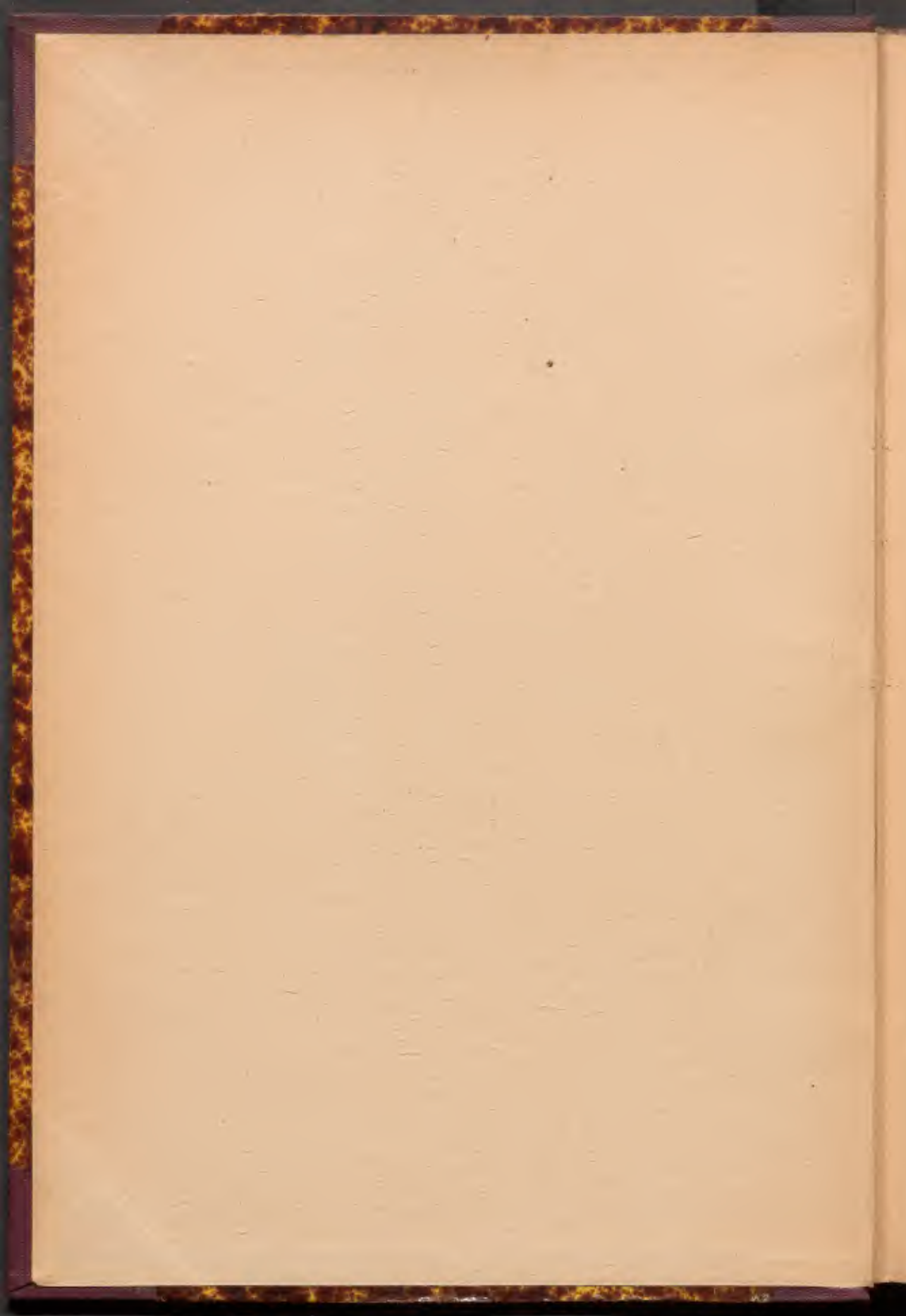
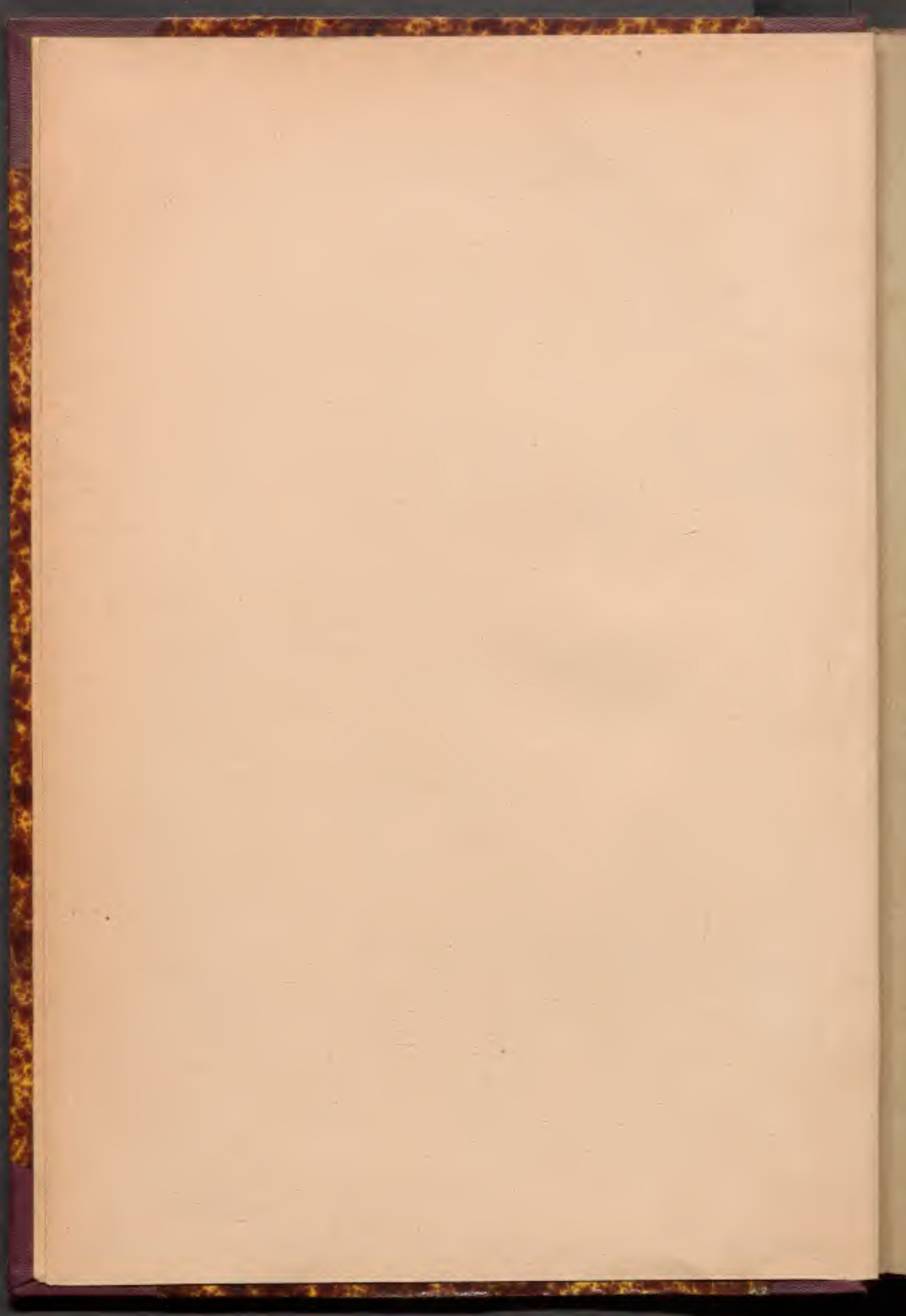

849

III. 5

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 1 1900

Յ Ո Ւ Ն Ի Ա Ր

1900 № 1

ՏԱՍՆԵՐԳՈՒԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

երես

1 ՊՌՕՇԵԱՆՑ, ՊԵՐՃ	3	Յունո՛ն (վէպ):
2 ԳԵՄԻՐՃԵԱՆ, Գ.	35	Գարնան երգեր (բանաստ.):
3 ԿՈՊՊԷ՛րց Մ. ՆԱԻԱՍԱՐԳԵԱՆ .	35	Ամպերից վեր (պարմած.բ):
4 ՄԻԻՍԷ՛րց Յ. ՏԷՐ-ԳԷՈՐԳԵԱՆ .	40	Դեկտեմբերի մի գիշեր (պոէմա):
5 ԵՍԱՅԵԱՆ, Մ.	18	Երազ (պարոկեր):
6 ԹԱԽԱՐԵԼԴԵԱՆ, Վ.	53	Աչերի՛ք մէջ (բանաստ.):
7 ՆՈՅՆԸ	54	Ոչ (բանաստ.):
8 ՏԷՐ-ՊՕԴՈՍԵԱՆ, Ա.	55	Հոգեպաշտութիւնը և նորա մեա- ցորդները:
9 ՄԵԼԻՔ-ԿԱՐԱԳԷՕԶԵԱՆ, ԳԷՈՐԳ .	63	Գերմանական օդնութեան ընկերու- թիւնները Տաճկահայերի համար II:
10 ՄԱՐ. ՅԱՐ.	82	Արարպետի՛—«Բօս-Նշիկ», «Շխնոց», «Ժառանգներ», «Բերտալի Առա- քելը», «Թուլումբաջիւններ»:
11 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՑ, Ա.	91	Ժամանակակից Տեսութիւն.—Միջ- նակարգ դպրոցի խնդիրը Պարս- կաստանում:
12 ՄԻՐՈՎ, ԳՐ. Ա.	95	Պր. Վէլիչկո՛ն և հայտնեցութիւնը:
13 ԽՄԲ.	103	Ախալքալակի գաւառի աղէտը:
14 ԽՄԲ.	106	Պարսերազմը Հարաւ-Աֆրիկայում:
18 ԽՄԲ.	117	Զանազան լուրեր:

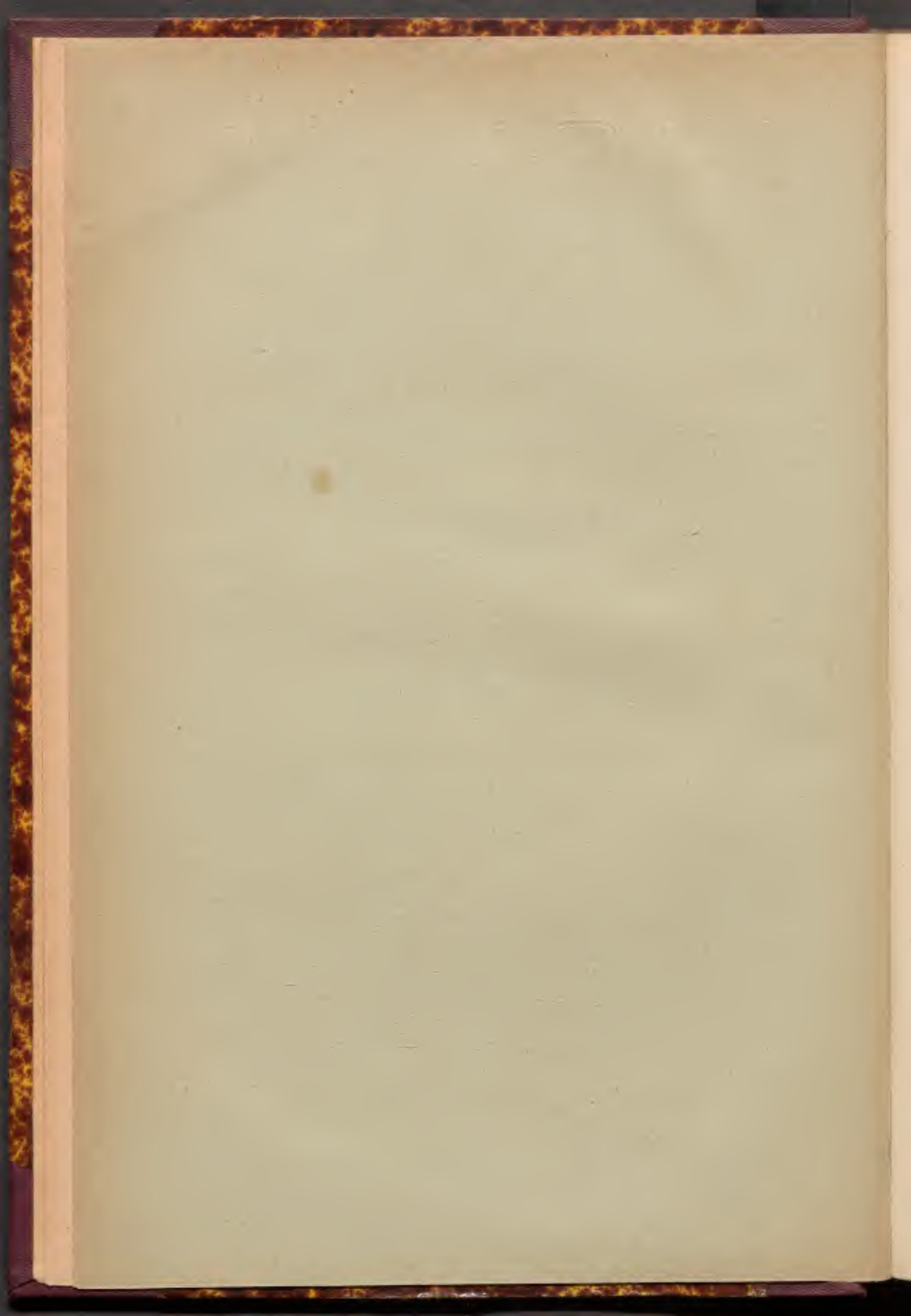
Յայտարարութիւններ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Տ. Մ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՑԻ

Типография Т. М. Ротиниана, Гол пр., 4. № 41.

1900

ՄՈՒՐՃ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

№ 1 1900

Յ Ո Ւ Ն Ի Ա Ր

1900 № 1

ՏԱՍՆԵՐԿՈՒՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Տ. Մ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ

Типография Т. М. Ротинианна Гол. пр., г. № 41.

1900

УНИВЕРСИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

444.003.1

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 18-го Января 1900-г.

Յ Ո Ւ Ն Օ Ն

ՊԵՐՃ ՊԹՇԵԱՆՑԻ

Ա.

—Թէ ինձ կը լսես, ճանապարհորդութիւնդ մի քանի օրով չետ կը թողնես, պաշտօնատէս կարգադրուած է այս շաբաթ շաբաթներ ու չափարներ ուղարկել Յունօյին բռնելու. անիծածը Չանգեազուրի ու Դարալագեազի սարուորների հոգին հանել է, ձի, տաւար, ոչխար օր ցերեկով յառաջ է անում, Արաղն անցկացնում, քշում Պարսկաստան ու ինքը գալիս ապահով կամ իւր յոանը նստում և կամ մեր գաւառի հայ դիւշերում օրական ցատը մարդի մօտ հիւրասիրում:

Այս խորհուրդը Կուեց ինձ Նոր Բաջազիդի գաւառական վարչութեան սպորին ծառայողներից մէկը, երբ իմացաւ, թէ նոյն օրը մտադիր եմ պաշտօնական գործով Գեղամայ լճակի հարաւային ափի մօտերքում զոնուած երեսունից աւել հայ գիւշերը շրջելով, անցնել Դարալագեազի գաւառը և այնտեղից Չանգեազուր:

Մեր խօսակցութիւնը կարարւում էր քաղաքի հրապարակում, անց ու Դարձողների բազմութեան մէջ:

— Ընդհակառակն, իմ կարծեօք, ամենից անվտանգ ժամանակն է դնալու, մինչդեռ Յունօյին չեն բռնել, միջամտեց մի ուրիշը, Յունօյին, Ասորուած մի՛ արասցէ, եթէ բռնեցին, զլուխը մի սփս կը Դառնալ, Դարաբաշի կողմերից նկած աւազակախմբերը մեզ օր չեն պալ:

— Թողէք, Ասորուած սիրէք, բարկացաւ պաշտօնեան, գեպինի

սակն անցնի ձեր Յունօն, լոյս ընկած օրից՝ մեղանից ոչ մինը հարկոյէկի երես չի սեւել, իսկ թուրք աւազակներից ամեն ժամանակ ծառայողների բաժինը լիովի կար, ամեն մէկս առարփառար լըլըլում էինք:

— Իսկ ինքը Յունօն էլ լըլըլում է, միջամտեց մի երրորդ ծանօթ:

— Հէնց այդ է, որ ինքն էլ քաղցած փորով ճաշին է քնում, ծանրածն իր խմբին է ուտացնում, ասում են՝ բոլոր ընկերներին հաւասար բաժանում է աւարը ու ինքը շարարկ գրողանով գնում իւր սունը. իր կամքն է, թէկուզ անօթի սալկի, բայց մեզ ինչո՞ւ է զրկում: Աստուծով՝ այս երկու օրս թակարդը կընկնի ու մեր փորին թուրքերից իր կարգին կեր կը յիպչի, շեշտեց ծառայողը:

Բայց իսկապէս ինչն է Յունօյի աւազակութեան շարժառիթը, հարց տուի ես աստիճանաւորին:

— Ասում են, իբր թէ հայերին թուրքերի տուած նեղութիւնից ազատելու ուխտը, բայց այդ մի պարտուակ է, հայ գիւղերում իշխանութեան աչքից ծածկուելու համար. իսկականն այս է, որ երբ իւր նշանածի համար ընկերին սպանեց ու փախստական ընկաւ, խումբ կազմեց, աւազակութիւն սկսեց, և միայն հայ գիւղերն են նրան պատապարտը, ասա թէ ոչ, վաղուց ձերբակալուած կը լինէր:

— Հոգուդ մեղք արած կը լինիս, մի՞թէ, եթէ ասես՝ ոչ միայն հայ գիւղերումն Յունօն ամենքի գլխի վրայ սեղ ունի, այլ և նոյն իսկ աշխատասէր թուրք գիւղերում, յարձեալ նկատեց գրագիր աշխին մեր խօսակիցը և աւելացրեց. ի հարկէ, խօսքս այն թուրք շինականների մասին է, որոնք լռառը չեն իրանց ազգակիցների այն մեծամասնութեանը, որոնց բան ու գործն է իրանց հողին անմշակ երեսի վրայ բարձի թողի ձգել, կամ չնչին գնով վարելու իրաւունքը մերձակայ գիւղերի հայերին ծախել ու մի հրացան ուսները ձգած՝ շաշտ ու չոլեր կտրել: Ես խօսում եմ վիզը արեառ, հողադործ, շառը քրտինքով իր ցամաք հացը ճարող թուրքերի մասին:

Ահա այսպիսի մարդիկն են, որոնք Յունօյի արեւոյն երդւում են, որովհետեւ շատ քչերը կը լինեն, որոնք Յունօյի պաշտպանու-

Թիւնը վաչկեւած չըլինին, Յունօյից լաւութիւն տեսած չըլինին, Յունօյի և ընկերների ձեռքով նրանց տաւարն ու ոչխարն աւազակների աւարառութիւնից փրկուած չըլինին։ Սէ ալն և ալն, զոր մինն ասեմ Յունօյի ազնւութիւնից ու մարդասիրութիւնից։

— Գլուխը մեծ քարովն էր Կալիս էշ գիւշացին, նորից բարկացաւ ծառայողը, որ իրան չտարկանած գործի մէջ կոտորած զգալի նման մէջ է ընկնում։ արեւներ շուն, կը լսէք էլի, թէ հնց մի քանի օրից ծուղակը կ'ընկնի։

— Ուրեմն մինչդեռ այդ խեղճերի ու անզօրների պաշտպանի ոտքը քարին չի առել, ինձ անհրաժեշտ է շտապել ճանապարհորդութիւնս օր չառաջ վերջացնել, մանաւանդ՝ որ ինչպէս լսել եմ՝ Ղարաբաղի կողմից աւազակախմբեր են լցուել Գեղարքունու և Վաչոց ձորի լեռները։ Եթէ, երանի թէ այդ ազնիւ դաշտապարտան հերոսին կարողանայի ևս հանդիպել և ձեռքը սեղմել։ Յամենայն շէպս՝ օրն այսօր՝ ես աներեւութաբար չանձնուելով Յունօյի պաշտպանութեանը՝ գնում եմ ասանց ուշանալու ձի նստելու։ Մնաք բարին, սրտոններ, մնաս բարւ և շու, Լճոր Գերասիմիչ, յարձաջ և թոթուելի ոտքիկանական ծառայողի ձեռքը, զիրեմ՝ որ քեզանից չի կախած, թէ չէ կը խնդրէի, կամ բոլորովին հանգիստ թողնէիր Յունօյին և կամ մի քանի օրով ուշ տալիր նրան ձերբակալելու հրամանը։

— Հեղնութիւններդ քեզ համար պահիր, հասկացաւ և նեղացաւ ինձանից Լազար Գերասիմիչը, բաց և աջնակս ճանապարհին ոչ մի տեղ չյայտնեա պաշտօնական դաշտնիքը, ասաց և թեա պինդ ձիգ տալով՝ աւելացրեց։ չանկարծ աւազակը կը լսի ու կ'ծիլը կը շնի, կը վախճի։

— Սթէ մի քիչ էլ բարձր խօսէիր, աւելի ծածուկ կը մնար դաշտնիքդ, հեզնեց մեր նախկին խօսակիցը, կանգնել ևս հրապարակի մէջ, պարծենալով ու գոռալով աշխարհին չաւ անում (հըռչակում) և ուզում ևս, որ Յունօյի ականջը չընկնի Յունօյին ևս լիմար կասէի, եթէ ամեն տեղ իր լրտեսները չունենար։

— Եւնչ կարիք ունի Յունօն լրտեսների մասին հոգս քաշելու, խօսեց մի երրորդը, տեսնում էք մեր շուրջը վխտող բազմութիւնը, այս հնոպիների ու ցնցոպիների մէջ կ'ծկուած զեղջուկները, որոնք

մեծ հետաքրքրութեամբ լսում են մեր խօսակցութիւնը և, ըստ երեւութին՝ կարծես, սրտիս ու անհասկացողներ են, սրանք բոլորը Յունօյի պաշտպանութիւնը վայելած են և մազը մազից որոշում են մեր բերաններիցը դուրս եկած իւրաքանչիւր խօսքը: Հէնց սրանք քաւական են օրն այսօր ձեր պաշտօնական դաշտնիքը [Թուոնի թեւով Յունօյին հասցնելու:

— Օ՛հ... այդ գիւշացիքը, այդ էշ կերած, էշ մեծացած անասուն շինականները, ապամները կրճրեց Լազր Գերասիմիչը, դրանք շատ շէպքերում իրանց չիմարական բացատրութիւններով խառնում խառնչորոում են գլուխ եկած գործեր, ինչպէս որ անցեալները արին Յունօյի մասին մի արձանագրութիւն կազմած ժամանակ. «սաք գիւշ միախառնուած՝ բոբիկ ոտքերով [Թափուեցին քննիչի գրասենեակը և երդում հաւատ անելով՝ պնդեցին, որ Յունօն անմեղ էր այն գործի մէջ. քննիչն էլ, իբրև թէ արդարութիւն պաշտպանելով՝ գործը [Թողեց առանց հետեանքի: Հաւատացնում եմ ձեզ և չեմ քաշում կարծիքս յայտնելու. եթէ իմ ձեռքին իրաւունք լինէր և ես մի սորին պաշտօնեայ չլինէի, բոլոր գիւղերում ես էլ զէկուցիա (գինուորական ճնշում) կը հաստատէի, կը տանջէի, կը սեղմէի, մինչև որ Յունօյին կենդանի կամ մեռած արդարադարութեանը չըմպնէին:

— Այնուհետև ջուրն ու գետը կը դար ու ողորմելի գիւղացիներին կը տանէր, շեշտեց մեր երրորդ խօսակիցը՝ Դառնալով ինձ, քո ասած Սիսիանի կողմից եկած աւազակախմբերը գիւղացիների հողիները բերանները կը տային, մի լուծ եղը չէին [Թողնիլ, որ գետինը չանգութորեն, մի քանի հատիկ շալ տան՝ իրանց անմեղ դաւակներին սովից ազատելու համար. այն ինչ Յունօն լոյս ընկած օրից, նրանց մի հատ ծղօրը ոչ ով չի տրորել, մի գառը, մի ուլ, մի հաւ չի կորել: Զէ, Լազր Գերասիմիչ, չէ, Աստուած ձեր սրտովը չանի, Աստուած Յունօյի շուաքն ամեն մի խեղճ, մի հալալ աշտամորդու գլխից անսպաս անի:

— Եթէ իրաւ. գնալու միտք ունիս, Դարձաւ նորից ինձ պարոնը, էլ մի՛ ուշանալ, ամենաջարմար ժամանակն է, Տէր ընդ քեզ. թէ չէ հօ գիտես, որ մեր Լազր Գերասիմիչի [Թայֆայի մարդկանցից խէր չի գալ:

Նորից ձեռք տուի ծանօթներիս և շրտպեցի ձիաւորուել:

Բ.

Իմ ճանապարհորդութիւնս, ինչպէս ասացինք, ընկնում էր Պեղամայ ծովակի հարաւային ափի հայ գիւղերովը. սկսած Երանոս գիւղից՝ ես պիտի գործ ունենայի միմեանց գլխի մի կարգի ծովի ափին ընկած բոլոր գիւղերում. վերջին գիւղը Բասարգէշարը պիտի լինէր, որտեղից պիտի վերադառնայի մինչև վերին Ղարանլուս ասուած լեռնաշաշտի վրայի գիւղը և այնտեղից անցնէի Վաչոց Ձորը, կամ Դարալագեազ:

Դարալագեազում ես պաշտօն չունէի կապարելու. այդ տեղից էր ամենից ապահով ճանապարհը Սիւնիք, կամ Ջանգեազուր անցկենալու, ուր իմ ուղևորութեան վերջնական տեղն էր: Տաթևի հռչակաւոր վանքն այցելելուց յետոյ՝ ես կրկին Դարալագեազով մտնելու էի Նոր Բայազիդի դաւառն և հանգիստ առնելու յիշեալ քաղաքում:

Երկու հոգի ենք ճանապարհորդներս. ես և իմ ծառան. մեր ունեցած մի-մի հրացանների վրայ աւելացրու ծառայիս հասարակ զաւոյնը, և ահա կը լրանայ մեր կրած զէնքերի թիւը:

Ասորուծոյ անուէնը ստուած՝ գնում ենք, բայց այս անգամ սիրտս հանգիստ չէ, զաւառական աստիճանաւորի հետ ունեցած խօսակցութիւնս ինձ վրդովել է. ինչ կը լինէր արդեօք իմ շրութիւնը, եթէ յանկարծ մի ձորակի միջից, կամ մի բլրի ետեւից՝ ինքը Յունօն տռաջս շուրս վար և յայտնէր իր ով լինելը, շիցուք, ասում են՝ լաւ մարդ է, բայց չէ՞ որ աւազակ է և աւազակի գլխաւոր հակառակորդը ծառայող յասակարգն է, մաքուր հաղնուած հարուստներն են. մի խօսքով ասենք՝ գիւղացուց արտաքուստ զանազանուող, գիւղացու լեզուով՝ աշաններն են: Ոչ բարձր, ես էլ հազուադուր և պաշտօնով վերջիններիս շարքիցն եմ, ուրեմն՝ և Յունօյի աչքի դրողներից մինը. հիմի ես ինչ կանեմ՝ եթէ զար ու առաջս կտրէր: Ախ, երանի թէ մի ուղեկից, զոնէ, պապահէր և այս խառնաշփոթ մտածմունքներից ազատուէի:

Ասորուծոյ ողորմութեան շուրջ բաց է եղել, ցանկութիւնս Բարձրեալի Աթոռն է հասել: Նոր Բայազիդի կամուրջը նոր էինք անցել, ձորից նոր էինք զաւոյն ընկել, յանկարծ ետեւներիցս մի ձիու ոսկնաձայն եմ լսում:

—Բարի ծանապարհ, աղայ, խոնարհաբար գլուխ իջեցրեց կողքիցս մի գիւղացի:

—Ասպուծոյ բարին:

Գեղջուկը հագնուած էր հասարակ, բայց մաքուր և առանց կարկապանների, որ հազուադէպ բան է տեղական ժողովրդի մէջ. աժանագին մի շալէ չուխայ, մի կապոյտ կտաւէ արխալուշ, ոպքերին հասարակ լափշիններ, շալէ անդրավարիկ և կարմիր ոչխարենի գլխարկ: Ահա նրա դարազը: Հազուադէպ անհամապատասխան էին սակայն անձանթի կողքից կախ թանգագին բեմբուրը, նրա արծաթադուր զաշոյնը, ոսկենկար սուրը և կրծքի վրայ բազմապատկուծեան խաչաձև նշանի նման աջ ու ձախ ձգած պատրոնտաշները՝ ծայրէ ի ծայր շարուած փամփուշտներով, իսկ թամբի աջ ու ձախ կողմերից ամրացրած էին երկու հրացան նոր սիսփեմի՝ որոնցից մէկը 16 անգամ իրար ետևից կրակուշ, մագազինիկա, միւսը պիպոլի, կամ ինչպէս առհասարակ ժողովուրդին է անուանում՝ պոնալու:

Եթէ չլինէին ձիաւորի վերոյիշեալ զէնքերը, իմ աչքումս նա մի հասարակ գիւղացու նշանակութիւնից վեր արժէք չէր ունենալ. ըստ որում՝ ոչ հեծած, անշնորհք, բարակ-մարակ, բոլոր մաքակը և ոչ ինքն իրան արդարեւ ունէր աչքի ընկնելու ոչինչ չունէին. չոր ու ցամաք, նեղ երեսով, փոս ընկած աչքերով, ցանցաւ, կարծ ընչացքով և մօրուքով, մանր աչքերով, արևի տակին շատ քարշ գալուց՝ բնական զոյնը կորցրած, խանձուած շէմքով, 25 տարին հազիւ բոլորած մի երիտասարդ էր նա, որի բարակ ու սուր քթից եթէ բռնէիր, հոգին կը փչէր:

Ձիաւորին աչսպիտի մանրամասն զննութիւնը, եղաւ իմ կողմից այն ժամանակ, երբ մարդը ողջոյն տալուց յետոյ՝ կրնկեց իւր մադակին, հաւասարուեց հետս և շատ քաղաքավարութեամբ գլխարկը վերցրեց, երկու անգամ գլուխ իջեցրեց և ձիու սանձը պինդ քաշելով՝ որ ինձանից յառաջ չընկնի, խոնարհադէմ ժպիտով երեսիս նայելով՝ կամաց ասաց.

—Համարձակութիւն չլինի, աղայ, ուր բարով, յառաջ բարին:

Այս խօսքի հետ նա ամուր թափ տուեց իւր ձիու սանձը, բարկացաւ վրան, որ ինձանից յառաջ չընկնի: Մաքակը, կարծես, չէր ու-

զուտ հնազանդիլ տիրոջը, աշխատում էր անուարձառ յառաջ անցնել:

— Գէ, սաղկիս Դու, սաստեց երիտասարդն իւր ձիուն և սանձն աւելի ձիգ տալով, գոչեց. անիծած, չափդ ճանաչիր, ամեն ժամանակ հօ չի կարելի ձիաւորի առաջ կտրել. տեղ կայ՝ ասլան կը շառնան, առաջ կը կտրեն, տեղ կայ՝ մկան պէս, պոչն իրան կը քաշեն, ծակը կը մորեն: Եւ մարդն աչքով ինձ ոտից զուլս միանգամից չափելով՝ երկու քայլաչափ չկոր մնաց և կրկնեց իւր հարցը.

— Համարձակութիւնս կը բաշխես, աղայ ջան, ես հարցրի, թէ հրամանքդ ո՞ր և՛ որ դնում:

Հարցմունքն, ինչպէս տեսաք, շատ համեստ, բայց եթէ Դուք լինէիք իմ տեղս, ինձանից պակաս չէիք սարսափիլ: Այդպիսի մի թրջուած հաւի նման կուշեկած չնչին արարածի մէջ այնքան կրակոտ աչքեր, այնպիսի արծաթեայ սրահնչիւն և զարզանդելի ձայն. բոլորովին չէին համապատասխանում հասարակ ռամկի արտաքինին:

Որպէս զի Դիրքիս ու աստիճանիս պատիւը պահած լինիմ, որպէս զի անվեհերութիւնս և վեհութիւնս ոտնադակ չտամ, Դէմքս խոթուեցի, աչքերիս արհամարհական արտայայտութիւն տուի, ջանքերս ցած թողի և գուռզարար՝ երեսս հակառակ կողմը Դարձրած՝ պատասխանեցի:

— Գնում եմ Երանոս գիւղը:

— Իրաւունքը հրամանոցդ է, աղայ ջան, Աստուած բարի ծանապարհ տայ, ես քո ոտի հոշն ու մոխիրն եմ, բայց ակամար ես տեսնում եմ, որ թէ Դու, թէ էս իմ և շրջալս—հրամանոցդ ծառան՝ երկուսդ էլ օտարական էք, թէ չէ այս երկիւղալի ժամանակին երկու հողով մէն-մենակ ձամբայ չէիք Դուրս գալ, մի քիչ կը քաշուէիք:

— Ումնից պիտի վախենայի ու քաշուէի և ընչի՞ համար:

— Յունօյի անունը չէք լսել, Յունօյի, Յունօյի, կրկնակի շեշտեց օտարականը:

— Յունօն միս ու արիւնից է, թէ քար ու պողպատից, արհամարհական պատասխանով փքուած՝ գլխովս նշանացի ցոյց տուի իմ և ծառայիս հրացանները:

— Հապա եթէ Յունօն ձեր երկու հրացանից աւելի լաւերն ինքն ունենար, բեռը կողիցը կախած լինէր, թուրն ու խանչալը

կապած, 100 պարորոն խալմէրուկ կրծքին փռուած ունենար, ինչ կանէիք:

Անիրաւն ընչացքի պակին ժպտալով՝ աչքով ու նշաններով րոպէաբար անխօս իւր զէնքերն ինձ ցոյց տուեց և աւելացրեց. հէնց ասնէք, թէ մի բուժ շանակ էլ չունենար, որ պանիր կոտորէր, ու զար, ձիու 7 գլուխը բռնէր ու էնքան շտապով ուսիցէր էդ թանգագին, երեսայ վախացնելու թուանքի պէս խաղալիքն ուսիցէր. էնպէս րոպէի մէջ վերցնէր, որ շու էլ չհասկանայիր, ու մինչև քո ծառան աչքը կը թերթէր, ձեռքը կը բարձրացնէր՝ իր ծոեր սպանելու թուանքը զլիսիցը հանելու, Յունոն կայծակի պէս քեզ բաց թողար, մօտենար ծառայիդ և նրա զէնքն էլ խէր, ինչպէս քո շուրջ արեց, ինչ պարտախան կը տայիր: Ներիր, աղակ, ես օրինակ էի ցոյց տալի, աւելացրեց նա:

Այլ ևս ինչ պիտի տալտախանէի, անիծածը միջոց տուեց, որ անիւիքս մորածէի, բերանի խօսքը շեռ չէր վերջացրել և արդէն ես ու ծառաս զինաթափ էինք եղած: Ճարս կտրեց՝ ասացի. ես լսել եմ, որ Յունոն մաքուր մարդին, իր գործ ու աշխատանքի գնացող հայ-քրիստոնէին վնաս չի տալիս, վատարկաւոր զիւղացիներին ան. երևոյթ հրեշտակի պէս պաշտպան է, սուրբ Սարգսի նման նեղութիւնի մէջ ընկածների թեւ ու թիկունքն է. էդպիսի մարդի ճանապարհը թող փունջ մանուշակ լինի, երբ որ գայ՝ իմ աչքիս լոյսն է, կեանքս չեմ խնայիլ, իրան կընծայիմ:

— Հէնց ես էլ էդ յուսով եմ հնարէս երկիւղալի ժամանակն առանց ընկերի ճանապարհ գնում. էս զէնքերն էլ աչքեր կապելու համար եմ վերցրել. ախար միայն Յունոն չէ, շաշուրը լիքն են պարապ ու անգործ հաւագողեր, որոնք իրանց արհեստ են շինել խեղճ մարդկանց շատը քրտինքն ուտել, զէնք չունեցողների ծոցերը շտապարկելու իրանցից աւելի քաջ ու կարիչներից զլուս առնել կորչել, դնալ իրանց կանանց առաջին պարծենալ. այ, էդ կարգի փէերի համար է իմ զէնքը, թէ չէ Յունոյի համար եղած՝ չեղած: Ես լսել եմ, որ Յունոն սաստիկ բարկանում է մեր բոլոր զիւղացոնց վրայ, որ ճանապարհ գնալուս զէնք չէ, մի հասր դառաղան էլ չեն ձեռք առնում, որ աշուէս ու գայլ պարահած ժամանակ՝ վախաց-

Նեն: Հն, աղնչ, ասում են՝ Յունոն իր կեանքի ապահովութեան համար զէնք պահողներին սիրում է ու...

— Իսկ շու ռւր ես գնում, ընդհարեցի ուշեկցիա քարոզները:

— Մաւադ էլ Երանոս եմ գնում, աղայ ջան, ասաց նա, ու թէ արժան կանես քեզ ճանապարհին ընկերանալ, շար ուրախ կը լինիմ. մի ծառայ մի՛ ունենալ, երկու ունեցիր, շարից հօ մնաս չի՞ դալ:

— Ի՞նչ կայ՝ երկու չլինինք, երեք լինինք, քաղցրութեամբ հաճութիւնս յայտնեցի և հարցրի.

— Անունդ ի՞նչ է, ո՞ր տեղացի ես, գործդ ի՞նչ է:

— Անունս, քեզ ծառայ Նադօ է, ինքս էս ծովի ափի զիւղերի մէկիցն եմ, գործս չողառութիւն է. ձմեռան մէջ, դարնան բերանին, տաւարի կիւրը պակասած ժամանակ, երբ խոտ ու դարմանը թանգանում է, զիւղացիք աշխատում են ազատուել իրանց լշար ու պառաւած անասուններից, էժան գնով ծախում են. մենք էլ զնում ենք առնում, առաջուց՝ աշունքը դիզած ու պահած խոտով մի տեսակ գարունը հանում, յետոյ քշում ենք արօտալից սարերը, մի ենք բերում (զիրացնել) ու աշնանը տանում ենք Թիֆլիս, լաւ գնով ծախում ենք մտով առուարուր անողներին:

— Փոքր ինչ տաժանելի, բայց արդար վաստակ է, հաւանութիւն տուի և լսեցի: Երկու էր լոութեանս պարծառը. նախ՝ ուղում էի գլուխս ծանր պահել ռամկի առաջին, որ պարիւս տիշը մնայ: Այլապէս՝ դարաւոր ստրկութեան տակ ճնշուած, գազանաբարոյ աշաների հրամաններին մանկութիւնից հլութեան վարժուած սոգէտ զիւղացին երբ տեսնում է, որ իրան նշանակութիւն են տալիս, չափը կորցնում է և ամենատեսակ պատշաճաւաջութեան սահմանն անցնում: Յոռետես աւովատեաց չեմ, անձամբ փորձել եմ: Բերորդ պարծառն ինքն ըստ ինքեան հասկանալու էր, նրա կրակոտ աչքերից արձակուած շանթերն ռւմ չէին լռեցնիլ:

Մարդը զգաց իմ անել դրութիւնն ու երկդիմի վարմունքն և խճաց, կամ խոհեմութիւն համարեց խօսակցութեան թելը կարճել հետո: Աւելորդ է ասել, թէ զէնքերս վալուց արդէն վերադարձրել էր: Նա թողեց ինձ ու ընկերացաւ ծառայիս և նրա

հետ անծայր ու անվերջ քչփչոցների մէջ մտաւ, ծանրաքայլ որոշ հեռաւորութեամբ հեռուելով ինձ:

Երկար ժամանակ ականջս կախ էի թողել և անծանօթի կողմից ոչ մի խօսք չլսեցի. ծառաս էր միայն իւր մեծախօս չափազանցութեան պարկը բաց արել:

Ծառայիս այդպիսի սնորհապարծութիւններն ինձ քաջ ծանօթ էին և անհետաքրքիր: Առաջին զիւղացին չէր, որի առջև ծառաս ինձ եօթներորդ երկինքն էր հանում, բարձր պաշտօններ էր յատկացնում, նահանգի մէջ՝ նահանգապետից յետոյ՝ ամենազէցիկ և հզօր մարդն ինձ և՛ շինում. պատուել, պարգևել, շքանշաններ, ըստ ցանկութեան, շնայել, մինչև Սիրիւրի սառնամանիքն աքսորի շարապարտել, կախաղանից մահապարտին ազատել, այդ բոլորը, ծառայիս ասութեամբ, իմ լիազօր արտօնութիւնն էր:

Շատ անգամ էի ծառայիս վրան բարկացել և հրամայել, որ վերջ տաց իւր մեծախօսութիւններին ու սրերին, բացց նա շարձեալ իրանը շարունակում էր:

— Վնաս չունի, Կէր իմ, արդարանում էր ծառաս, ասենք՝ կը լինին մարդիկ, որոնք իմ խօսքերս քամու բերած, քամու տարած կը համարեն, բացց զիւղացիների մէջ էդպէսները քիչ են, զիւղացուն հեռուից փչած տիկը ցոյց տուր, կը կարծի, թէ անմահական զինով լիքն է. նա շունդ կը դառնայ, քամակիցդ կը վաղի, որ սիրտդ գութ ընկնի, մի երկու բաժակ իրան խմացնես. զիւղացին որ խմացաւ. թէ դիմացի մարդն իր սէս մի հասարակ Ասորու ստեղծած է ու ոչ թէ իւր զլխին չաքուչ թակոյ, կողի նրա զլխին նստել. ինձանից քեզ խրատ չի հասնիլ, աղայ, բացց դու լաւ չես անում, որ զիւղացիներին բերում ես կողքիդ նստացնում ու հաւասար ընկերի տէս հետը զրոյց անում, էդ իմ շնորհքն է, որ նրանք իրանց չափը չեն կորցնում. ես նրանց առաջուց ասում եմ, թէ դու իրանց փորձում ես, որ գլուխը մոռացողներին վերջը բռնել տաս ու երկրից քշես:

Ծառաս մասամբ իրաւունք ունէր, մի երկու տեղ իւր անապարծութիւնով մեզ մեծ վրանդից ազատել էր:

Ձեմ կարող վճարար տակ, թէ որքան զին ունեցան օտարականի աչքում ծառայիս պարծենկոտութիւնները, այսքանը նկա-

տեցի, որ մարդու մէջ երեւցող անձնապատճառն վտարահոլութիւնը չափաւորուեց. բոլոր ժամանակ՝ ամեն շէպքում՝ նա շարաւում էր պարս ու պարշաճ ծառայութիւն մատուցանել ինձ, և եթէ ասեմ, որ մի տեսակ թիկնապահի պաշտօն էր կատարում, չափազանցացրած չեմ լինիլ:

— Համարձակութիւնս կը բաշխեմ, աշխշ, մօտեցաւ նա ինձ մի ձորաբերանում, ձիուդ գլուխը մի քիչ քաշած պահիր, ես ուզում եմ հարկը քեզանից յառաջ ընկնել:

Եւ Նադօն առանց իմ հրամանին սպասելու, ընտելւելը պատենից հանեց, ձեռքն առաւ ու ձորն ի վայր ներքեւ սլացաւ:

— Աշխշ, ձայն տուեց ծառաս Նադօյի հեռանալուց յետոյ, էս մարդիցը լաւ հոգի չի դալիս, պռօշներս ցամաքեցին սուր սուր քամի անելով, բայց խելքս չի կտրում, թէ ասածներս գլխումը նստած լինին:

— Բերանից խօսք բաց թողեց, հարցրի ես:

— Ո՛չ, ձէն ու ծպտունը կտրեց ու պապանձուեց, ոչ լաւ ասաց, ոչ վար, բայց շէնք ու շնորհքից ես ուրիշ նկատեցի. տեսար՝ հնց ական թօթափել մեր հրացանները թուցրեց. ես վախում եմ՝ թէ սա հէնց ինքը Յուն...

Ծառայի խօսքը բերանումը սառեց, նրա երկիւղն էլ աւելորդ էր, գոնէ այն ըտպէի համար պէտք չեկաւ. Նադօն վայրկենական երևաց ձորակի միւս թմբում և ձայն տուեց.

— Եկէք, աշխշ, ոչինչ չկայ:

— Ի՞նչ պիտի լինէր, Նադօ, որ առաջ ընկար, ի՞նչ կար, հարցրի ես:

— Էս ձորակումը, գլխիդ մեռնիմ, պապասխանեց Նադօն, մի մաղարայ (քարայր) կայ. ճանապարհ կտրող, միան սիրտ ունեցող աւազակներն այրի առաջին ընկած մեծ քարի ետեւը կտրուելի պէս մարալ (շարան) են մտնում ու հէնց որ իրանց խելքը կտրած որս են պիտնում, վրայ են դալիս ու կողոպտում: Յս զնացի որ պիտենեմ, թէ մեր ճանապարհն ապահով է, թէ չէ:

— Ի՞նչպէս վտարացար, հապա, դու անձդ փորձանքի ենթարկել. աւազակները կտրող էին զնդակով քեզ մնասել:

— Քեզ պէս փիրոջ շուքը գլխիցս թող անպակաս լինի, աշխշ:

ջան, աչքերը ցած թողալով՝ ասաց Նաշօն, հարիւր հրացան վրաս կրակեն, հարիւր թուր ու խանչալ երեսիս խաղացնեն, աչք չեմ ծպիլ, վախկոտ աւագակը որ Կեսնի, թէ քո ձեռին կրակ (հրադէն) կայ, միան ծակը 1000 թումանով կառնի ու մէջը թագ կը կենաց: Նաշօն շարձեալ անցաւ ետեւս և ընկերացաւ ծառայիս:

—Ալաջ, Երանոսն էս թմբի վրայ ընկած գիւշն է, որ երեւում է, շուք համեցէք էն ճանապարհը բռնեցէք, զնացէք, ես պիտի սարը բարձրանամ, մեր փաւարի մի մասն էս լեռան գլխին է, շուրապով մափնացոյց արեց Նաշօն հանդէպի գիւշը և գլխարկը հանեց, խոնարհութեամբ գլուխ իջեցրեց ու թեքուեց սարն ի վեր:

Գ.

Պաշտօնական դործերս սորիւում էին ինձ ամէն մի գիւշում առնուազն երկու երեք ժամ մնալ, իսկ Երանոսում մնացի մի գիշեր:

Նոր Բաջազիդից մինչև Գեղամայ ծովակի արևելահարաւային եղբրքի մօտ դրնուած Բասար—գէշար գիւշը ձիաւորն երկու օրումը հանգիստ կը հասնի: Ըստ աւանդութեան՝ Բասարգէշարը նախկին Վասակաշէն յայրնի աւանն է: Այն րեշ է վերջանում Նոր-Բաջազիդի գաւառն և սկսում Սիւնեաց աշխարհի սահմանը:

Պաշտօնիս պահանջածին համեմատ՝ ես չորս օրումը Բասար—գէշար հասայ և այդ չորսից երեք օրը՝ ամեն անգամ՝ գիշերածս գիւշից շուրս եկած ժամին՝ մեզ ուղեկից էր մեր ծանօթ Նաշօն:

Կործես՝ Նաշօն հեզս ժամադիր էր եղել և պաշմանաւորուել, որ իւրաքանչիւր զնացածս գիւշից մի ասպարէզ մնացած՝ բաժանուի ինձանից և թեքուի մերձակայ լեռը, իսկ գիւշից շուրս գալուս՝ նորից մի ասպարիզաչափ հեռաւորութեան վրայ հեզս ընկերանայ:

Իմ զարմացական հարցին, նա միշտ ծամծմելով այս կարճ պատասխանն էր պալիս.—երևի, իմ ճակարին գրուած է, որ քո գիւշերից շուրս եկած ժամանակ՝ ես էլ սարումն իմ փաւարին ականած լինիմ ու յետ գալուս քեզ հանդիպեմ:

Նաշօնի ասելով՝ ինքը 400-ից աւել սև արաւար ունէր ամբողջ ծովափնեաց լեռնաշղթայի կտրարներին արօրի հանած, որոնց րեսնելու շրջանն էր այժմ ինքը կտրարում:

Մի հանգամանք ինձ աւելի էր կասկածելի անում Նաշօնի խօս-

քերի ճշմարտութիւնն և անձնաւորութիւնը: Մեր երկու երեք օր-
ւան ճանապարհորդութեան մէջ՝ Նաշօյի հետ եղած միջոցին՝ ոչ
մի անցւորական, լինէր նա հետեակ, կամ հեծեալ, մեզ չէր մօտե-
նում: այսինքն՝ ոչ թէ չէին պատահում, ընդհակառակն՝ ինչպէս
հաշորդակցութեան ամենայարմար ուղի, ամեն ըողակ երթեկն ան-
պակաս էր՝ բայց ամէնքն էլ՝ կամ հեռուից մեզ տեսնում և ճանա-
պարհները ծռում էին և կամ Նաշօն ինքն էր ձին աշտանակում,
ինչ որ հետները փախում և գնացքներն այլ կողմը դարձնում:

—Ախար, այ Նաշօ, ինչ իրաւունք ունիս Աստուծոյ ճանա-
պարհորդին նեղութիւն տալու:

—Նեղութիւն չէ, գլխուդ մեռնիմ, ամէն մարդ պիտի իր չափը
ճանաչի. սրեւր որ ելնի՝ ասպիւրը կը խաւարին, կարճ կտրում էր
Նաշօն ամեն ժամանակ:

Ասացի՝ որ երկու օր մենք վայելեցինք Նաշօյի ընկերակցու-
թիւնը: Երրորդ օրն արեւը ճաշուայ տեղը նոր էր հասել, երբ մենք
շուրս եկանք իջևանածս գիւղից և հանդիպեցինք Նաշօյին:

Նա ձին լցրած՝ լեռնաթմբից ցած սլանալով՝ հասաւ մեզ և
ըստ իւր սովորութեան՝ գլխարկը հանած՝ ողջօյն փալուց յեւոյ՝
հե ի հե, կցիպուր խօսքերով այսքանը կարողացաւ ասել:

—Աղայ ջան, մնաս բարեւ, մենք էլ չենք տեսնուիլ, ես շտա-
պում եմ, աւել պակասը ներիր:

—Ի՞նչ կայ, Նաշօ, շատ ես շփոթուած, հարցրի ես նրանից
ոչ պակաս վրդովուելով:

—Այ ներեւ, գլխուդ շուրքան, որ երեք օր է, քեզ գլխացա-
ւանք եմ տալիս. մեղքս ինչ թագցնեմ, ես շատ էլ Աստու գառը
մարդ չեմ և հրամանոցդ հետ ոչ թէ զրուցաւնկեր չեմ, ետեիցդ
էլ որսկան շտն նման լեզուս կէս գաշ կախ քաշ գալու արժանի չեմ:

—Ո՞վ ես, ինչ մարդ ես, Նաշօ, Դէմքս խոժոռեցի և հարց տուի:

—Ես, աղանջ, էն մարդի քեռու սղէն եմ, որի անունով մեր
քաղաքի մէջանում Կրպէի սղայ Նազարը քեզ ուզում էր վախաց-
նել ու դու էլ բերնին եկար ու ասացիր, որ ուրախ կը լինէիր, եթէ
նրան տեսնէիր:

—Ի՞նչ, Նազարի մասին է խօսքդ, Նաշօ, ես ուրիշ չեմ յի-

շում, կամ ինչ մարդ է ասածդ. այդպէս մարդ ես չեմ ճանաչում, հարց տուի Նադօյին:

— Իմ ասած մարդս բէշարայ (Թշուառ) Յունօն է. Էհ, աղանջ, ոչ Յունօյին, ոչ մէկէլներին ինչ կը ճանաչես, քաղցած զիւրօղ, մեր աղաների շուններին հացափոր աչք Թափողները՝ մի քանի տարի Թիֆլիսի բաշխաններում՝ քիսաշուծիւն ու ջամադարութիւն¹ են անում, մի քանի շահի փող են ճանգում, գալիս են մեր քաղաքում հացի ու անունի տէր դառնում ու անունները փոխում, Մկօյի Գիօն՝ Գրիգոր Միկիտիչ է ասելում, Վրթէի Օվէն՝ Իվան Վարլամիչ, Կրպէի տղայ Նազարը՝ Լազր Ղարասիչ: Դրանք մի քանի խօսք էլ Մայամ, Թվայամ են սորվում, մի երկու տարի էլ դիւանխանէքանց դռներումն են քաշ գալիս ու մեր զլխին պոպոք (ընկոյզ) են կոտորում:

— Ա՛խ, Լազր Գերասիմիչի մասին է խօսքդ, որ ինձ զգուշացնում էր աւազակապետ Յունօյի համար:

— Հաւան, հէնց քիսաշի Կրպէի տղայ Նազարն եմ ասում, որ քեզ պարմում էր, թէ էս շաբաթ Յունօյին չաթելու (ձերբակալել) են:

— Դու, ուրեմն, այն տեղ էիր մեր խօսակցութեան ժամանակ:

— Նուէր կանգնած՝ ականջներին ծակերը լէնացրել էի ու լսում էի, թէ հրամանքդ ինչպէս Յունօյի համար լաւ խօսեցիր, ուղեցար ձեռը բռնել ու Կրպէի Նազարի խօսքերի վրայ քիթդ բարձրացրիր ու արխէլին ձիդ հեծար, ճանապարհ ընկար: Զեռաց ղուլղ ձիս նստեցի, ետեւից ընկաց, որ չլինի, թէ հրամանոցդ հաւ մաղին քամի դիպչի. փառք իմ Աստուծոն, որ մինչև էստեղ շուաքդ տրորող չեղաւ, ոչ չ առողջ, անվնաս Բասարդէշարու ճանապարհի մեծ բաժինն եկել ես, բայց ներողութիւն կանես, աղայ ջան, որ հիմի էլ չեմ կարող ղուլղուղիղ կանգնել, ոտիս տակին կրակ է վառում, պիտի բաժանուեմ: Վնաս չունի, Աստուծով՝ քեզ ոչինչ նեղութիւն չի գալ, աչքեր կը լինին, որ վրայիցդ գիշեր ու ցերեկ անպակաս կը լինին:

— Բայց, Նադօ, ես քո խօսքերիդ մէջ պարզութիւն չեմ տեսնում, լեզուիդ տակ ինչ որ բռներ են պարսկում, ինչո՞ւ ես կմկմում:

¹ Թիֆլիսի բաշխանների ծառայողները, կարելի է ասել, բացառապէս Նոր-Բաղադիցի քաղաքացիք կամ գաւառացիքն են: Ծան. Հեղ.

— Ինչ կմկմոց, աշայ ջան, ես քեզ պարզ, աշկարայ ասեցի՝ որ Յունօյի քեռու տղան եմ, գնացել էի քաղաք՝ համբաւներ իմանալու։ Կէս ժամ չի լինիլ՝ սարում ինձ խաբար հասաւ, թէ Կրպէի նազարի ասածը կատարուում է։ Էս իրիկուն՝ մութը որ գետինն առնի, մեր զաւառի օգնականը պիտի մոնի Ա. զիւլը, որտեղ մեր Յունօն է ու չափարներով ու շաղախներով պունը շրջապատի։ Ես հիմի շտապում եմ Յունօյին խմաց տալու, որ թողնի, հեռանայ, որ չլինի, թէ պնեցոնցն ու երեսէքանցը մի փորձանք պատահի։

— Իսկ Յունօյի մասին երկիւղ չե՞ս անում, որ բռնեն։

— Յունօյին, ջաշացի բուկը գցես, աշայ ջան, կազարուի։ Հազար ձիաւորի միջից Դուրս կը պրծնի, մեր ցաւը նրա խորոտիկ, ջահէլ պնեցինէ (կինը) ու երկու Սարուծոյ պուած թխլիկ ու փափլիկ աշունակի Դոխերը (ձագեր)։ Ասենք՝ երեսէքանցն ոչով վնաս չի տալ, բայց պնեցու համար՝ չարն ստտանէն իր չարութիւնը կանի, մարդիս ոտքը չար ճանապարհին աւելի ուրախ կը փոխուի։ Հախ Սարուծու, անողն իրաւունք էլ ունի. որ էտրեղից տաս՝ Պետրպոլքում Դուս դաս, արարած աշխարհքումս Գիւլօյի հատը չկայ։ Նրա չախմուր (խարտեաշ) աչքերը Մասիսի գլխին՝ Նոյեան տարւանից Դէսը Դիզուած ձիւնը կը հալցնին, ես էլ ինչ կարող եմ մեղքի ճանապարհը սիրող տղամարդ աշամորդուն մեղ Դենել։

— Ի՞նչ, մի՞թէ շափ գեղեցիկ է Յունօյի կինը։

— Հապա որ խորոտիկ չլինէր, պատասխանեց ինձ ՆաԴօն, Յունօն ընչի՞ պիտի հիմի տանից տեղից աւարայ ընկած լինէր։

— Հապա ես լսել եմ, որ Յունօն Ղարաբաղի կողմից եկած աւազակների ոտքերը կտրելու համար է լեռներն ընկել։

— Դու էլ ուշորդ ես, աշայ, Յունօն չէր կարողանում համբերել, երբ որ լսում էր, թէ Սիսիանից եկած գողերը հայ ու թուրք զիւղերի տաւարը, ոչխարն ու ձիանքը փախցնում են ու ժողովրդին էլ նեղացնում են. նա մտքումը Դրել էր գնալ, չափաւր գրուել ու խնդրել, որ ինչ տեղ աւազակներ կան, իրան շրկեն բռնելու։ Հէնց էդ մտքի վրայ էր, որ Գիւլօյին փախցնելու ժամանակ՝ մէկիք Մրոյի տղի արեւը սև արեց ու գործը խճճուեց։ Ինչ պորուղ է մէկիք Մրոյն, որ իր երկու աչքի սև ու սպիտակը խաւարագնողից որդու

արիւնը չհանած՝ սիրտը հովացնի: Հէնց էն օրը Յունօն համ կնկաֆ տէր Դարձաւ, համ չօրերն ընկաւ:

— Հետաքրքիր պատմութիւն ես անում, սիրելի Նադօ, ասացի ես. էսօր երեւի օգնականը չի դալ, գալ էլ, նա իմ լաւ բարեկաֆն է. չեմ թողնիլ՝ որ շրտապիս Դու մի քիչ ժամանակ էլ մեզ ընկերութիւն արա, Յունօցի գլխով անցածների հետ մեզ ծանօթացրու, յետոյ՝ տէր ընդ քեզ:

— Դուրբան արեւիդ, քո հրամանն ինձ համար աւելորդանիլ խօսք է, բայց վախում եմ՝ ուշանամ: Էսօր մեր Յունօցի համար բազէն ոսկի է. թէ որ, բերանիցս Դուս գալ, քամին տանի՝ նրա տնեցու մախմուշը թշերին մէկի ձեռք քսուի, կամ չար աչքով երեսին մտիկ տան, իմացած կաց, որ վաճն եկել է՝ մեր երկրի սիրուններին տարել, ամենքին մէկ-մէկ եօթը կողպէքի տակից Յունօն Դուրս կը հանի, սարերը կը քաշի, շուն ու գէլերու ձեռք կը գցի. ու խեղճ անմեղների պատիւը կը շինի էս հողը, որ ուրիշներու տակ տրորում ենք:

— Միթէ, ուրեմն, Յունօն կանայք էլ է չափշտակում, այդ վնաս բան է:

— Աստուած չանի, աւա՛յ, իր տնեցուց Դուրս՝ բոլորը Յունօցի բերնի սրբութիւնն են, իր մէր ու քուրերն են, նա իր կեանքի մէջ ոչ մէկ օղլուշաղի վրայ մինչև օրս ոչ չար աչք Դարձրել է, ոչ կը Դարձնի, համա Յունօցի աչքը չի տանիլ, որ ուրիշների տնեցիքը, մէր ու քուրերը նամուս պահած ֆնան ու իր Գիւլօցի անունը կոտորուի: Յունօն ինքը հետու կը քաշուի, ու իր երեսուն ձիաւորներին իրաւունք կը տալ իր Գիւլօցի վրէժն ուրիշներից հանելու...

— Սիրելի Նադօ, ընդհատեցի ես, քան թէ երկու ժամ է ծոծուացնելով՝ թանգաղին ժամանակդ զուր կորցնում ես, աւելի լաւ չէ՞ Յունօցի պատմութիւնը կարճ պատմես ու քշես, գնաս:

Նադօն փոքր ժամանակ լուռ էր, նա պատանման մէջ էր, նա անդադար աջ ու ձախ խշկոտում էր, երեւի, վախում էր՝ ուշանալ, օգնականը վրայ հասնի և ինքը միջոց չունենալ Յունօցին օգնութիւն հասնելու. Նադօցի ասու թեամբ՝ Յունօն մի շաբաթից աւել է՝ մի քանի ընկերներ հետն առած՝ իր խորերն է հնձում:

Որքան և լսել էի, թէ Յունոն անխփիր հայ ու թուրք զիւղերում ընդունուած է, բայց այս վերջին հանգամանքը խիստ զարմանալի թուեցաւ ինձ: Իշխանութեան և աշխարհքի ձեռքից փախընդական եղած մի յայտնի աւաղակապիս, շաքաթներով՝ օր ցիրեկով՝ զիւղումն իւր տնային գործովն է պարապում, այն էլ ոչ միայնակ, այլ քանի մի իւր նման աւաղակների մասնակցութեամբ, և չի դուրս գալիս մէկը, որ լուրը տեղ հասցնէր:

— Ոչ թէ միայն մեր զիւղումն, աղայ ջան, պարզեց հաշոն, մեր հոր-հայազիդի բոլոր զիւղերում՝ ծանօթ անծանօթի մօտ՝ ամիսներով ու տարով էլ եթէ մնաց, ամենքի գլխի վրայ Յունոն տեղ ունի էն օրից, որ նա տնից տեղից կտրուեց, ձիու քամակն ընկաւ: Հէնց իրա՝ մէկիք Մրտօյի էլ աչքի լոյսն էր՝ մինչև նրա տղային սպանելը ու էօր՝ միայն մէկիք Մրտօն է, որ Յունօյի արիւնն ուզում է խմել: Մէկիք Մրտօն էլ մեղաւոր է, վրայ բերեց հաշոն, իմ որդու սպանողի սիրտն էլ՝ եթէ փորիցը հանեմ, տաք-տաք, արնաթաթախ ծամեմ ու կուլ տամ, էլի սիրտս չի հովանալ: Հախ Աստուծ, մէկիք Մրտօն վառ մարդ չի, դարձիմանդ, խօսքի տէր, պարտով մարդ է, Յունոն ինքն է կոպիւր, թէ չէ՝ որ չարն սատանի գլուխը արորի, գնաց մէկիքի շեմքն ընկնի, թուրը հանի, իր շինքին Դնի ու մէկիք Մրտօյին ասի՝ քո բնիչն եմ ընկել, առ էս սուրը, կամ վիզս կտրի, կամ սխալմունքս բաշխի, մէկիքը, ես լսել եմ, որ պարտաստ է Յունօյին գիրկն առնելու, համբուրելու և ասելու. էս օրից սկսած՝ իմ Զաքոն կենդանացաւ, Դու ինքդ ես իմ տան ճրագը, իմ Զաքօն, գնա տէրտէր տար, Զաքօյիս լոյս գերեզմանն օրհնել տուր ու արի հայրական օրհնութիւնս տամ, քեզ ճանապարհ Դնեմ: Էն ժամանակը մէկիք Մրտօյի գլուխը մեռած պիտի լինի, որ քո մազին մէկը Դիպչի, ալւոր մօրուքս կառնեմ, չոքէչոք կերթամ Դիւանի Դուռը կընկնեմ ու գնացած ճանապարհիցդ քեզ կը փրկեմ, յետ կը Դարձնեմ:

— Աւերմն ընչիւ չի գնում Յունօն, հարցրի ես:

— Մարդս որ կայ, աղայ ջան, միս ու արիւն է, Յունօն ամօթ է քաշում, վախում է՝ որ չկարողանայ անբաշտ մէկիքի երեսին մտիկ տալու: Մարդ ենք՝ յանկարծ՝ եթէ մէկիքը նամարդողութիւն անի, չընենք, ու զենաց բռնել, Դիւան Դադաստանի մարտն, էն ժամա-

նախն աշխարհքը գութանի հասարակ զննիլ (շղթայ) Դառնայ ու Յու-
նոցին մէջ առնի, Յունոն իր ալմաստի պէս սուր թրոմն առաջ՝
մէլիք Մրտոցի գլուխը կը թռցնի, չիտոյ զննիլը հասարակ շերտանի
պէս կը կտրի, մէջ տեղից Դուրս կը պրծնի: Յիտոյ՝ նա իր ճանա-
պարհը կտրոշներէից շարերին կսպանի ու ինքը ձեռ չի ընկնիլ:
Քաջ՝ էս էլ քեզ ասեմ, աշխ, որ Յունոն ինքն էլ ուրախ չի լի-
նիլ, որ անմեղ մարդկանց արիւն թափեց. նա^ս մինչև օրս ոչ մի ան-
մեղ մարդից մի կաթիլ արիւն չի հանել, նրա սպանածները կամ
մարդակեր աւաղակներն են, կամ խեղճերի հոգեհանները. որտեղ
լսեցիր, թէ շահին շահ առնող, շահը գլուխ շինող, անողորմ, ան-
հոգի, պնքանդ մարդ է սպանուել, իմացիր, որ եթէ Յունոն ինքն
էլ չի սպանողը, իր մալը խառն է, ՅՍ կտրիճ տղամարդ ունի,
որոնց ամեն մինը մի ածղճայ են, քարափովը որ քցի Յունոն, բո-
լորը միասին գլխների վրայ կերթան. որ տեղ լսուեց, թէ Սիսիանի,
Դարալազեապի ու Գեօգչաչի սարերում աւազակ է սպանուել, իմացիր,
որ Յունոն ինքն է շարերին իր ձեռքովը հաւի պէս ոտքի տակ
Դրել, մորթել, էշպէսների ջնջուելը Յունոցի համար ուրախութիւն
է: Յունոցի սրտի դառըը միայն Մէլիք Մրտոցի տղայ Զաքէն է,
որին ինքը չուզելով սպանեց: Սխալ մարդ էլ իր սիրեկան ընկերի
վրայ ձեռք բարձրացնի, չէ որ Յունոն ու Զաքէն մի հօրից, մի մօ-
րից ծնած եղբայրներէից աւելի սիրով էին. շաբաթ չըլինէր, որ
կամ Յունոն Զաքոյենց գիւղը չըգնար, կամ Զաքոն Յունոցի մօտ
չըգար, ամեն կիրակի՝ թօռը ձեռներին՝ ծովումն իրար հետ ձուկն
էին բռնում, կամ որս էին անում: Քահնու, մե'ռնի Յունոցի մէրը,
որ նա իր ընկերին չար աչքով մտիկ տայ: Եւ Նադօն խոր յոգեոց
հանեց ու աչքերը փակեց:

—Վերջապէս, պատմիր, Նադօ, ամեն բան ու թող զնա, սրի-
պեցի ես:

—Դէ որ հրամայում ես, հառաչեց Նադօն, ես կարճ ասեմ, Դու
չափ հասկացիր ու, բան է, թէ որ օգնականը վրայ հասնելու լինի,
ես կը թռչնեմ, կը թռչնեմ, Դու մի քիչ ժամանակ խօսքով արա,
մինչև որ ես Յունոցին պատրաստեմ:

Եւ Նադօն աչքսպէս սկսեց լիւր պատմութիւնը:

Դ.

Բասարգէշար գիւղացի Աւօյի մինուճար աղջիկ Գիւլօյի սիրունութիւնի համբաւը արեւելից արեւմուտ քամու բերանն էր ընկել, փռուել: Բռնած Գեանջու շհարից, հասնի Երեւանաց փոսը, պորտի Փամբակով, Դուրս գաց Գիւլիջանի խոր ձորից, մփնի մեր Քաւաւը (Նոր-բայազիդ), օրական՝ էն պակասը՝ հինգ, տասն ազաւալ իգիթ պղպձ՝ անունաւոր հօր որդիք, քամու հետ խալս ընկնող ձիանոնցը արծաթի ռախտով (ձիու սարք) զարդարում էին, իրանք էլ հագնում, կապում էին ու գալիս Բասարգէշար գիւղը ու ձին քշում, ճակարէ ճակար իջնում Աւօյի Դուանը, Դոււը զարկում, իրանց տան պէս ներս մփնում, բարով տալիս: Գիւլէին, որ Աւօն խնամաքարը Դրել է, աղջկանն ուզում է մարդու տալ:

— Բարո՛վ:

— Ասորձու հազար բարին:

— Ղօնաղ չէք ուզում:

— Ղօնաղն Ասորձունն է, մեր աչքի, մեր գլխու վրայ, ասում էր Աւօն: Նա կորիճի ձին ձեռքիցն առնում էր, զոմը քաշել տալիս, դարին ու Դարմանն անխնայ առաջը լցնում, ու ձիու տիրոջ ձեռից բռնած՝ համեցէք էր անում տուն, խալիչէքանց ու փափուկ բարձերի վրայ բազմացնում ու ձէն տալիս:

— Աղէի, Գիւլօ, էլ թնչ կուշանաք, հաց քաշեցէք, մեր աչքի լոյս ղօնաղին տափու տուէք, Ասորձու շէն դարգեւահից (Դանից)՝ ինչ որ տանը կը գտնուի, մէջ տեղ բերէք. աղուհաց, սիրտը բաց: Մեր աշխարհքում գինի չի Դուս դալիս, աղաց ջան, ասաց Նադօն, շատ հեռու տեղերից են բերում, Դրա համար էլ թանգ է ու ամեն տան չի գտնուիլ, բայց Աւօյի տանը տկերով գինին անտակաս էր, դաւը լցւում էր, պղնձէ մեծ թասն էլ հետը տուն էր բերում, մէջ տեղ Դրում:

Ար, խմիր, սէր ու սոհքաթ արա, հինգ օր, տասն օր կաց, ոչ ոք թթու աչք չի քցիլ վրայ, Գիւլօն ձեռները սրտին, զլուխը կախ՝ առջևէ կանգնած էր միշտ, հրամանք արա, ինչ սիրտդ ուզում է: Բաց հէնց առաջին ճաշելուց յետոյ՝ եկող պղան իմանում էր, որ գործը ձախ դնաց, իր կորուստը Աւօյի տանը գտնելու չէր,

խեղձն անխօս տեղիցը վեր էր կենում, ձին սուս ու փուս շուս էր քաշում ու որպեղից եկել էր, շէնն էր դնում:

Ընչի, ո՞վ նրա իշին չօշ ասաց, սրբին ո՞վ կպուս:—Ոչով: Քանն էս է, որ ամենքին չացտնի էր, թէ Աւօյի աղջիկն իր հօրից իրաւունք էր խնդրել: որ ինքը կերթայ քն տղային, ում որ ինքն իր ձեռքով պղնձէ լծաւը կը լցնի ու համեցէք կանի. հէրն էլ աղջկանը սիրում էր, աղջկաց սիրտը չցաւացնելու համար՝ չէ չէր ասել ու իր յոսը կրէկի վրայ չեւ էր բացարել: Սրտանց էր Աւօյի արածը, թէ երեսահանոյ՝ չեւոյց կիմացուի. մենակ էս կաց, որ երկու տարի էր խնամաքարը շրել էր ու շեւ Գիւլօն ոչ մէկին իր ձեռքով ջուր էլ չէր խմացրել, ուր մնաց զինի:

Արդ արի, հրամանաց, աղաց ջան, շարունակեց Նաշօն, որ Յունօն ու մէլիք Մրտօյի տղայ Զաքօն իրարու ջան էին ասում, ջան լսում:

Մի օր Զաքօն գալիս է Յունօյի կարիկին ջուր շնում (սպիւպել), թէ էլ, ձիշ հեծի, գնանք Բասարգէշար գիւղն Աւօյեց

—Ջան, ասում է Յունօն, էդ աղջկաց անունն ես էլ լսել եմ, շատ անդամ էլ սրտովս անց է կացել, որ գնամ տեսութիւնի, բայց սիրտ չեմ արել, որս իմ կարպետովն եմ արել, Աւօն մի հարուստ մարդ է, կուզի՞ որ իր փեսան էլ ոսկու միջին թաղուած լինի, ես ի՞նչ նրա ընկեր մարդ եմ. յանկարծ գնամ, աղջկանը տեսնեմ, հաւանեմ, սիրտս կպչի ու նա ինձ գինի չտայ, հէրն էլ ինձ սառը սառը չեւ ճանապարհ շնի. անիծուի իմ գոռոզ սիրտը, վայ թէ չկարողանամ համբերել ու մէջ տեղից մի վապ բան յուրս գալ:

—Տօ, էլ, գնանք, ի՞նչ պիտի շուս գայ, զօւ է արել Յունօյին Զաքօն, Աւօն աղջկանը աչքի լուսի պէս սիրել է, մօր մահից չեւոյց էդ մի աղջիկն է մնացել, երես է տուել, չի կարողացել խաթընի շիպչել, աղջկաց կամքը կատարել է. բայց թագաւորի տղան եթէ դար, Գիւլօն էլ եթէ գժուէր ու տասը թաս գինի իր ձեռովը նրան խմացնէր, հէրն իր փեսացուն ունէր, աղջկանը նրան պիտի տար. երեսութիւնից Գիւլօն ու Զաքօն քաշիքնարթմայ արած են (ուխտեալ են), հիմի Զաքօն քեզ խնդրում է, որ իրան ընկերանաս, գնանք, նշանը տանք, չեւ զանք: Բայց եթէ Աստուած կը խաղի Գիւլօյի

գլխին, ալջիկը սաքանի ձին կը հեծնի, չի ուզիլ ինձ դինի տալ, Դու պիտի ինձ օգնես: Էս գիշեր պիտի ձիու գաւաթն առնես, բերես մեր գիւղը, տաննէք ժամ, տէրտէրը վաղուց պատրաստ է. մեզ կը պատկի, խաչեղացոյն էլ Դու կը լինիս. մի՛ վախիլ, ոչով քեզ չի ասիլ, իմ աչքիդ վերեն յօնք կայ, Աւօն գիտէ էս բանը, Աւօյի խորհրդովն եկք էս բանն անում:

—Սաքանական, եթէ Աւօյի ալջիկը գինու թասը լցնի ու ինձ տայ, էն ժամակն ի՞նչ անենք, ասում է Յունօն Զաքօյին:

—Տօ, ծառ. (յիմար) ես, տղայ, Դիւլօն աչքեր չունի. նա չի տեսնիլ, որ մի թիզ է հասակդ ու երեսդ էլ երկու մարդ, նա ինձ պէս քոյով, քուսաթով, տեսք ու կապով տղին թողած՝ քեզ կը հաւանի. նա իմ հօր հարստութիւնի ձէնը չի լսած, նա չգիտի, որ հօրս տունը հարս եկած օրից՝ գլխին ու կրծքին էնքան ընկնած ոսկիք պիտի կախեմ, որ ծանրութիւնից տակին ձկուի (կուշ գալ), մնայ, պարծենում է Զաքօն:

—Ես էլ եմ կարծում, որ խելք պիտի ունենայ էն ալջիկը, եթէ քեզ թողած՝ ինձ հաւանի, մարդասիւղ Դնի, բաց բան է, թէ որ սխալեց ու թասն ինձ մեկնեց, ի՞նչ կասես, նորից հարցնում է Զաքօյին Յունօն:

—Էն ժամանակը կասեմ, որ քո բաշտն է եղիլ, քո ղսմաթն է (վիճակիւր), Աստուած բարի վայելումը տայ, ես էլ՝ քո խաչը բռնու:

—Հաստաւոր:

—Հաստաւոր, Յունօյի ձեռքը բռնել, սեղմել է Զաքօն:

—Թէ էդպէս է՝ գնանք,

Եւ երկու աղիզ սիրական ընկերները սրօշտի են արել, ձի են նստել, երեսներին խաչ են հանել, գնացել Բասարգէշար, Աւօյի Դրանն իջել:

—Բարով, հազար բարի, քո ոյնամուտդ շնորհաւոր, մեր գլխի, մեր երեսի վրայ ես եկել, յառաջ է գալիս Աւօն ու Զաքօյի կանից բռնում, տուն համեցէք անում: Համա մեր խեղճ Յունօյի երեսին էլ չի մտիկ տալիս, թողում է բախում ցից կանգնած:

Յունօյի սրտին շար կաշում է, Դանակ տայի՛ր՝ արիւն չէր կաթիլ, աւելի իր ընկերիցն է նեղանում, որ Աւօյին չի ասում,

թէ մենք մէկ չենք, երկու ենք, ուղում է՝ որ ձին Կովից Դուրս քաշի, հեծնի, յետ Դառնայ:

Մէկ էլ՝ Գիւլօյի աչքն առնում է բազում կանգնած օտարականին: Աղջիկն առանց հօր հրամանի մօտ է գալիս, խնդրում է Յունօյին սուր, նստացնում է հացի վրայ ու իր ձեռովը մի կտոր հաւի կուրծք լաւաշ-հացի մէջ փաթաթում, իրան տալիս ու պղնձէ թասը պռսէ Վոռունգ լցրած՝ համեցէք անում, առջևը չոքում, զլուխը կախում ու ասում. Ստուած ողջ պահի իմ զլխու տիրոջը, թող ինչ որ մօտն ունի՝ հանի, նշան տայ իր ճակատին գրած ետրին (սիրական):

— Ե՛լ տեղիցդ, անդգամ, անամօթ ղա՛նջը, գոռում է Գիւլօյի վրայ հէրը, Դեռ իմ զլուխս մեռած չի, որ իմ աղջիկն իր հօր ու մէկիք Մրտօյի կտրած ըաշիքեարթմէն քանդի, հերիք էր ինչքան էս երկու տարումը քո խելքովդ ընկաց, սուրնս շուն ու ղէլերով լցրի, Դուռս ամեն աւազակի առաջ բաց արի. ես էս օրուայ համար էի սպասում, փեսաս ուշ եկաւ՝ բաց նուշ եկաւ, քո նշանածը մէկիք Մրտօյի օճաղը շէն անող Զաքօն է, թասն առ Դրա ձեռից, սրան սուր. Դա չի եկել աղջիկ ուղեւու, Զաքօն ասեց, որ Դրան բերել է իր ձիու զլուխը բռնելու, Դու չտեսնիր, որ ես Դրան սուրն համեցէք չարի, ծառայի տիւրը գոմն է ու բազը, մի կտոր հաց կը տան, փորը կը կշտացնի, կենի, իր տիրոջ ղուլլուղին կը կանգնի:

Գիւլօն, հէնց իմանաս, կամ խուլ էր, կամ էնտեղ չէր, հօր երկար ու բարակ գիլի աւետարանները քամու պէս ականջի կողքովն էին անց կենում, մնում է Յունօյի առաջին չոքած: Մեր Յունօն էլ քար էր կտրուել, մնացել, աչքը տնկել էր Զաքօյի երեսին ու սպասում, թէ իր ընկերն ինչ պատասխան պիտի տայ:

— Լաւ է ասում Աւօ աղէն, Յունօ, վերջ ի վերջոյ ձէնը հանում է Զաքօն, Գիւլօն որ կայ՝ ծամը երկար, խելքը կարճ աղջիկ է. ոչ արածը կը հասկանայ, ոչ իր լաւն ու վատը կը ծանաչի. բացց հէրը փորձաւ, աշխարհ տեսած մարդ է, գիտէ, որ իմ հօրս սուկու սնդուկն եօթը մարդ տեղիցը չի կարող կտրիլ, համա Դու մի չիփլախ փորաբացի մէկն ես, ձեր պսակի մէկէլ օրն ուտելու հաց չէք ունենալ: Դրա համար էլ Աւօ աղի բարի կամեցողութիւնն է:

որ շու գինին չեւր Կաս Գիւլօյին ու թողնես, հեռանաս. էնէնց է, թէ չէ, Աւօ աշակ:

— Ես իմ Աստուած, ուղորդը որ կայ, քո ասածն է, թէ սուր ասեմ, էս հացն իմ վրին ոչ գտնուի: Տուր, սղան, Կուլը գինին Գուլօյին, թող իր ձեռքովը տայ Զաքէին. կը լի սխալեց ու քեզ մեկնեց, մարդ ենք, սխալական ենք, խրաւ էր կարդում Աւօն Յունօյին:

Խեղճ Յունօյի փորն եւի էր գալիս փլաւի ջրի պէս, բայց վիզը թեքում է ու թասը չեւր մեկնում Գիւլօյին:

— Եւ թասը որ կայ, իմ կեանքն է, իմ արևն է, կամաց և կարական ասում է Գիւլօն Յունօյին, կամ ձեռովդ գինին թափիր, թասը շարփիր, և կամ անուշ արա, նշանդ Կուլը, ինձ բաշխուրացրու:

— Բո ազիզ կենացը, իմ կեանք ու արև', Գիւլօ ջան, ասում է Յունօն և թասը մինչև Կակը մի շնչի ծծում, հանում խանչալի Կակի երեսից ղաւնալթին (սուր շանակ, որ խրած է լինում շաշոնի ներքեի երեսին) քցում թասի մէջը ու աղջկայ կանիցը բռնում, կանդնացնում ու ասում. էս օրուանից շու իմն ես, ես քոնը, վայ նրա, ով կը չիմարանայ գլուխը ցաւոյ օձի պէս՝ գալ իմ ճանապարհի վրայ ձգուիլ, էդ պտիկ ղաւնալթիով ես էնպէս մարդի կոկորդը շուրս կը կտրեմ: Մնաս բարև', Գիւլօ ջան, ես գնում եմ, շու հօրդ ոսքերն ընկիր, լեզու հանիր, աղաչանք արա, որ մեզ իրարից չջրկի. եթէ կամաւորուեց՝ շաւ լաւ, թող մարդ շրկի մեր գիւղը՝ Սափօյի Յունօյին կանչել տայ, թէ չէ՝ ես շաբթուան գլխին՝ ուղիւ կիրակի օրը՝ կը գամ, ձեր Կուլնը կը մտնեմ, հօրդ աչքի առջև քեզ խրխրա կառնեմ, ձիուս զաւակը կանցկացնեմ ու թէկուզ հազար թուր ու թուանք երեսիս խաշացնեն՝ իմ ճանապարհս չեն կարող կապել: Ելի ասում եմ, ձէնը վեր քաշեց Յունօն, ով իր գլխիցը ձեռք է վերցրել, ում համար իր մի գդալ արիւնը գին չունի, թող շուրս գայ յէմն կտրի:

— Յունօյի խօսքի վրայ՝ Գիւլօն գլխիցը մի մազ է պոկում, Կուլիս իր նարին ու ասում. էս մազն էլ թող լինի իմ նշանը, իմ ափօն (հայր)՝ կամ թիկունքիս վրայ փռուած Կասնեթիու ծամն էլ իր ձեռքովը կը բռնի, գլխիս հետ կը բաշխի քեզ, կամ թէ չէ՝ էս մազը պարան կը շառնայ, օշաճիւ կը լինի, վիզս կընկնի:

Առնում է Յունոն մազը, պաշում, ճակարին է շնում, հօրն ու Զաքոյին գլուխ տալիս, գնում է ձին նստում ու շունչն իրանց գիւշումն առնում:

— Օհօ, բացականչեցի ես զարմացած, առականների մէջ ասումած առասպելական շիշուհիների պատմութիւն ես անում, Նաշօ:

— Դիցուհի ինչ ասել է, աշաջ ջան, հարցրեց Նաշօ:

Մպածեցի, մտածեցի ու ասացի. սիրուն աղջիկ:

— Ամեն ժամանակ սիրուններն իրանց առականն ունին, գլխիդ մեռնիմ, տրամաբանեց Նաշօ:

— Վերջը, վերջը, Նաշօ:

— Վերջը, աշաջ ջան, էն շաբաթն Յունոն երեք անգամ ձին հեծել, Զաքոյի մօտ է գնացել, ոտքերն է ընկել, աշաշել, որ տուած խօսքին հաստատ մնայ, Գիւլօյից ձեռք քաշի, իր խաշեղբայրը շառնայ:

Զաքօն ստորանի ձին է հեծել ու կտրական ասել. իմացիր, որ կիրակի օրը՝ յիսուն ձիաւորով Աւօյի գրանը Գիւլօյին ձեռից խլելու եմ:

Խեղճ Յունոն՝ ճարը կտրած՝ մկել է Մէլիք Մրտօյի մօտ, եղել լուծիւնը միմին պարմել ու խնդրել է, որ որդու գլխին խելք Դնի, իրանց էնքան տարուան պինդ կապուած եղբայրութեան պարանը կտրուելուն պարճառ չըշառնայ:

— Տօ, լակոփ, ձշացել է Մէլիքը, ես Գեօգչի մ'հալի (Նոր-Բաջա-գիդի գաւառը) Մէլիք Մրտօն լինիմ ու իմ ոտք լիզող շանը թողնեմ, դայ, վրաս հաշի. շուրս կորի տանիցս, թէ չէ՝ ձայն կըստա՞ ծառաներիս, տուն կը թափուին, էնքան կը թակեն, որ ճանապարհդ չես գտնիր:

— Մեղքը ձեր շինքն, ասել է Յունոն ու առաջին կիրակի իրիկունը՝ Զաքէի վիզը կարմիր թել է կապել:

— Սպանիւ է, սարսափած հարցրի ես:

— Էն րոպէին՝ որ Յունոն Գիւլօյին դաւակն առած՝ ուզում է ձին կրնկել, Զաքօն՝ յիսուն ձիաւորով վրայ է հասնում, առաջը կտրում է, Քրդի թօփգլուխ (գնդակազուխ) դաքանչէն Դէմ է անում Յունօյի սրտին և ուզում է կրակել: Յունոն խլում է Զաքօյի ձեռից փշտովը, կրակում է նրա ճակարին ու գլխի վրայ ձիաթափ եղած

Դիակը ուրնաւորակ դալիս ու իր չորս կողմը կտրած ձիաւորների մէջը ծշում, սիրեկանին բերում է իրանց տունը, մօրն է չանձնում ու ձիու քամակն ընկած՝ ճանապարհ կտրոշ է Դառնում: Բայց չունքի Յունօն արշար մարդկանց, հալալ աշամ որդու ճանապարհը չի կտրում, այլ տներ քանդելու, տաւար, ոչխար ու ձի փախցնելու, կոշտութիւններ անելու, ժողովրդի ու խեղճերի աչքների լոյսն իր բուռն առնելու, անխղճմանք շահեր առնելու սովոր մարդկանց ճանապարհներն է կտրում, Դրա համար էլ՝ թէ մեր զիւղումը, թէ բոլոր զիւղերումը, թէ քաղաքումն ամենքի աչքի լոյսն է մեր Յունօն. ամեն մարդ աւելի շուտով իր որդուն, իր եղբօրը Դիւանին կը մատնի, և Յունօյին չի ասիլ, թէ՛ մօլիսը քո կողմը: Յունօն էլ մի օր իր տանն, իր ընտանու, իր երկու երեխի մօտին է հանգլտանում, հինգ օր չօրերումն ու սարերումն անքուն պահապանի պէս իր երեսուն ձիաւորովը զիւղերն է լուսացնում, ցերեկն ահ ու սարսափ է թափում վառ մարդկանց գլխին: Հինգ տարի է՝ Յունօն փախապական է և հինգ տարի է՝ մեր երկրում դալն ու գառն իրար հետ եղբայրացել են, հինգ տարի է՝ աշխարհն օրհնում է Յունօյին: Մէնմէնակ՝ Դարդի ձեռից չմքած, կիսամեռ, տանն ընկած, աչքի լոյսն ու կռներ-ձռների զօրութիւնը կորցրած Մէլիք Մրպօն է, որ զոգերով անէծք է թափում իր որդու արևը խաւարացնողի գլխին, նրա սիրեկան ցնեցու, նրա անմեղ քորփէքանց գլխին: Մէլիք Մրպօն իր ծովի չափ կարողութիւնը փչացրեց, ղիււանի մարդկանց ու չափաւորների փորը կոխեց, որ կարողանայ իր Զաքօյի սիրտը ծակող ձեռները հաստ գնջիլի մէջ տեսնել ու մեռնել հանգիստ սրտով:

Յունօն մահից չի վախում, բայց Մէլիքի Դարդը նրա սիրտն ու թոքն է խաշում:

Է՛հ, աղանջ, հերիք է, կը ներես, մնաս բարով, խոր հառաչանք ու թառանչ արձակեց սրտի խորքից նաշօն, ձախ ձեռը տարաւ աչքերի լոյսը շփթող արտասուքը սրբեց ու ձիուն կրկնեց:

— Ափսոս, շատ ափսոս, բացականչեցինք միաժամանակ ես և ծառաս:

Այդ միայն մի ցաւակցութիւն չէր Յունօյի անձին վերաբերեալ, զգացմունքի այդ գեղմունքն ինքն ըստ ինքեան հասկանալի էր,

քարասիրտ ու անխիղճ մարդը միայն անտարբեր կը մնար գաղափարական աւազակապետի ներքինին բարոյապէս չկարեկցելով. մեր ավստոսանքի մի մասը ^{սակ} վերաբերում էր մեր անձնական կորստին, և իրան, մեզ համար մեծ կորուստ էր մեր ուղեկցի հեծած մատակն առանց ուշադրութեան թողնելը: Առասպելներում համբաւուած, հրեշէն մատակների արժանաւոր սերունդ էր անշուշտ Նադօյի արուսթին գեղեցկութիւնից չզուրկ, բրդոտ ու փռկակալած մատակը: Երեւակայի՜ր՝ փոթորկից մշուած մի բուռը փոշի, որ սկզբում միայն օդի մէջ աչքի է ընկնում և վայրկենաբար մթնոլորտում անհետանում: Սրաթռիչ նժույզն ու իր սէրը ականթօթափել՝ չքացան մեր աչքից:

--Արժան էր, աշնայ, կորիճ տղամարդին հրեշէն մատենանք (մատակ), գոչեց ծառաս, Նադօ էր անունը, թէ Յունօ, ինձ համար մէկ է, մարդի մէջ շնորհք կար: Էն ձեռը կոտրուի, որ սրա վրայ բարձրանայ, գոչեց ծառաս և լռեց:

Ե.

Ծիում է երկնագոյն ծովակն իւր ականապարար ծածանումով, անցորդի ուշադրութիւնն է հրաւիրում իւր կանաչափայլ ջրի մէջ խաղացող, լողացող, ջրասուց ձկնկուլիների, վայրի սագերի, բաշերի ու կարասների վրայ, արագալաղ սահում են առաջատուարոր նաւակներն ու հասարակական լաստերը՝ ակոսելով լճի խաղաղ մակերեսէն թը, բացց աչքքանը բաւական չէ մեր հարցասիրական տենչը յագեցնելու: Խօսել Գեղամայ հրաշարեսիլ ծովի մի փոքրիկ կտորի մասին և ուշադրութեան չառնել լեռնային աչք հսկայական ջրամբարի ամբողջութիւնը, միևնոյն է, թէ մի սրաթռիչ արծուի մի թևը տակից կտրել ես ու սրիպում, որ օդաչուների հաշմանդամ թշուառացած թագաւորը՝ իւր արքայական վեհութեամբը, իւր ամպեր պարառութեւլ բնապուր ընդունակութեամբը՝ արծուի տեսոյն կարօյ աչցելուին կարողանայ սքանչացնել, հիացնել ու ոգևորել:

Եւ որպէս զի պարզերես ու վստահ կարողանամ սիրելի ընթերցասէրներիս մեղադրանքների ծանրութիւնից զլուստ ազատ կացուցանել, ես մի մտաւոր պայտյս եմ դործում նրանց հետ Գեղամայ լճակի շուրջը: Եկէք, ուրիմն, սկիզբն անենք մեր Գեղամ

պապի սիրած ու հաւանած ծովակի արեւելահիւսիսային կողմից: Բայց հարկաւորութիւն չկայ ծովի ափին շաւր մօտ լինելու, մենք բարձրանանք ծնկնահար, խորալի ու ծաղկալի լեռնաթմբի կատարը, ջրխլու կոչուած հայաբնակ գիւղից շատ վեր: Որոշածս կէտը ճիշդ այն տեղն է, ուր Ղազախի շփոխախոր ձորերից, Դիլիջանի օձագալար, ոլորապոռոյտ կեռամաններից զգուած ձանապարհորդը՝ ետեւը թողնելով երկնամերձ Էջակ-մէջանի լեռան հիւսիս արեւելեան երեսի ձորահովտում զտնուած Սիմէօնովկա մալականաբնակ իջեանը, շրապում է լոյս աշխարհ տեսնել, երկնքի անեղր ու անծայր տարածութեանն արժանանալ և մի ազատ շունչ քաշել: Նա կանգ է առնում և երկու թևը խաչաձև լայն ցտարածած, բերան, ունդունք ու աչքեր չկա ճոթուած, խոր շունչ է քաշում, կեանքի գործօն անմահական օդը քուլայ քուլայ ներս է ծծում, կուրծքը լայնացնում, թոքերն ու փորի խոռոչն ուռցնում է և սրտալիր զոչում:

« Օխաաաայ... քո հող ու ջրին մեռնիմ, այ Հայոց աշխարհ, քո ձանապարհը մանուշակ ու վարդ, ով նուրբ ճաշակի պէր, ով բնութեան սիրահար, հայոց հարազատ Գեղամ նահապետ, լոյս կըտրիս Դու, որ էսպիսի հազուադէպ բարիքը, հրաշագան Սեանայ լիճը քո հօտերին, քո նախնիներին, քո ջոկերին ջուր խմելու աւազան ընտրեցիր, քո չեփնորդներին յաւիտենական ժառանգութիւն թողիր:

Նայիր կանգնածդ կէտից Դէպ արեւելահարաւ. այդ մի քարացած վիշապ, միապաշաղ մի ժայռ է, որի զլուխը հարաւ, ագին հիւսիս, երկար ու մէկ արեկող է արել: Դա Գիւնէյին¹ է, մի դողաւորուած լեռնաշղթայ է, որի թիկունքն արեւի ցակ անշաղար խանձում է, իսկ սիրտը Գեղամայ չժլտաժպիտ, պարզ ու վճիտ, զմրուխտանման, սառնորակ լճի անուշահամ ջրից զովանում է: Պոռոյտ արա հարաւարեւելքից Դէպի հարաւարեւմուտք. այդ Վայոց ձորի լայնանիստ լեռնաթումբն է, որի հիւսիսային ստորոտի պալաւարկն աստիճանաբար իջնելով՝ հիւրասիրել է իւր սեահող ու բերրի Դաշտի վրայ մեր այցելելու երեսունից աւելի հայ գիւղերը: Մի-մի գետակներ ու ձկնալի գետեր պատառում են լեռնադաշտի հարթութիւնը և լեռների կատարներից արագավազ ցած հոսելով՝ գնում:

¹ Գիւնէյի նշանակում է արեահանդէպ:

միանում են իրանց մօր-Գեղամայ լճակի հետ: Շուրջ Կուր գետի արևմուտք և կը գտնես լեռների գոգերում թափ կացած, նախկին Գաւառ աւանը, իսկ այսօրուայ Նոր-Բայազիդ քաղաքը:

Եւ ահա, մենք ունեցանք մեր առաջը մի վիթխարի աւազան, որի ջուրը ոչ թէ համանման լճերի ու ծովերի պէս երկիրը պարարացնելու, ուռնելու գործում ամուլ է, այլ իւր արեւմտեան կողմի պարսոռածքով ընծայում է Արարատեան մայր-Դաշտին Հրազ-Դան, կամ Զանգու գետը, որի փուած օրական օգուտը ժողովրդական աւանդութիւնը մի լիւր ոսկի է որոշել: «Զանգուն մի լիւր ոսկի է Կուրի, սակ էն մեր պապերը, իսկ Քասախն օրական մի լիւր արծաթ է բերում»:

Աչքիդ տեսողութիւնը ցած թող, հերաքրքիր այցելու, և լաւ Դիւրի ծովակի հիւսիսային ափին երկու երեք ասպարէզ հաղիւ մնացած, ջրի միջից խուզ Դուրս ցցուած բլուրը՝ Պա մեծահռչակ Սեւանց յայտնի կղզին է, որին համարձակ կարոյ էինք քարաժայռ անուանել, եթէ նրա հիւսիսային ստորոտումը մի նեղ շերտի նման ձգուած աւազուի դափարակի վերայ աչքի չընկնէին մի անփառունակ եկեղեցի և մի շարք փոքրիկ ու հասարակ, հողաշէն տնակներ: Այդ խցիկները վկայում են, թէ մի խումբ աշխարհքիցս ձեռք քաշած մարդիկ, մշտամուռն աղօթաւորների մի փոքրիկ միաբանական եղբայրութիւն ինքնայօժար կենդանի թաղուել են այնտեղ: Այ իրանց մարմնին և ոչ մարդկութեանը պիտանի լինելու համար են երես Դարձրել այդ սրբասուն հայրերն իրանց հօրից ու մօրից, իրանց եղբայրներից ու քոյրերից, իրանց ազգ ու ընտանիքից և հեռաւորներից, մինչև իսկ համայն մարդկութիւնից, այլ օր ու գիշեր սաղմոս քաղելով՝ նրանք իրանց, առանց այն էլ, արդար հոգու ճանապարհն են միայն գէպի երանաւէտ հանդերձեալ կեանքը՝ ետական Դիւրաւորութեամբ՝ հարթում ու մաքրում:

Տես՝ որքան վերացած են եղել ներկայ սուրբ հայրերի սրբատուրք երանելի նախնիքը, որ շալակով ջուր են կրել լեռնակղզու կախարը և երեք հրաշակերտ Կոստաների շինութեան կրի զանգուածն են շաղախել:

Երեք ականակուռ թափ են իշել ժայռի զաղաթը զարդարող սուրբ «Յարութեան», «Առաքելոց» և «Յովհաննու Կարապետի» անունով

շինուած սրբավայրերը: Ժամանակը լափելի, յափշտակել է առաջին տաճարը, իսկ երկուսը կան և Դիմադրում են ամենակուլ աւերիչ ժամանակի հարուածներին:

Բարձրացիր, վեր բարձրացիր, ջերմեռանդ ուխտաւոր, Սեանայ բլրի կտրարը և ափշիր ու հիացիր Սուաքիոց տաճարի քարի պէս կարծր, փայտեայ Դրան նրբաքանդակ փորուածքը զննելով: Մեղանշած չեմ լինիլ, եթէ ասեմ, որ Դարավերջիս կատարելագործւած արուեստագէտը բերանաբաց կը մնայ և կը խոստովանի իւր տգիտութիւնը և ծուռնի կը չոքի միջնադարեան հայ արհեստաւորի հըմտութեան առաջին:

Թողնենք Գեղամայ լճի արտաքինը և ներս թափանցենք մշտքով նրա խորքերը: Տես, ինչպէս թևին, պոչին անելով՝ շփվում են միլիոնաւոր ձկները:

Ներս մտնելու ինչ կարիք ունինք. ամբողջ Յրեանայ և Գանձակի գաւառները լիանում են Սեանայ լճակի համեղաճաշակ, տասներկու տեսակ ձկներով, որոնց անուններից ես և Դու, պարտահաւան ալցելու, մի քանիսը միայն գիտենք՝ օրինակ՝ իշխան, քախտակ, աղնջան, զեղարքունի, կողակ, քոջակ և այլն, իսկ տեղացի մանուկը մի շնչի տասներկուսը կը համարի: Թողվորդի աստութեամբ՝ իւրաքանչիւր ամիս ծովակը հնումը մայրակարարում էր մի տեսակ ձուկը:

Մէկ էլ տեսնում էիր, որ բիւրք բիւրուց ու հազարք հազարաց միատեսակ ձուկը չու բռնեց ծովի խորքից և եկաւ մորաւ լիճը լցունդ զեւակաները, վրակաները ու զետերը՝ ձկնկիթ ածելու, իրանց սերունդն աճեցնելու: Գետի լայնութիւնը բաւական չէր լինում ձկների հրոսակները պարփակելու, շաւերն ափերից ցամաքն էին ընկնում և անշնչանում:

Վճարքս թրն է, հրամմէ՛, Դուրս տուր թիակով, ընտրի միջերից լաւերն ու խոշորները, բեռներդ կապիր, մի սնաքողան պարսկական պղինձ Դրամ, կամ ներկայ երեսուն կոպէկը տուր Գեղամեան իշխանական տոհմի¹ ներկայացուցչին և բարձիր, ճանապարհ ըն-

¹ Իսկզբանէ՝ մինչև պարսկական տիրապետութեան վերջը Գեղամայ ծովակը ժառանգական սեպհականութիւն էր Գեղամեան տոհմին:

էիր, Կար ընտանիքիդ Կարեկան պարտասպտութիւնը տես, աշաջուր շինիր, ձկներդ աղիր:

Քո կամքն էր՝ ի՞նչ ձուկն էիր ուզում աղել, որ ամսին գացիր, նոյն ամսի որսից կը Կանէիր: Կողակն ու իշխանն ամենից զոր-
ծածական ձկներն են, առաջինն յարկապէս աղելու, երկրորդը և՛
աղելու և՛ թարմ ուտելու: Իշխանը Գեղամայ ծովակի սառնարիւն
բնակիչներին իշխանն անուն կրող թագաւորն է:

Ներկայումս խանգարուել է բնական կարգը, այժմ խեղճ ձկնե-
րին չեն թողում գեպի ջրի արժանանալու, գետումը ձկնկիթ ածե-
լու: Հիմա ձկնորսութիւնը զլխաւորապէս կատարւում է ուսկաննե-
րով ծովի խորքերումը: Այդ պարագայում՝ Սեանայ ծովի ձուկը Կոստ-
նապոլիս, հարկապարհի թանգաղած՝ հետզհետէ յժուարամարտե-
լի է դառնում ժողովրդի չքաւոր դասակարգին:

—Այս օրն էլ տեսնէք, երբ քառորդ կոպէկի քառորդը չարժեցող,
կռանա չափ իշխանաձուկը մանէթներ է արժենում, շաք տեղ, մին-
չե անգամ, կշռի մէջ դրուած՝ գրեանքով ու մխալով է ծախւում:
Լսուած բան է, ապրել կը լինի, սարսափած՝ գլուխը բացասաբար
պտտւում է մի ամբողջ դարի գլխով թռիչք արած, զառամեալ պապը:
Խեղճ ձկներ, տես՝ որքան թշնամիներ ունին, տես՝—ի՞նչպէս
վախում են նրանք ծովակի երեսին խաղացող ու ջրի հետ ծածա-
նող երկարակտուց, թեւաւոր լոշնորդներին:

Ահա, ուրքերն ու պոլը վեր բարձրացրեց ջրաչին մի թռչուն
և սուզեց ծովի պակը, ընկաւ մի ձկան ետեւից, բռնեց, սեղմեց
կտուցի մէջ, ելաւ ջրի երեսը և թեւերը թափ պալով՝ սլացաւ դէ-
պի վեր երկինք, թեքեց դէպի ափ, կամ ծովից գլուխը սնկան
նման հանած մի ժայռ և անողորմաբար ուժեղ կտուցով ջախջա-
խեց խեղճ ջրաբնակի գլուխը և կերակուր արեց իւր անկուշտ որկորին:
Անբաշխ իշխանաձուկը շաք թափ է թափ եկաւ, գալար—մալար
ողորեց, աշխարհեց դուրս պրծնել իր ոխերիմ թշնամու ճանգից,
բաց իզուր. նրա օրերը հաշուած էին, նրա կեանքի թելը յաւի-
տան կտրուեց, նա կար և չըկաց:

Հերիք է, հարցասէր ընթերցող, թող Կուր ինձ բաւական հա-
մարել Գեղամայ ծովակի նկարագիրը քեզ անելը, ես գործ ունիմ:
վաղուց ժամանակ է ինձ զրաստիս քաջերին նեղութիւն պալ և
չըմրնել մինչև Ա. գիւղը մնացած երեք գիւղերը, այդ գործը կը
թողնենք մեր վերադարձին, ինձ անհրաժեշտ է այս գիշեր անպար-
ճառ լուսացնել Ա. գիւղումը, ուր Յունօյի Կունն է և ուր արշա-
ւեց Նաշօն:

(Շարունակելի)

ԳԱՐՆԱՆ ԵՐԳԵՐ

Դ. ԴԵՄԻՐՃԵԱՆԻ

I

Գարունն եկաւ շողողալէն,
Հեփն էլ բլբուլ զընգընգալէն,
Ասորէ վզնոց՝ ցոլցլալէն,
Բարով եկար, ծիւլ գարուն:

Բարով եկար, անոռ զարուն,
Դուք էլ վարդեր, բլբուլներ.
Սխ ուր մնաց կեանքս նշխուն,
Ո՞ւր է սէրս, բլբուլներ...

Է՛լ տեսար ինձ, նշխուն զարուն,
Տեսար, թէեւ յեռ կ'ապրիմ,—
Բայց վա՛յ գարուն, որ սիրտս արուն՝
Կ'ապրիմ, կ'ապրիմ ու կ'ապրիմ...

1899 թ. մայիս. Կովք:

II

Հազար սրտերն ինչ են երգում
 Վարդով, ծաղկով ցնծալէն, —
 Գարննն, սրտիւր շնու ես զուգում
 Երգովք անուշ զնդալէն...
 — Ծիւ սրտերին մի՛շտ է դարուն,
 Սէրը կարմիր, շողուն է,
 Սիրտը թող վառ կանանչ լինի՝
 Կեանքը միշտ էլ նշխուն է.
 Մենակ ափսոս սիրտք է արուն,
 Սրտիք ծալքում սէրք է սև.
 Կեանքը թէկուզ կանանչ լինի,
 Արև կարմիր՝—սիրտք է սև.
 Տար սևերք ծալքի շիրմում,
 Թող արևը կարմիր դաշ,
 Կեանքն էլ նշխուն թէ սև լինի,—
 Սիրտք. պիտի լուռ մնայ...

*
* *

Ես մի մեծ շարք եմ քաշում,
 Դարդիս ինչին էք իմաց.
 Օր-օրի սիրտս եմ մաշում,
 Գիտէք թէ էլ սիրտ մնաց:

Կեանքիս բաշը՝ ընկաւ քոշը,
 Չեմ քաշում՝ հասնիմ վաղը.
 Վաղըս անցան, — անիւ եմ քաշում,
 Գիտէք թէ էլ սիրտ մնաց...

ԱՄՊԵՐԻՑ ՎԵՐ

ՓՐԱՆՍՍՈՒԱ ԿՈՊՊԷ-ից Թարգմ. Մկրտիչ Նալասարդեանի

Բաւական դարի է սահել այն օրից՝ երբ ես սպիւլած էի ժրնեում մի շաբաթ սպրիկ բացառապէս մտախլապապ չունար տանի ընթացքում:

Իսկապէս ձմեռն է, սխուր և մռայլ երկնքի տակ, երբ կալինական Հոռը իր բնական պարկերն է զգենում: Եւ միմիայն անցողակի տեսած լինելով գեղեցիկ եղանակներին, ինչպէս անում են սուրխսպները, չի նշանակում ճանաչել ժրնեւը: Խոչ յուշեր են պահում միտներում ժընեի մասին ճամբորդներն իսկապէս Աճի ու լեռների անգուգական տեսարանը, լիճափէ շքեղագարդ. հիւսուհոցները, Կորապրի վաջելաշուք խանութները, Լոգանի շոգենաւի գախպահամածի վրայ ճամբորդների համազդի խօսակցութիւնը, — համարեա այս է ընդամենը: Կալինի չիշարակը ոչինչ չունի ջանկուցիչ: Քիչերն են զայլթակղւում այս սոսկալի հերձաճողի հետքերը որոնելու հին քաղաքի նեղիկ բարափոք փողոցներում և սուրբ Վեպրոսի կամարների տակ. և ճամբորդը, ժընեի վերաբիրմամբ, պանում է իր հետ վայր ի վերոյ տալարութիւն իբրեւ մի հարուստ և գեղեցիկ քաղաքի մասին՝ շինւած կախարդիչ ու վեհապանծ յաշտանկաւի վրայ:

Ռեֆորմացիայի հին միջնաբերդի ստոր, բացց ուժգին, բանասրեզմութիւնն զգալու համար, այնտեղ պէտք է դնուել ընդհակառակն իսկ ձմռան մէջ տեղը, երբ մթնոլորտի խսուկութիւնը համեմատ է տեղական բարձրին, և երբ փչում է սառը հիւսիսը կրօնական վէճի պէս կծու կերպով: Լեման գետը լծալում է մշուշի

տակ, կարծես թէ նրա հաշտակարար լազարը բերկնում լինի հուգենտական ամօթխածութիւնը վիրաւորելուց, իսկ ծառերի կմախքները պրոպիւստանս քահանայի քարոզի նման չոր են։ Ահա, հէնց այդ միջոցներումն է որ պէտք է մագլցել բարձր քաղաքի սեռ խոնաւ փողոցները։ Մշտեղ կան յետ ընկած փոքրիկ հրապարակներ, քարէ հին սանդուղքի գլխին տնկւած կնձենիով, ու ասանց շատ երեակայութեան՝ մարդ կարող է կարծել՝ թէ որտեղ որ է կերեայ ինքը Կալւիիւ գլխին թասակ ու հագին սեռ չոր, մագլցել կռան տակը ճարմանդաւոր մի հասարակ Ստրաւաշտունչ, իր բհիրանման միրուքի արանքից անէծքներ մըմըմթալով թեթեւարարոյ հերետիկոսների դէմ։

Այս մուսլ թաղում՝ դրնում է նոյնպէս Գոանմ փողոցը, ժընկի Սէն-ժերմէն արարածներ, որտեղ՝ հինաուրց ապարանքներում բնակւում են խիստ աստուածապաշտ և շատ հարուստ կնշտաւորներ, որոնք տարին տասներկու ամիս պարապում են աշօթելով ու փողեր դիզելով։

Եթէ այնուհետեւ իջնելու լինէք քաղաքի նոր մասը և խառնրէք առևտրական փողոցների գործունեայ ամբոխի հետ, շատ դէմքերի վրայ կը նկատէք նոյն դաժան խտրամբեր բնութքը։ Կանայք՝ մուշտակներում փաթթւած և դէմքերը քոշարկած, կարծես թէ թաքցնում են իրենց գեղեցկութիւնը ինչպէս գայթակղիչ մի առարկայ, իսկ բորսայի շէմքի վրայ կը հանդիպէք լուրջ և խոհական պարոններին, որոնք բանքիրներ են և իրենց մէջ գրուցում են արժէքների մասին։ Թէև դուք պիտի կարծէիք թէ դրանք մեկնաբան դիքորներ են ու որեւէ սրբաղան գրւածքի բացապրութեամբ են զբաղւած։

Թող բարի ժընկերները ներեն ինձ ներկայ ուրազածով արած այս հանաքս։ Ձեմ մոռանում նրանց ինձ երբեմն ցոյց տւած սրտաբաց հիւրընկալութիւնը, երբ ես գնացել էի նրանց առաջ բանաստեղծութիւններս արտասանելու, և այն թանգագին համակրանքը, որ ես վայելել եմ նրանցից։ Ո՞վ չի հիանայ վերջապէս ու չի յարգի այս հիւրընկալ և ուսումնասէր քաղաքը, միքի ու ազատութեան քաղաքը, անթիւ տարագիրների այս բնական ապաստանը։

Սակայն ժընկերները կը համաձայնին, որ ձմեռը Լեմանի ափե-

րում անհամբոյր է: Հետեւապէս հասկանալի են Ֆիզիկական սառ-
սուռս և տաքնապս երբ ես յունեար ամսի այս առաւօտուն, լուսա-
մուտիս ապակիների միջից, հէնց զարթնելուն պէս, տեսայ մի յուսա-
հատ ու սպանիչ մթնոլորտ, մուր հոտոշ մի գարշելի մառախուղ,
որ մինչև իսկ ներքին սենեակներն էր թափանցում:

Յանկարծ բարեկամս, որի հիւրն էի, ներս մտնելով սենեակս
ասում է ինձ ուրախ շէմքով.

«Ամենում էք արեգակը տեսնել: Սկզբում կարծեցի թէ չա-
րածըճի կապակ էր: Ոչ ամենևին. Դրանից հնչո բան չըկար: Պէտք
էր միայն կառք նստել, ուղևորւել մինչ մի որոշ բարձրութիւն Սալե
լեռան լանջին, ապա մագլցել քանի մի քայլաչափ ոտով սարի վրայ
և Դուք կը գտնէք մառախուղից վեր, կը տեսնէք արեւն ու կապոյտ
երկինքը:

Ճշմարիտը պէտք է խոստովանել: Ահաւասիկ մի զւարճանք,
որը անկարելի է ձմռան մէջ վայելի, Պարիզում, նոյն իսկ Մոնմարտ-
րում Սանրէ-Կէօր աշտարակի գագաթին վրայ:

Պարզ է, որ ուրախութեամբ ընդունեցի այս հրապուրիչ
առաջարկը ու մի կէս օւր միջոցից յետոյ մենք նստեցինք մի շաու-
լարմար լանդօցում, որի պարտահանները սակայն անթափանց էին
Դրսի մառախուղի պարծառով, և այսպէս զրկւած էինք արդարեւ
աշխարհի տեսութիւնից:

Սկզբում արշաւում էինք բաւական երկարապէս միջոց արա-
գաքայլ, ապա հանդարտ, վերելքը ձիերի գործած ճիգից զգալով
միայն, որը կառքի մէջ նստածին պարզապէս զգալի է: Երբ մեր
կառքը կանգ առաւ, ոտք Դրինք դեպին, շրջապատւած ամսերով:

Յուրիւր խիստ էր Դաշում: Տասը քայլաչափ հեռաւորութեան
վրայ ոչինչ չէր տեսնուում: Սակայն հարկ էր դեպնին նայել անիւ-
ներից առաջացած ախոսների և կէս սառած ցեխի մէջ չընկնելու
համար: Ճամբի աջ ու ձախ կողմերում ծառերի բունները թնթեակի
սեւացած կարծես թէ բամբակի մէջ փաթթւած լինէին: Քէ և ես,
այն ժամանակներում, լաւ որդանաց էի—աւանդ այժմ ալ ևս չեմ
վերելքը ինձ ծանր թւաց: Մարդ քրտնում էր վերարկուի տակ,
հեթեթում էր, և մենք, ես ու ընկերս, քիթ ու բերնից թանձր
գոլորշի էինք արտափչում: Որն իսկոյն ցրւում և խառնուում էր մշուշի:

հետո Սահաջն չենեկով ձեռնափայտերին ու ալպինիարների նման երկայնաքայլ առաջանալով շունդաշորէն դնում էինք և բարձրանում փոքր առ փոքր սպիտակ գոլորշու միջով:

Վերջապէս այդ գոլորշին թեթեակի ներկեց վարդագունի, որ արևի ներկայութեան նշան էր: Մենք մերձենում էինք մեր նստատակ կէտին: Այժմ մենք որոշում էինք քարափների թաց շալարը, կաշնիների ճիճաւ կեղևը, մշտաբերև մացառների կանաչութիւնը: Ի վերջոյ մեր շիմացը մշուշից շուրս ցըցեցան ելեկիների կապարները, և մեր գլխից վերև փարածեց քնքոյշ ու ընդիր կապուտակ լոյս:

Այս երկինքն էր. մենք ամպերից վեր էինք գտնուում:

Կարող եմ հարիւր փարի ալրել — որ չեմ ցանկանում և որ կը լինէր անմիտ ու գայթակղիչ — առանց մոռանալու սքանչացումս, արքումս, որ ինձ փրկել ու կաշկանդել էր այն միջոցին հրաշալի տեսարանի դէմ:

Մենք գտնուում էինք մի տեսակ ստրաւանդի գաղաթի վրայ, որտեղից մեր յորս բոլորը փարածուում և ծաւալուում էր մեր աչքի առաջ կաթնափայլ ու անեզր ծովածոց. այդ մառախուղն էր, որի միջից բարձրացել էինք և որի անդունդի մէջ գտնուում էր Փլենէն իր լիճով: Այդ գոլորշու ծովից լսում էր ձիւ, կոչ, կառքերի զըռզըռոց, երկին շողեկառքի սուր սոյլ, մեծ քաղաքի ամրոյշ շղորդը: Ես երազեցի այնտեղ խորշաւոր Ստրանտիդը ու յիշեցի Իս քաղաքի առասպելը, որն անշնչառոյզ կորաւ Մորբիհանի կոհակներում և որի մասին փոթորիկից բռնած նուաթիւները հաւաստարում են թէ լսում են անհետացած քաղաքի զանգերի շողանջը:

Մեր շիմացը, այսպէս ասած, միւս եզրի վրայ, ամպերից վեր էր նայում Իւրա լեռնաշղթան բոլորովին ձերմակ, այն ինչ մեր աջակողմը կաթնափին ովկիանոսը հորիզոնում կորչում և անհետանում էր անորոշելի երկնքանգներով երկնքի գոհափ լազարդում: Երբեմն Լեմանի ամար թռչունը վեր էր թռչում ցանկարծ մշուշապափ խորխորափից, սլանում էր մի երկու բուրբալափ լայնածաւալ լոյսի մէջ ու ժգին թեւահարումներով. ապա մտնում, ընկղմում էր ամպերի մէջ սուր ձիւ արձակելով, կարծես թէ ուղում էր անշունդի մէջ սողացող մեծ քաղաքի բնակիչներին ծալքել սրանով. և ոչինչ: Կար աւելի գարմանահրաշ քան թէ այս սպիտակ ծովը,

որտեղից վերթուում և նորից սուղում էին անդադար թռչունները։ Այս ամեն հրաշալիքների վրայ լողում էր յաղթանակօրէն ձմեռային, պարզ ու պաշարեգակը երկնքում, տարածելով հեռուն ձիւնապարգազաթների վրայ մի պաշտելի եռանգով մառի ցոլք, մեր շուրջը գտնուող թաց արօտները զոհարի նման շողացնելով։

Այն, կը չիշեմ միշտ սրտիս անուշիկ թռթիւրը, ոգևորութիւնս, խորունկ հառաչները, երբ, հակառուջ ու մաշլ մառախուղի միջով, շաւարին վերելքից յետոյ, ես գտնեցի անսպասելի կերպով բնութեան այս շիւթախաղի գէմ-գիմաց և մնացի ապշած այնչափ փառահեղութեան և կատարելութեան հանդէպ։

Ի՞նչ պատճառով սակայն արդէն վաղուց անցած ու կարելի է կեանքիս մէջ միակ այդ հրաշալի տպաւորութեան յուշը վերանորոգւում է ինձանում այսօր այդչափ յամառօրէն։

Ա՛հ, այդ նրանից է, որ ես տանջեցի սոսկալի կերպով և շարձեալ տանջում է մարմինս ամեն օր. այդ նրանից է, որ ահա, ինձ համար, հասել է արդէն կեանքիս ձմեռը, ծերութիւնը իր տկարութիւններով։ Շատ ժամանակ չէ անցել, որ այս անկումը յուսահատեցնում է ինձ և ես շնչասպառ էի լինում խաւարային մառախուղի մէջ։ Բարեբախտաբար բարեպաշտ ու հայրախնամ բարեկամիս աջը հասաւ ինձ օգնութեան, նա ինձ հրամայեց հաստատ բարեսրտութեամբ կանգնել ուղիղ ձամբի վրայ ու բարձրանալ գէպի լոյսը։ Անչափ բախտաւոր եմ զգնելով վերստին մէջս հոգուս և մանկական աղօթքներիս մի փոքր մասը։ Ս՛հ, քաղցր է լինել հեզ, հաւատ ու նենալ ու հնազանդել։ Հազիւ անցել եմ առաջին կայանքը և ահա ցրւում է գոռոզութեան ու ամբարիշտութեան մառախուղը, սբ ինձանից թաքցնում էր ուղիղ ձամբան։

Եւս բարձր, հոգի իմ Միշտ գէպի վեր։ Երկնքի վրայ մեզ տեսանելիներիցն էլ առաւել բարձր։ Ի՞նչ չիշողութիւն է վերանորոգւում մոքիս մէջ ներկայ ժամին։ Արի վրայ ես բարձրանում էի գէպի արեգակը միայն։ Այսօր ես ամբառնում եմ գէպի մի աւելի ապշեցուցիչ անհամեմատ սրբութիւն. որովհետեւ հրէշտակապետի շատ զեղեցիկ ասութեամբ՝ արեգակը Ասրծու սրեւրն է միայն։

ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ ՄԻ ԳԻՇԵՐ

(La nuit de Décembre)

ԱԼՓՐԷԴ ԴԸ ՄԻՈՍԷՐԻ՝—Քարգմ. ՅԱԿՈԲ ՏԵՐ-ԳԵՈՐԳԵԱՆՅԻ՞

Պ Ո Է Տ

Այն ժամանակ շուռ աշակերտ էի.
Մի դիշեր արթուն, ու մենակ նստած
Եի յաշխոճում մեր առանձնակի.
Սեղանիս առաջ լուռ կանգնեց յանկարծ
Մի աղքատ մանուկ, ամբողջ սևերում,
Որ եղբորս պէս ինձ էր նմանում:

Գեղեցիկ էր նա, բայց չէմքը փառը.
Մօրեցաւ. մոմը ցոլում էր աշօտ,
Կիսաբաց գիրքս կարդում էր նա լուռ.
Եւ մնաց աջնպէս մինչև առաւօտ,
Գլուխը թեթեւ հակած իմ թևին
Մտախոհ, անուշ մի ժպիտ աչքին:

Տասն ու հինգ տարիս պէտք է լրանար.
Մի օր պատրիի դնացի մենակ
Խաշանձով ծածկած մի կանաչ անտառ.
Եկաւ ու նստեց իմ գէմ ծառի տակ
Մի երիտասարդ, ամբողջ սևերում,
Որ եղբորս պէս ինձ էր նմանում:

«Յոյց Կուր» խնդրեցի, առշիս ցոյց Կուր ինձ».
 Մի ձեռքին կար վին¹, մի փունջ միւս ձեռքին,
 Հիւսւած վայրի Թարմ վարդենիներից.
 Բարեկամաբար ողջոյն տեց լուռ,
 Ապա կիսադարձ յենեկով ծառին
 Մայրնանիչ արաւ հեռուն մի քուր:

Երբ ես շեռ սիրոյ էի հաւապում,
 Մի օր միայնակ սենեակում նստած
 Առաջին աղէտս էի արդասւում—
 Եկաւ և նստեց կրակիս շիմաց
 Մի օրարական, ամբողջ սեւերում
 Որ եղբօրս պէս ինձ էր նմանում:

Մտածկոտ էր նա, մռայլ վշտահար,
 Զախ ձեռքին բաց սուր, մինչ անշարժ իր աջ
 Դէպի երկինք էր ցոյց տալիս յամառ.
 Նա էլ իմ վշտից տանջւում էր, ասես:
 Յանկարծ մի խորին ախտից հառաչ
 Եւ անյայտացաւ... Երազ էր կարծես:

Այն տարիքի մէջ, երբ մենք ստահակ
 Շքեղ խնջոյքին կենացն ենք պարպում,
 Մի օր ես ևս վերցըրի բաժակ.
 Եկաւ և նստեց շիմացս ժպտուն
 Մի զրօտակից—ամբողջ սեւերում,
 Որ եղբօրս պէս ինձ էր նմանում:

Նա ստահած ունէր վերնազգեստի տակ
 Արդէն քրքրւած իր հին ծիրանին,
 Դիւին չորացած մրսենու պսակ.
 Իր նիհար ձեռքը—ձեռքս էր որոնում:

¹ վին=երաժշտական գործիք:

Բաժակս Դիպաւ նրա բաժակին—
Դողշողուն ձեռք իս փշրւեց խփոյն:

Անցաւ մի ցարի. խաւար սև զիշեր.
Ես ծունկ խոնարհած աչն մահճի մօտին,
Ուր իմ սիրելի հայրս մեռնում էր,
Տեսայ վշտահար մի որբ սնարին
Նստած էր լռիկ, ամբողջ սևերում,
Որ եղբօրս պէս ինձ էր նմանում:

Աչքերը լեցուն արտասուքներով՝
Թւում էր լինել վշտի հրեշտակ,
Ծիրանին կարծես ներկւած արիւնով
Գլուխը Դրած մի փշէ պսակ,
Վինը—անկիւնում,
Ու սուրը—սրբում:

Այնպէս պարզորոշ չիշում եմ նորան,
Որ այնուհետև իմ ամբողջ կեանքում
Ես ճանաչել եմ ամեն մի վաշտիկան.
Մի օտարոտի երևոյթ անքուն,
Հրեշտակ թէ Դև՝ լոկ ամեն քաջ իս—
Տեսնում եմ սրւեր իմ—բարեկամս:

Երբ այնուհետև յողնած ցանձանքից
Վերածնւելու փոխւելու յուսով
Ինձ աքսորեցի իմ Պրանսիացից,
Երբ զբօսնելու անհամբեր տննչով
Յանկացայ երկալ, երթալ որոնել
Յոյսի շնորհներ,—

Ապենինների ելեէջքի մէջ
Պիզա, Կոլոնից, ափերում Ռայնի
Ծառոտ Նիցցայի հովիտներում պերճ,

Ապարանքներում ֆլորենցացի,
Հին խրճիթների յարկի պակ — Բրիգսում
Եւ աւեր Դարձակ Ալպերի զրկում;

Ու Զենովակոն կիտրոնների,
Վէլէի կանաչ խնձորներէ,
Սպերներին պակ, Պաւր, Վենետիկ,
Կապալի Լիցո, մի շիրիմի
Խոտերի վրայ հանգում է, մեռնում
Դժգոյն ծուփերով զորշն Աշրիապիք:

Եւ ես ամեն տեղ, ուր այս ընդարձակ
Մնասնման երկնի կամարների պակ
Մաշել եմ սիրտս, աչքերս լարել,
Մի անբոյժ վէրքից արին եմ ծորել,
Ուր Կալ Զանձրոյթը թմբերի վրայ
Ինձ ման է ածել, հանգստացրել:

Ամեն տեղ — ուր ես անյագ, անշաղար
Որոնում էի մի անյայտ աշխարհ,
Ես հետեւել եմ իմ ցնորքներին.
Ամեն տեղ — ուր ես չէի ապրել Դեռ —
Միշտ տեսածներըս տեսաց ես կրկին՝
Մարդկային Դէմքեր և իր կեղծ իքներ:

Ամեն տեղ, ուր ես իմ անվերջ ճամբին,
Ամեն տեղ, ուր ես ուղեցի նիրհել,
Ամեն տեղ, ուր և կոխել եմ դեպին,
Գալիս նստում էր՝ խոհերը ձակարին,
Մի անյայտ թշուառ, ամբողջ սևերում,
Որ եղբորս սէս ինձ էր նմանում:

Ասա, հով ես Դու. Դու, որ այս կեանքում
Տեսնում եմ ես միշտ իմ ճանապարհիս.

Մեկամաղձանքին ես չեմ հաւատում—
 ես չեմ հաւատում, որ շու ճակարիս
 Սէ ու չար գիրը կարող ես լինել:
 Շար համբերող է անուշ ժպիտդ,
 Անչափ գթուի են քո արտասուէքներ.
 Տանջանքիս քոյրն է նոյն իսկ քո վիշտըդ,
 Բարեկամութեան է նա նմանում.
 Եւ քեզ տեսնելով ես Տէրն եմ սիրում:

Ո՞վ ես. շու բարի հրեշտակ էլ չես.
 Երբէք ինձ ոչինչ չես տալիս շու լուր.
 Տեսնում ես ցաւերս—զարմանում եմ ես,
 Բայց իմ փանջանքս շփում ես շու լուռ.
 Քսան փարի է հերկում ես ինձ,
 Բայց շեռ չըգիտեմ ինչ անուն տամ քեզ.
 Արդեօք գալիս ես շու Ասուածանից.
 Ո՞վ ես, որ առանց ուրախանալու,
 Ժպտում ես յէմքիս. ու կարեկցում ես,
 Առանց մի բառով մխիթարելու:

Դեռ այս երեկոյ քեզ շարձեալ տեսայ:
 Տխուր գիշեր էր. մութ պայուհանիս
 Քամին իր թևով քսւում էր անցնում.
 Եւ ես միայնակ ընկած անկողնիս՝
 Այրող համբոյրից շեռ չըզուսցած
 Մի շիւթող կէտի աչքերս չառած,
 Անըջում էի, թէ կինը ինչպէս
 Մոռանում է շուր անցած ամէն ինչ.
 Աւ քայքայւում էր—զգում էի ես—
 Կեանքիս մէկ մասը յամր ու քիչ-քիչ:

Ժողովում էի անքուն գիշերին
 Նամակներ, մաղեր—սիրոյ մնացորդ.
 Ողջը ականջիս կրկնում էր նախկին

Յաւիրենական երդումներն այն յորդ,
Այդ սուրբ մոսունքներն էի ես զննում,
Որոնք շողշողում էին իմ ձեռքում.
Ու մէջը թաղած—սրտիս արցունքը.
Մտածում էի, նոյն աչքունքը,
Որոնք այդ բոլորն արտասուել էին,
Չէին ճամբելու նոցա վերադին:

Մի պինդ կտորով փաթաթում էի
Այս յուշիկները խաշալ օրերի.
Ամեն դեռ թան—մտածում էի—
Պարրոյգ է միայն վառուղ մագերի.
Մտացութեամբ մէջ էի ընկղմած,
Խորութիւնն էի ամեն րեւ փորձում.
Հեռու աշխարհից արտասում կամաց,
Ու թաղած սէրս էի ես ողբում:

Եւ կնքում էի սև մոմէ կնքով
Այս անգին զանձը. չէի յանդգնում
Ինքըս հաւատալ. ողջը ողբալով
Դարձնում էի յետ—բայց շեռ կասկածում:
Օ', թոյլ կին, հպարտ, անմիտ արարած,
Դու այդ կը յիշես կամքիդ հակառակ.
Ինքնախաբութիւն, օ, Բարձրեալ Աստուծ:
Այդ յառն արցունքըդ, քո այդ հեծկլտանք
Էլ ինչու համար,
Եթէ սէր չըկար:

Այո՛. Դու փանջւում, լալիս ես մաշւում.
Բայց քո ցնորքը մեր մէջն է մնում.
Դէհ, մնաս բարեւ. Դո՛ւ էլ կը հաշւես
Ժամերը, որոնք բաժանում են մեզ.
Դէհ, զնացէք, զնացէք և սառցէ սրտում
Տարէք զոհացում իր հպարտութեան.

Դեռ իմն շարձեալ թարմ է, եռանդուն,
Բայց ձեր պարծառած շարիքի վրան
Այլ շարիքներն են գալիս րեղ զրոնում:

Դէհ, գնացէք. անմահ բնութիւնն
Ամեն ինչ րալ ձեզ չի բարեհաճել.

Ս', թշառ մանկիկ,
Որ ցանկանում ես լինել գեղեցիկ —
Զըգիտես ներել.

Դէհ, հեպեցէք ձեր ճակատագրին
Եւ րուէք քամուն մեր սէրը նախկին,
Ձեզանով ամեն ինչ մարդ չէ կորցնում:
Բայց չէ որ անշափ քեզ սիրում էի.
Եւ եթէ արդէն թողնում ես, գնում,

Ասա էլ ինչո՞ւ
Ինչ սիրում ես շու:

Բայց մէկ էլ յանկարծ գիշերեաց մթնում
Մի սուեր, որ մեղմ սահում էր անցնում,
Բացեց վարադոյրն և ուղիղ ահա
Եկաւ ու նստեց անկողնիս վրայ:
Ասա, ո՞վ ես շու. ինչ ես ցանկանում.
Դեռ մնայլ պատկեր, շու պիտ ր թռչուն,
Որ սեւեր հագած շուրջս յաճում ես:
Երանգ է արդեօք, թէ զա հայելում
Սեփական յէմքս է աղօս նշմարում:

Ասա, ով ես շու, իմ ջահելութեան
Ուրակամն սրդեօք. թէ թախառական
Դու մի ուխտաւոր: Ասա, ինչո՞ւ քեզ
Տեսնում եմ ես միշտ խաւարում նստած.
Ո՞վ ես. — վշտերիս սրտազին հիւրն ես,
Թէ մի այցելու, մի ատանձնակեաց.
Եւ ի՞նչ եմ արել, որ շու անշաղար

Հեղեղում ես ինձ մեր աջ աշխարհում.
Ո՞վ ես, ո՞վ ես Դու... արդեօք մի եղբայր
Որ յայտնում է ինձ իմ սև օրում:

Ո Գ Ի

Քարեկամ, մի հօր սրտիք ենք, զիտցիր,
Բայց ինձ չէկարծես հսկող հրեշտակ,
Եւ ոչ էլ մարդկանց չար ճակատագիր.
Միայն չդիտեմ թէ ի՞նչ ոչոքի դակ
Իմ սիրածներս դալիս են հասնում
Այն ցեխի կոյտին, ուր մենք ենք գտնուում:

Չըկարծես ինձ Դու, և ոչ էլ Աստուծ.
Բայց իմ իսկական անունս դու իր,
Երբոր քու սիրտդ ինձ ճշբայրս ասաց.
Ո՞ր էլ Դու գնաս — ուր էլ որ լինես,
Ես այստեղ եմ միշտ, մինչև օրդ վերջին,
Մինչև որ շիրմիդ վրայ կը հանգչիմ:

Երկինքը ինձ է քո սիրտը չանձնել:
Եւ երբ քեզ պատեն վշտեր խոցողուն,
Ե՛կ ինձ մօտ վստահ, և Դու որ կռւմ էլ
Որ քաղերդ ուղղես, ես անխօս արթուն
Ուղեկից եմ քեզ. բայց ձեռքդ սեղմել
Ձեմ կարող: Անունս — Միայնակութիւն:

1897. Յուլիս

ժընև.

Ե Ր Ա Զ...

Մ. ԵՍԱՅԵԱՆԻ

Այդ երազ էր ցնորամիտ...

Ս. ԴԵԿ-ԱՂԻ

I

Սեպտեմբերի վերջերքն էր, որ Ազիզենց Պարսին Բալախանուց վերադարձաւ գիւղը։ Վերադարձաւ, շապիւրի նախանձը շարժեց և շապիւրի էլ ախորժակը բացաւ... Նրա կարմիր շալէ արխալուղը, արծաթէ գօտին, մահուդ չուխէն՝ թեւերի տակը կանաչ կտոր ձգած, երկարավիզ կօշիկները, կլոր գլխարկը և վերջուպէս վիճակաւորաւ շում ընկած չուզուէն փոքրիկ ժամացոյցը հում նախանձը չէր շարժել Զանգեզուրում, այն էլ այդպիսի մի չկող ընկած գիւղում... Իսկ եթէ դրա վրայ աւելացնենք բերնէ-բերան անցնող, բերած խալաթների և ճոթ ու կտորների պատմութիւնը, ապա պարկերը կտրաբաւ կը լինին։ Ճիշտ է, շապիւրն են օտարութիւնից պրաքելիս սանդուղներն բերել, շապիւրն են արծաթէ ժամացոյցով ու քամարով գիւղը վերադարձել ու անմեղ պատանիների ախորժակը զրգռել, բայց Ազիզենց Պարսին մի հարիշ բան է. նրանից զլուս շարիբաւորն հազիւ թէ գիւղումը պատահած լինէր. և հէնց դա էր պատճառը, որ ողջ գիւղը մի բերան դարձած, նրա մասին էր խօսում, նրա գովքն անուամբ Շապիւրը, նոյն իսկ, իրենց տունն էին շահաւիրում և պարմել տալիս դէսից-դէնից։ Պարսին Բալախանին ար վառ գոյներով էր նկարագրում Շապիւրը երանի էին տալիս նրա մօրը, որ այդպիսի աշխատաւորն որդայ ունի։

—Տո՛ւնդ չքանդւի, պղապէր, որդայ է է, աշխարհն հաւաքել

ու իրենց տունն է թափել. ասում էին բարեկամները և հեռանում:

Բայց ով էր Ազիզենց Ֆարսին: Մի հասարակ «մասլենշիկ», որ մի քանի տարի շարունակ Բալասանի հոյաժ՝ կազարմաներում (բանեորանոց) օր ու գիշեր անելով, բանեորութիւնից հասել էր մասլենշիկութեան (իւշ քսոյ)՝ բարձր աստիճանին, մի պաշտօն, որին այսօր հազարաւոր Ֆարսիններ իշխելով շինած, հասնել են ձգտում: Տարիներ չարքաշ աշխատութեամբ ձեռք բերած կոպէկները, տուն դնալու ժամանակ՝ կերպով ծախսելով, նա մազի չափ անգամ չէր շեղւել այն շաւղից, որ տարիներից ի վեր դժել էին զանազան Ֆարսիններ... Ուրիշներին զարմացնելու համար արդեօք, թէ հէնց իրենց չարքաշ կեանքից յետոյ մի «լաւ ապրելու» համար, այդ ոշորմելի արարածները, շափ անգամ, արիւնտով ձեռք բերած մանէթները կոպէկների տեղ են ծախսում: Հաւանական է, որ հէնց ուրիշներին զարմացնելու և շլացնելու համար. մանաւանդ, որ շատերը վերադառնալով օրարութիւնից, անմիջապէս ամուսնանում են, կամ առնւազը նշան են դնում... Այդ շատերից մէկն էլ Ազիզենց Ֆարսին էր, որ գիւշում այնքան աշմուկ էր հանել...

Ֆարսու մօր ճերջանկութիւնը հանգիստ չէր տալիս գիւշացի մայրերին. ամեն ոք երանի էր տալիս այն օրին, որ կը պեսնեն իրենց որդուն էլ «այն օրին» հասած: Ահա այդպիսի մայրերից մէկն էլ Շիրինենց Սօնան էր, որ իր որդի Սպօին Բալասանի ճանապարհ դնելիս, եկել էր մինչև գիւղի աղբրի մօտ և անշաղաբ Ֆարսուն էր օրինակ բերում՝ խօսելիս:

—Որդիս, ասում էր նա.— ինչ ուզում ես արձ, միայն որ գիւղը վերադառնաս, անուններս դեղնովը չդաս. մենք էլ մեզ համեմատ տուն ենք. «չոստ ու շիւշման»-ի նայլի, ճնամուսնէցրաթ» արա: Օրհնքը այն է, որ տղան օրարութեան մէջ ինչ էլ որ անէ, հարցնող չի լինելու. միայն թէ վերջը լաւ լինի, որ պարզերես՝ ճնողաց երես շուրս գայ... Մի օր սոված մնալով, մարդ չի մեռնիլ. որ յետ դառնաս տուն, քեզ չեն հարցնելու թէ ինչ ես կեցել. ասելու են՝ ինչ ես բերել. գրպանդ են պոռելու: Գրպանումդ որ եղաւ, խօսքը քոնն է... Մի խօսքով, այնպէս արան, որ Շիրինենց Աշաշանին գիւղամիջում պարզերես անես...

Այս խօսքերով Սաքօին ճանապարհ չբին նախ թի քաղաքը:

II

Տասնևվեց տարեկան Սաքօն իր համագիւղացիների հետ հասաւ Բալախանի, որոնց միջոցով և վեղեորչիկի տաղարօն ստացաւ. ուրիշ ոչ մի տաղարօն այնքան հեշտ էր ճարուում... Ե՛հ, ի՞նչ անենք, մենակ ինքըն է, իրեն նման հազարները կան. ինչպէս նրանք, այնպէս էլ ինքըն Բայց կազարմաները... Այդ արդէն շատ ծանր էր Սաքօի համար: Հարիւրաւոր թուրք ու հայ, կեղտոտ բանւորների հետ տառիկ մի մութ ու խոնաւ նկուղի մէջ, առաջին անգամից սարսափեցրեց նրան: Հէնց ուզում էր, առաջին տաղարօնի հետ գիւղը փախչի, բայց մէկ էլ որ յիշում էր Ազիզենց Ֆարսուն, յետո՛ւ էր կենում այդ մութից. մտածում էր. խո՛ւմ յաւիտենական է՛կ, որ մարդ չկարողանայ շիմանալ. ժամանակաւոր բան է. մարդու մի ուրից կախ տալու էլ որ լինին, էլի մի տարի մի տեղ կարող է մնալ: Զէ՛ որ վերջը լաւ կը լինի...

Վերջը լաւ կը լինի... Ուրիշ խօսքով մի օր՝ իր վերադարձին գիւղում մի քանի մարդկանց պիտի զարմացնէ իր գեղեցիկ շորերով...

Վերջապէս տաղարօնին շուտ չընտելացաւ: Մանաւանդ գիշերուայ ծառայութիւնը անտանելի էր. ամեն ինչ կտար, միայն թէ գիշերները հերթ տանել չտային. բայց ու՛մ կարող էր յայտնել իր միտքը, և ո՞վ կընդունէր այդպիսի փարփոխակ խնդիր: Ի՞նչ ասել է լինել պարտալը՝ իկ և կամ վեղեորչիկ... Գիշեր-ցերեկ, չորս հինգ ժամ շարունակ տեղը մեխւած, անթարթ աչքերով և լարւած ու շարժութեամբ նայել նախաճան թոկին, նոյն իսկ տարիներով ծառայածների համար մի շատ յաճախ աշխատութիւն է. ուր մնաց: Սաքօի պէս պարտաւարապա պարտած, անհոգ այծարածի համար, որ սովոր էր օրական հարիւր անգամ ծառերի կտրտները բարձրանալ, սար ու ձոր չափովիկ իր քէֆին: Ախր Սաքօն ո՞վ, վեղեորչիկութիւնը ո՞վ... Ձմեռուայ երկար ու ցուրտ գիշերներին նախ թահորերում հերթ տանելը՝ հեշտ բան է Սաքօի, նման, մօր տա՛հած երեխաների համար: Նա մօր տա՛հած է. ի՞նչ անենք, որ ուրիշների ցաւով վարակւած, այժմ ընկել է Բալախանու նախ թի ցեխերի մէջ: Տանը եղած ժամանակը, որ երեկոյան հանդից վերադառ-

նում էր, ապա՛ք չէր անում, որ իր տրեխները հանէ ոտներինց. քոյրերն էին գալիս իրենց ազիզ եղբոր տրեխները քաշում, ոտները լւանում և փափուկ անկողնի մէջ շնում: Իսկ այժմ...

III

Չմեռաց գիշեր էր: Յուրօրն ու խաւարը պատել էր ամենուրէք. հանդարտ կերպով տեղում էր ձիւնը և երկիրը ծածկում փափուկ սաւանով: Ամեն ինչ ընկղմւած էր խորին լուսթեան մէջ. միայն երբեմն երբեմն լսում էին փորիչ-մեքենաների (հոր փորելու) խօլ ճռնչիւնը: Գիշերային այդ պահուն մեքենաներն էին միայն, որ սաք-սաք գոլորշիներ արտադրելով, անընդհատ գործունէութեան մէջ էին, որոնց մերթ արագ և մերթ ընդհատ ձայները միախառնւելով գիշերային սուլիչների ձայների հետ, մի խորհրդաւորութիւն էին տալիս այդ համադրած լուսթեանը:

Սաքօն և իր ընկերը կանգնած նաւթահան ճախարակի մօտ, կամաց-կամաց նաւթ էին հանում. ըստ երևոյթին շատ յոգնած էին, որովհետև չորս ժամ շարունակ աշխատում էին արդէն: Սառած ոտները տախտակներից էին կպել, բայց այնուամենայնիւ քունները տանում էր. որքան աշխատում էին արթուն մնալ, երգում էին մեղամաղձիկ բայցաթիներ, սակայն ի զուր. արդէն թուլացել էին: Մի քաղցր նինջ սկսաւ տիրել նրանց: Ննջում էր Սաքօն և երազ տեսնում:

Հարիւրաւոր խառն ի խուռն տեսարաններ գալիս անցնում էին աչքի առաջից: Նրան թւում էր, որ ինքը արդէն այլ ևս վերջօրշիի չէ, այլ մի ուրիշ, աւելի բարձր պաշտօնեայ. փող է աշխատել, հարսպացել և գնում է հայրենիք, Նոր շրեր է հագել, ճիշտ Աղիզենց Ֆարսու նման: Կարմիր շալէ արշալուղ, մահուդ չուխա, արծաթէ քամար, երկարավիզ կօշիկներ...

Արդէն տանն է: Հայրը, մայրը և քոյրերը ու բարեկամները հաւաքւել են և շրջապատել իրեն ժպտադէմ. շուրջը անբաւ ուրախութիւն է տիրում. ամենքն էլ խալած պիտի սպանան: Հոնում է մօր «մերինոս» արխալուղացուն, հօր «լասպիկ» արխալուղացուն, քոյրերի կանաչ ձարլաթները, բարեկամների ու ազգականների խալածութիւնը և բաժանում: Ամենքն էլ ուրախ են, ամենքն էլ շնոր-

հակալ... Աչքալուսանքի եկածները թէյ են խմում և ուրախ-ուրախ խօսում։ Դրանց մէջ է նոյն իսկ Ագիգենց Ֆարսին, որ եկել էր Բալախանուց փեղեկութիւն հարցնելու։ Ֆարսուն փեմնելուն պէս նա ժպտադէմ հարցնում է.

—Ա՛ Ֆարս, քեզիդ հալդ, ի՞նչպէս ես։

—Քէֆա խարաբ է, գիւղում օրը լաւ չի անցնում։ Ուրիշ բան էր Բալախանումը...

Թրը՛խկ. Սաքօն։ սարսափած բացաւ աչքերը։ «Ժալոնկան» (նաւ-թահան ցիլինդր) բարձրացել էր նորից ու ամբողջ բուրգը ԴՐՆԸՐ-դեցնելով, ուժով կպել էր վերեին։ Ժալոնկայի ԴՐԴԴԴԻԳ էլ վրայ հասաւ քացխած գործակալարը—մի պինդ ապրակ նախ Սաքօին և ապա ընկերոջը։

Ե՛, ապրակը ոչինչ, բայց որ մի մանէթի շորափ (փուզանք էին գրելու)։

«Գիւղում օրը լաւ չի անցնում. ուրիշ բան էր Բալախանումը»։ հնչում էր Դեռ Սաքօյի ապրակից խժժացող ականջին։

ԱՉԵՐԻԴ ՄԷՋ

ՎԱՀԱՆ ԹԱԻԱՐԲԵԳԵԱՆԻ

Ամէն անգամ երբ կապուրակ
Աչերիդ մէջ եմ նայում,
Ինձ թւում է ծով անչափակ
Ծով փոթորկոյ ու անհուն,
Որ փրփրում, լեռնակուտակ
Սլիքներով վիթխարի
Քաշում է ինձ ու սպառնում,
Մարմնիս սարսուռ է տալիս
Ու շնորհնակում եմ ես փարում
Քու թարմ կրճքիդ շեռտի,
Աչերդ անչափ, ջերմ համբուրում,
Որ վախճի քիչ փարափի:

ՈՒՅՆ

ՎԱՀԱՆ ԹԱԽԱՐԱԿԵԱՆԻ

Ո՛ւ, մի՛ յիշիր ինձ՝ ո՛չ արշալուսին
Ծիծաղկոյ գարնան,

Ե՛ւ ո՛չ էլ սգւոր մայր մօրնոյ լոյսին
Գորշ աշուն օրւան.

Ո՛ւ, մի՛ յիշիր ինձ՝ ո՛չ կեանքի եռուն
Զւարթ խնձորբում,

Ե՛ւ ո՛չ էլ երբ քեզ թախծութեան անհուն
Մոգն է փոթորկում.

Ո՛ւ, մի՛ յիշիր ինձ:

ՀՈԳԵՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՆՈՐԱ ՄՆԱՑՈՐԴՆԵՐԸ ՄԵԶԱՆՈՒՄ¹

Ա. ՏԵՐ-ՊՕՂՈՍԵԱՆԻ¹

Կրօնները շարունակ այնպես չեն եղել, ինչպես նոքա զոյու-
թիւն ունին: Պատմութիւնից խմանում ենք, որ նոքա մի սաղմ-
նային գրութիւնից աճել և զարգացել են զանազան փոփոխու-
թիւններով, և թէ բոլոր նախնական կրօնները և զարգացած կրօն-
ները իրենց նախնական վիճակում ընդհանրական յենակէզներ, բո-
լորին յարուկ ընդհանուր զաղափարներ ունին, որոնք անստորադաս
սկզբնականը պէտք է համարւին և որոնց վերարարարդրումը կրօնի
փիլիսոփայութեան ամենատառջին խնդիրներից մէկն է:

Բնապաշտութեան (Naturismus) ենթադրութիւնը պաշտպա-
նողները ընդունում են որ մարդս, տեսնելով բնութեան հրաշալիքը,
նորա տաճ օգուտն ու փնտրել, նորա՝ նախամարդու համար անըմ-
բընների ոյժն ու զօրութիւնը, իւր բանականութեան համար ան-
բացարբելի երևոյթներին և այդ երևոյթներն իրենց մէջ կրող

¹ Այս լոգաժը՝ պատշաճ փոփոխութիւններով, կարգացել է Բերլինի
հալ-ուսանողական ժողովում 1898-99 ձմեռնային սեմեստրի ընթացքում:
Տպագրութեան համար պատրաստելուց լեռու ձեռքս անցաւ այս նիւթի
համար խիստ հեղափոխի մի աշխատասիրութիւն—Dr M. Abeghian: Der
armenische Volksglaube (=Ղր. Մ. Աբեղիան—Հայոց ժողովրդական հա-
ւատքը, Leipzig, 1899), որի վրայ անհրաժեշտ ուղարկութիւնը շարժրինք:
Ծան. Հեղինակի:

Ներկալ աշխատութիւնը մի քանի ամիս առաջ շրկւած էր խմբագրու-
թեանս, և, լոգաժազրի ցանկութեամբ, և ողորձակի իրեն՝ պ. Աբեղիանի նոր-
լուս տեսած աշխատասիրութիւնը ի նկատի առնելու համար, իՄԲ.:

առարկաներին վերագրում է զերմարդկային, աստվածային բնաւորութիւն, որոնց առաջ խոնարհելու է արիպւում ինքը, և այդ յարաբերութիւնից ծագում է պաշտամունքը — կրօնի հիմքը:

Բայց կրօնական պաշտամունքը կարող էր ծնունդ տանել սարսափից, վախից: Նախամարդը վախնում է, որովհետեւ նորա մարածոշութեան եղանակն է անթրօպոպաթիան (=Anthropopathie), այսինքն՝ նա վերագրում է բոլոր արարքին իրերին և երեւութիւններին մարդկային ախֆէկտներ՝ մոլութիւն, կիրք, ցանկութիւն, կամք ևն: Սա երևան է գալիս շիջաբանական պարմաճքներում, ուր ոչ միայն աստվածներին է վերագրւում մարդկային բնութեան չարութիւն, սրկութիւն, ռիսկալութիւն, վրէժխնդրութիւն, ևն, այլ և անշունչ իրերին, հսկաաբար ընդունակ՝ մարդուն որ և է չարիք կամ վնաս հասցնելու: Այն ամեն գործունէութիւնը, որը մեր ներքին աշխարհը լցնում է, այսինքն մեր մտածման բազմազան ընթացքը, զգացումների գաղտնաձուլ խաղը, զէպի որ և է մի բան ձգտելու մեր կենդանի ոյժը՝ որի անսահման ազատութեան մէջն է թւում մեր ամենամեծ բարիքը — անհատի երեխայութիւնը և գիտակցութեան պարանկութիւնը արարքին աշխարհի ամենատարբեր ձևերի մէջ էլ րեսնել է կարծում: Եւ մեզ ամենքիս մեր երեխայութեանը և գուցէ շարերին իրենց հասուն դարիքումն էլ այս զգացմունքը փոքր դեր է խաղում: միայնակ խիտ անտառով անցնելիս՝ քամու սուլոցը, փերկների սոսափիւնը, սահող առւազի մեղմ գլղլոցը, որ և է կենդանու խուլ մունչիւնը, գոռը, կամ մթութեան մէջ խարխափելիս՝ անօգնական դրութիւնը, անսպասելի պատահարի կարելիութիւնը եւ ազդում են մի սարսուռ. մենք զգում ենք վախ ոչ որովհետեւ իրերը անմիջական կերպով կարող էին մեզ վնասել, —նոցա անվնաս լինելը մենք փորձառութեամբ գիտենք — ոչ, այլ որովհետեւ նոցա վերագրում ենք մի գործող շնորհ — հոգի: Ուրեմն բնապաշտութեան երթադրութիւնը պաշտպանողները, որոնք հաւարացնում են թէ կրօնական պաշտամունքի ամենահին ձևը անմիջական կերպով

¹ Lotze — Mikrokosmos 4. Aufl. 1885 — 88, Leipg. (=Լոթե — Միկրոկոսմոս, 3-րդ. տպ.) I, էջ 40

ուղղում է դեպի բնութեան ոյժերը ¹, անտես են անում այդ ոյժերի մէջ բնակող և շոցա շարժող ու կենդանութիւնը որ, մի էակ: Հէնց այն հանգամանքը, որ իրերը և երևոյթները մտածւում են իբրև մարդանման, իբրև հոգեւորւած էակներ, լուսաբանում է հոգու խաղացած գլխաւոր դերը մասնաւորապէս կրօնական հայեացքների ծագման և զարգացման մէջ. և ամենեւին չափազանցած չի լինի ասել, թէ՛ բոլոր կրօնական մտապալկերները ամենաաւերա կերպով կապւած են հոգի մտապալկերի հետ:... Ուրեմն ուր որ մի մարդկային համայնքի մօտ արդէն կրօնը, գոյութիւն ունի, զրեթէ մաթեմատիկական ճշգրտութեամբ կարելի է գտնահան լինել, որ այնտեղ հոգեղէնի մասին նոյնպէս որ և է մտապալկեր գոյութիւն ունի արդէն ²:

Տարակոյս չըկայ որ բոլոր մտապալկերները, որոնք մեր գիտակցութեան պարունակութիւնն են կազմում, ձեռք են բերւած ժամանակի ընթացքում և որ այս մտապալկերները փոփոխութեան և զարգացման ենթակաջ են: Նշանակում է որ եղել է մի ժամանակ, երբ յոբա մարդուս գիտակցութեան մէջ գոյութիւն չեն ունեցել. ուրեմն և հոգի մտապալկերը իր ծագումն ստացել է ժամանակի ընթացքում: Այժմ խնդիր է, թէ որպէս կարող էր նախամարդու մէջ հոգեղէնի մասին մի գաղափար կազմուել և թէ ինչպէս նա կրօնական պաշտամունքի մէջ այնքան մեծ տեղ պիտի ստանար:

Վերևի չիշեցինք, որ մեր մանկութեան և առհասարակ մարդկային գիտակցութեան պատմեկութեան շրջանում անթրոպոպաթիան է բնորոշում մտածողութեան եղանակը. այդ ժամանակ զգալի արարական և բոսորակցիան և մեղափոխիչական սպեկուլացիան մեր գործը չեն ³: Այսպէս և հոգեղէնի գաղափարը միևնոյնն է, ինչ որ մի գաղափար մի նիւթեղէն իրի գաղափարը: Աոյորական և ամենօրեայ երեւ-

¹ Ed. v. Hartmann — Das religiöse Bewusstsein der Kulturmenschheit. (= Լ. Գ. Գոն Լարոման — Կուլտուրական մարդկութեան կրօնական գիտակցութիւնը), էջ 20.

² Fritz Schulze: Kosmos (= Յրից Շուլցէ. — Կոսմոս), III. տարեշրջան, IV. տետր, էջ 248:

³ Շուլցէ, նոյն տեղ, էջ 250.

ւոյթները չէին կարող Դրդիւ նախամարդուն, որը ամենից առաջ և միայն իր օրական ապրուստի մասին է հոգում, նա որ աւելի բարձր իշխալ չունի, քան իւր անմիջական գոյութեան պահպանումը և որն արդէն սովոր է մանկութիւնից ի վեր բնութեան շարունակ կրկնող երևոյթներին հանդիսաբեա լինելու՝ առանց Դիտել, ըմբռնել կարողանալու, սոքա չէին առաջինը, որ շարժառիթ հանդիսացան նախամարդուն խորհրդածութիւններ անելու: Վիայն մի պատահար իւր կրկնութեամբը չէ վերաբերում հասարակին և անուշադրութեան պալու շրջանին. միայն մի բան Դեռ այսօր ևս կիսակիրթ ժողովուրդների համար, իբր բնութեան արգասիք՝ իր հասարակ լինելու պարճառով անուշադրութեան պալու արժանի չէ, այլ բնութեան խանդարումն է նկատում և Դորա համար մեծ ուշադրութեան արժանի և զարմանալի է — մերձաւորի մահը¹: Երէկայ կենդանի մերձաւորը, սիրելին, խնամակալը, պաշտպանը, որի հետ կենսական զանազան և անմիջական շարաբերութեան մէջ էր, այսօր Դիակացած ընկել է գետին: Տարօրինակ և զարմանալի երևոյթ, նախամարդու համար բոլորովին ոչ-բնական. այժմ նոյն իսկ շատ վայրենիների մօտ մահը ոգիների շարագործութեան արդիւնքն է, որոնք բռնի կերպով խլում են մարդու հոգին²: Ֆիզիոլոգիայի օրէնքները գտնելու կամ այդպիսի օրէնքներ ըմբռնելու համար նախամարդու հասկացողութիւնը Դեռ շատ տհաս էր. նա չէր կարող հետաքրքրել մահւան ժամանակ երևան եկած օրդանական-ֆիզիոլոգիական զանազան փոփոխութիւններով. նախամարդու գիպութիւնը կենդանական մարմնի

¹ J. Lippert — Der Seelencult in seinen Beziehungen zur althebraeischen Religion. (=3. Լիպերտ — Հոգեպաշտութիւնը իր շարաբերութիւնների մէջ Դէպի հին եբրայական կրօնը). Berl. 1880. էջ 3.

² Պրոֆ. Արեւեանից իմանում ենք թէ այդ կերպ մրաժեւը հայերիս համար բոլորովին խորթ չէ. «Ամեն լաւ բան — կեանք, օրաւ լուսը, բերկրութիւն, բաշխւորութիւն և ալլն... ըմբռնում է իբր լուսաւոր (բարի) ոգիների գործ, և ամեն վատ բանը — մահ, խաւար, հիւանդութիւններ, Դժբաշխութիւն և ալլն, իբրև գիշերալին չար ոգիների գործ» (Arm. Volksglaube, էջ 7): Բայց երևում է որ այդ կարծիքը լեռն սրբապրել է, որովհետև նոյնպէս. էջ 16 կարդում ենք. «Չարոգիները կարող են թէպէտ չարիք և հիւանդութիւններ՝ բայց ոչ մահ պարճառել մարդուն»:

վերաբերեալ, սորա արտաքին (և ներքին) զգայական մասերից այն-
կողմը չէր անցնում: Արդ, ինչպէս է բացատրում նա մահւան երե-
ւոյթը, ինչ փարբերութիւն է դրնում երէկւոյ կենդանիի և այսօր-
ւոյ մեռեալի մէջ — Ըստ երեւոյթին, մեռեալի մարմինը իր մասերով
ոչ մի փոփոխութիւն չէ կրել. միայն նա ընկած է գետին՝ անշարժ.
առաջ այս մարմինը տաք էր, այժմ բոլորովին սառն. կենդանին
շնչում էր և նորա արտաշնչութիւնը տաք էր ու արտադրում էր
խոնաւ շոգի (որը ցուրտ ժամանակ տեսնուում է), կենդանի մարմնի
զանազան տեղերում խփում է զարկերակը. մեռեալի մօտ անշա-
տանում են սոքա: Ահա փարբերութիւնը. ահա որտեղ է կարծում
նախամարդը մահւան՝ շիակի անշարժութեան պատճառը գտնել:
Մահւամբ պակասել է մարդու մարմնից մի բան, որը պատճառ դար-
ձաւ նորա անկենդանութեանը, որը ուրեմն նորա կենդանութեան
կրողն էր — նրա հոգին: Վաճը, կարելի է ասել, աշխարհ բերաւ
հոգիները... հոգին այստեղ առաջին անգամը լինելով իրօք — զուր-
նըեց: Այստեղ առաջին անգամը հոգու մասին մտածելու, մի
մտապարկեր կազմելու շարժառիթը ներկայացաւ մարդուն. — հոգին
է մարդուս փառութիւնը, նրա զարկերակը (այսինքն երակներում
վազող տաք արիւնը) և որ գլխաւորն է՝ նորա շունչը: Մարդու
շւաքը՝ նախամարդու համար անհասկանալի լոյսի և սուբրի երե-
ւոյթը, որը այնքան նման է մարդուն, կազմում է միւսների հետ
այն առարկաները, որոնցից հոգու սկզբնական մտապարկերները երե-
ւակացել են:

Այս առաջին քայլն անելուց յետոյ այլ ևս հեշտ, կարելի է
ասել նոյն իսկ, անհրաժեշտ էր առաջ գնալ: Մահով բաժան-
ւում է մարդուց մի բան — նրա հոգին, մարմնին կենդանութիւն
պուղը, այսինքն կենդանութեան զօրութիւնն իր մէջ կրողը և որ
շարունակում է ապրել շեռ ևս: (Այստեղ հարկաւոր է նկատել, որ
հոգու այսպիսի մտապարկերը միեւնոյնը չէ անմահութեան գաղա-
փարի հետ, որովհետեւ այս հոգին շեռ ոչնչանալու վիճակին են-
թակաց է, ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք: Անմահութեան գաղա-
փարը շատ աւելի ուշ ժամանակաց ծնունդ է):

¹ Շուրջէ, նոյնտեղ էջ 251:

Թէ մահից յետոյ հոգին շեռ ևս ապրում է, ապացուցանում է նոյնպէս և նրազը: Թերևս անհիմն լինի պնդել թէ՛ «միշտ ևրազի երևոյթներն են եղել, որոնք անմահութեան գաղափարը արթնացրել են»², այնուամենայնիւ չէ կարելի փարակուսել, որ երազը՝ մի ուժեղ Ֆակտոր էր հոգու գոյութեան և ապա անմահութեան գաղափարները կազմելու համար:

Մերձաւորը, սիրելին մեռաւ. բայց նորա՝ հոգին շարունակում է ապրել: Սա իր ամբողջ էութեամբը մահացածի ներկայացուցիչն է. նշանակում է՝ նախամարդու անթրոպոլոգիք մարածողութեամբ, նա կենդանի մարդու բոլոր պահանջներն էլ ունի. նա կարիք ունի հոգածութեան և խնամքի, ու սոքա փակաւին ապրող մերձաւորների պարպականութիւնն են: Այս յարաբերութիւնից ահա առաջանում է պաշտամունքը (պաշտել = ծառայել, խնամել, հաճոյակապար լինել): Ուրեմն «ոչ թէ անյայտ գորութիւնների անորոշ վախից, այլ սիրալիր մեծարանքից առ ծննդէն ապրածները, որոնք արենակցական ուժեղ կապերով իրենց պաշտողների հետ կապւած են, սկիզբն է առնում կրօնը՝ այս բառի միակ իսկական նշանակութեամբ: Կրօնը սարսափի ծնունդը չէ. ոչ Պաշտամունքը շրական կրօնների ուղն ու ծուծն է, որն ուղղում է յէպի ծանօթ ապրածների հոգիները, և նոցա պաշտօն մարտցանելը — հոգեպաշտութիւնը (Seelencult) սկիզբն է առնում անմիջապէս կրօնի հետ և հոգի գաղափարը ինչպէս զարգացած՝ կապարկադործւած համարւող կրօնների, նոյնպէս և ամենանախնական կրօնների մէջ երեւան է զայիս ու կրօնական պաշտման առարկաների էութիւնն է կազմում: Բայց անպարակոյս նա չէ կրօնի ծագման միակ Ֆակտորը, որը խիստ բարդ հանգամանքների ծնունդ է, ոչ էլ կրօնների միակ սկզբնական փարըն է նա:

Հոգեպաշտութեան զանազան և բազմաթիւ մնացորդներ և արտաքին սովորութեան ձևեր գոյութիւն ունին այսօր ոչ միայն Վալդեսիների, այլ նաև քրիստոնէութեան մէջ, և շոցանից շարքերը նոյն իսկ քրիստոնէական եկեղեցուց սրբազործւել են: Այսպէս օրինակ.

² Peschel - Voelkerkunde (=Պէշէլ — Ազգապատկիւն) Լէպցիգ, 1875. 42 271.

հայ քահանան աշօթում է «Հոգւոցն հանգուցելոց, Քրիստոս Աստուած, արա հանգիստ ողորմութիւն»։ Նա խնդրում է Քրիստոսից հանգած հոգիներին հանգիստ շնորհել, որովհետեւ իրենց հանգիստը չգտած հոգիները փնասում են մարդկանց, անմաքուր կախարչութիւն անում, պղծում են (spuk treiben)։ Հայոց կրօնական երգեգերի մէջ հոգու պաշտամունքը և փառաբանութիւնը ահագին տեղ է բռնում։ Ս. Գրքերի ընդունած մարդկային հոգին հաւասար է Աստուծոյ շունչին, որը երբայեցեբէնի մէջ միևնոյն բառովն է արտայայտուած, ինչ որ քամին (ruagh)։ և այս պատահական նմանութիւն չէ, այլ արդարեւ միևնոյն մատուցողներն է եղել երկուսի մասին։ (Ոսերէն յուլս, յուշ, արաբերէն նէֆս, նէֆէս, հայերէն հոգի, բգի, շոգի, շունչ և այլն. բառերի նոյնահնչիւն լինելը ամենեւին պատահական չէ)։

Մի ասացածքում պայտւում է որ Գրիգոր Լուսաւորիչը Տարոնոյ վանքի քրմերի հետ կուեկով՝ նոցա յաղթում և նոյնտեղ իրենց բնակութիւնը հաստատող ոգիներին հալածում է ու միայն մէկին պահում է աջնութեւ ծառայութեան համար. աւելացնում են, որ այդ ոգին կալ է և թոնիրի մոխիրն է յուրս կրում, որ ծառայութեան անունովն էլ կոչւում է «վանքի մոխրաման»¹։ Միևնոյն աւանդութիւնը պայտւում է նաև Վանայ նահանգում գտնւած «Հոգւոց վանքի» մասին, այն տարբերութեամբ, որ այստեղ Գրիգոր Լուսաւորիչին փոխարինում է Թադէոս Առաքեալը (որն իբր թէ հիմնել է այդ վանքը)։ Ոգին նոյնպէս կալ է և նոյն անունն ունի²։ Այս վանքի անունը մեզ իրաւունք է տալիս եզրակացնել, որ այդ տեղը սկզբում հոգեպաշտական արարողութիւնների մի կեդրոն պէտք է եղած լինի։

¹ Հմմտ. Արեղեան—Նոյնտեղ, էջ 113 :

² Այդ մասին հետաքրքրելով՝ վերոլիշեալ երկու վանքերում եւ հարցրի. պատասխանեցին թէ՛ արդարեւ իրենք յուրս են թափում մոխիրը, բայց ոչ աջնքան լաճախ և աջնքան չափ, ինչպէս ուրիշ տեղեր, որովհետեւ «Վաղ-մոխրահանը» իր պարտաւորութիւնը կատարում է, թէպէտ իր կաշութեան համար չէ կարող լրիւ կատարել աչդ։

Այդ վանքերի թոնիրներում համեմատաբար քաղաքացիների թոնիրների հետ, քիչ է մոխիր գոջանում և դորա պտոճառը վառելիքների տարբերութիւնն է։

Արնեղըայր շառնալու սովորութիւնը հոգեպաշտական աշն հին մնացորդներին է, երբ մարշուս հոգին պապկերացնում էր իբրեւ նորա արիւնը: Արեան իրար հետ խառնելովը երկու օտարներ շառնում են հարազատ արիւնակիցներ. քրիստոնեայ հոգեորականների ազդեցութեան փակ արիւնն իսկապէս իրար հետ խառնելը թողնում են հայերը, բայց սովորութիւնը փոքր փարբեր ձեով մինչև այժմ շապ փեղ պահել են. արնեղբայր շառնալ ուզողները գնում են եկեղեցի ու միասին խաշն ու աւելարանը համբուրելուց և քահանայի օրհնութիւնն սրանալուց յետոյ շառնում են իսկական հարազատներ, որոնց մօտ խնամութիւնը արգելւած է:

Երուսաղէմ՝ Քրիստոսի զերեզմանն ուխտի զնացողները վիտել (taetovieren) են ցալիս իրենց մարմնի որոշ մասերը և շառնում են մահտեսի, աշխնքն իսկապէս Քրիստոսի արիւնակից եղբայրներ, որը բացարձակապէս հոգեպաշտական հայեացքների ծնունդ է և շապ աւելի հին՝ քան ինքը Քրիստոս: Այս սովորութիւնը կայ մահմեդականների մէջն էլ, որոնք փոխանակ Երուսաղէմ զնալու՝ Մեկկա (Հաջ) են գնում, (Նիաները նոյնպէս և Քէրբէլէ և Մէշէշ), և մահտեսի չեն կոչւում, այլ հաջի (կամ քէրբէլալի, մէշէշի): Կրօնական նոր վարդապետութիւնները կարող չէին միանշամից արմատախիլ անել ժողովրդի մէջ ամրացած հայեացքները, որոնք ժամանակի ընթացքում միայն փոխադարձ ազդեցութեան փակ չարմարում են միմեանց:

(Շարունակելի)

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՏԱՃԿԱ-ՋԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

«Deutsche Hilfsbünde für Armenien»

ԳԼՈՐԳ ՄԵԼ ԻՔ-ԿԱՐԱԳԵՕԶԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն ¹)

ՈՐ ԲԱՆՈՑՆԵՐ

ԲԵՐԼԻՆԻ ԿՈՄԻՏԷԻ ՈՐՁԱՆՈՑՆԵՐԸ ²

Որ քաղաքում	հիմնարկութիւններ	որքերի թիւը
Ուրֆայ (Տաճկաստ.)	5 որբանոց, 1 արհեստանոց, 1 հիւանդանոց բնակիչների հա- մար, 1 մասնաւորապէս որբա- նոցի զաւակների համար և 1 շեղատուն:	300 որբ
Դիարբեքիր (Տաճկ.)	1 որբանոց	120
Ուրմիայ (Պարսկաս.)	1 »	80
Խոյ (Պարսկաստան)	1 »	136
Ռուշուկ (Բուլղար.)	1 »	20
Վարնա (Բուլղ.)	Միտադրութիւն կայ բանալ որբերի մի ապաստարան:	
ԸՆԴԱՄԷՆԸ . . .		654 որբ

¹ Տես «Մուրճ» 1899, № 11-12.

² Թւերը քաղուած ենք Բերլին—Կենդրոնի օրգանից. «Aus der Arbeit des armenischen Hilfswerks». Now, 1899 էջ 1.

Փրանկֆուրտի որբանոցները (ընդունել էլ Տաճկաստանում)

Որտեղ	Հիմնարկութիւններ	Որբերի թիւը
Բեքեկ (Պոլսի մօտ)	1 որբանոց	95 աղջիկ
Մեասերիյ	4 որբանոց, մի հիւանդանոց և մի ապաստարան այրի և հիւանդանոց կանանց համար:	155 տղայ 121 աղջիկ
Հիւսեննիկ	3 որբանոց	10 տղայ 31 աղջիկ
Պիրջենջ	2 որբանոց	40 տղայ 12 աղջիկ
Պալու	4 որբանոց	80 տղայ 70 աղջիկ
Մարաշ	3 որբանոց և 1 արհեստանոց	78 տղայ 100 աղջիկ
Վան	2 որբանոց	170 որբ
Ապտայ բէյ (Ամասիայի մօտ)	2 որբանոց, այս երկու որբանոցներին պատկանում է և ահա-գին տարածութեան մի կտոր հող (4.000 գերմ. մորգէն) աշա-հաստ որբերի բնակութեան համար: Այսպիսի կան փականքի, ճախարակագործութեան և աշիւսի գործարաններ:	10 տղայ 5 աղջիկ
Հաճին	1 որբանոց	100 որբ
Ընդամենը . . .		1.077 ³ որբ

Եթէ այս գումարին աւելացնենք և ունի որբերի թիւը, որոնք այս կոմիտէի միջոցով բերած են Գերմանիա և փեշաւորւած են զանազան դերմանս-

³ Ինչպէս տեսնում է ընթերցողը, մի քանի քաղաքների վերաբե-րեալ ցուց չէ որւած տղաների և աղջիկների թիւը առանձին, ուստի մեզ մնում է ցուց տալ երկու սեռից ընդհանուր գումարը: Բերլինի կոմիտէն ամենեւին չէ ցուց տալիս սեռերի թիւը առանձին:

Վան ընդանիքներում	65 ⁴ որբ
Կը ստանանք.	1.142 ⁵ որբ
Ուրեմն Բերլ. և Ֆրանկֆ. կոմիտեները ⁶ միասին պահում են	
ընդամենը.	1.798 որբ

Այսպես ևս կը նկատենք, որ ամբողջ Ներոպան և Ամերիկան միասին պահում են մինչև 6000, (կամ ըստ ուրիշ աղբյուրների— 5000) հայ երեխաներ. արդեօք սոքա ամենքը որը են, այդ յայտնի չէ մեզ:

Այս որբ-ապաստարանների գլխավոր հսկողները, տեսուչները գերմանացիք, կամ, առեւի ճիշդն ասած, ոչ-հայեր, եւրոպացիք են. իսկ երկրորդական պաշտոնները տրւում են և հայերին: Սոցա զըտնում ենք հետեւեալ պաշտոններում—վարժապետի (հայերէն լեզւի), վերակացուի, պան ծնողների»—Hauseltern (սրանք ինչպէս երեւում է, նման են պան մշակներին) և այլն:

ԿԵԱՆՔԸ ՈՐԲԱՆՈՅՆԵՐՈՒՄ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄԸ

Այսպէս գործադրւում այն է սկզբունքը, որ երեխան ըստ կարելոյն պիտի անէ ամեն բան, ինչ որ անհրաժեշտ է նորա կիանքի համար: Հետեւեալ ցուցակը (Բեքեկի աղջկերանց որբանոցի), որը նկարագրւում է որբանոցի մէջ սիրող կարգը և կիանքը, պարզ ցոյց է տալիս այդ:

Ժամ 6¹/₂-ին (առաւօրեան) անկողնից վերկենալը: Մեծերը լւանում են փոքրերին և հագցնում են նոցա: 2 մեծ աշակերտներ հետեւում են միջակների երես լւանալուն և 2 ուրիշ մեծերը մաքրում են շարոցի սենեակը:

Ժամ 7¹/₄ Նախաճաշիկ:

⁴ Այդ պատահել է անմիջապէս կոորդաթիւներից վերոյ, երբ կոմիտեները շեռ չունէին ապաստարաններ Արեւելքում: Այս 65-ի առիթով չափոնում է համապատասխան կոմիտէն, որ նա «այլ ևս չի բերում որբեր Գերմանիա»:

⁵ Բ=Բեքլինի, Ֆ=Ֆրանկֆուրտի:

⁶ Առեւի ճիշդ կը լինէր ասել «ապաստարան են տւել», որովհետեւ վիշեալ 65 որբերը կոմիտեների հաշուով չեն պահւում:

Ժամ 7 $\frac{1}{2}$ Առաւօտեան աղօթք:

- » 8—11 Դասեր I և IV Դասարաններում:
- » 11—12 Ասեղնագործութիւն IV Դասարան և խաղեր I Դասարան:
- » 8—10 Տնային աշխատանքներ (Hausarbeiten) (II և III Դասարան աշակերպներ):
- 4 երեխայ մաքրում են ճաշի սենեակը, ափսէները և բաժակները:
- 3 երեխայ մաքրում են բոլոր լամպարները:
- 3 » օգնում են ութոյնելու:
- 2 » օգնում են խոհանոցում:
- 10 » մաքրում են սանդուխքները և շաքաթը մի անգամ լւանում են:
- 8 » սրբում են կօշիկները (փոփոխաբար ամեն:
- 8 » մաքրում են կանաչեղէնը (մէկը 1 ժամ:
- 2 » մաքրում են կլոզէտները:
- 2 » աւելում են Դասագրքերները (այն աշակերպներին համար, որոնք պարապում են այսօրեղ կէսօրից յետոյ: Սորա մասին յետոյ):
- 6 » կարկապում են:

Ժամ 10—12՝ ուղքեր ժամը 10-ից յետոյ փնային աշխատանքը վերջացնում են արդէն, Դասերն են պարապում (Schularbeit) և ուր որ այս էլ է վերջացնում, օգնում է կարկապանքի գործում կամ զբաղւում է ասեղնագործութեամբ IV Դասարան աշակերպն. հետո:

Ժամ 12—11 $\frac{1}{2}$ Ճաշ և աղաթ ժամանակամիջոց:

- » 11 $\frac{1}{2}$ —3 $\frac{1}{2}$ Դասեր IV, III և II Դասար. մէջ:
- » 3 $\frac{1}{2}$ —4 Հանդսութիւն: Տալիս են հաց և կաթ:
- » 4—5 Դասեր II, III և IV Դասարաններում:
- » 5—6 Դասեր II և III Դասարաններում. IV Դասարանի աշակերպները պարապում են իրենց Դասերը:
- » 6—7 $\frac{1}{2}$ Ընթրիք, աղօթք և աղաթ ժամանակ:
- » 7 Մեծերը փանում են փոքրերին քնացնելու:
- » 7 $\frac{1}{2}$ —8 $\frac{1}{2}$ IV և III Դաս. աշակերպները պարապում են իրենց Դասերը:

ժամ 8 Գնում են II Դասադան աշակերտները:

, 8¹/₂ Գնում են III և IV Դասադան աշակերտները:

Տնային աշխատանքը փոխում է ամեն շաբաթ:

Որբանոցները, ինչպէս տեսնում է ընթերցողը, միևնույն ժամանակ և ուսումնարաններ են: Պատկեր տալու համար, թէ ինչ ուսում են ստանում նոցա մէջ հայ երեխաները, կը բերենք Բեբեկի ալջկանց որբանոցի Դասերի ցուցակը⁸:

	1 Դասադ.	2-7 Դաս.	3-7 Դաս.	4-7 Դաս.
Կօն.	3 ժամ ⁹	4 ժամ	4 ժամ	6 ժամ
Հայոց լեզու	3 ,	4 ,	4 ,	4 ,
Գերմաներէն	4 ,	4 ,	4 ,	4 ,
Փրանսերէն.			2 ,	4 ,
Անգլիերէն.				2 ,
Թուրքերէն.				2 ,
Պատմութիւն				2 ,
Աշխարհագրութիւն.			1 ,	2 ,
Թւաբանութիւն . . .	2 ,	2 ,	2 ,	3 ,
Երգեցողութիւն . . .	2 ,	2 ,	2 ,	2 ,
Նկարչութիւն			1 ,	1 ,
Ձեռքի աշխատանք. .	4 ,	4 ,	4 ,	4 ,
Ասեղնագործութիւն				6 ,

Ընդամենը . . . 18 ժամ 20 ժամ 24 ժամ 42 ժամ

Այս ցանկից հրեւում է, որ գերման ընկերութիւնը (Հիլֆսբունդը) տալիս է, զոնէ ինչ վերաբերում է ալջիկներին, իւր հայ որբերին աւելի զործնական, քան գիտական գիտելիքներ: Ահա այն առար-

⁸ Նախընթաց թւերը վերցրած ենք Փրանկֆուրտի կոմիտէի մի թուոյիկ թիւրթից. նոյնը արտադրւած է և իւր օրգանի. «Mittheilungen aus dem Orient vom deutschen Hilfsbund für d. christliche Liebeswerk im Orient». 1899 № 7.

⁹ Unsere Waisenhäuser im Orient. Zweiter Bericht des «Deutschen Hilfsbundes für Armenien. 1897 էջ 18. Այս միակ ցուցակն է, որը մեզ լաջողել է գտնել: Աւելի շահեկան կը լինէր ծանօթանալ, ինչպէս ալջիկները աշխատում և գործերի Դպրոցները նոր ցուցակների հետ. բայց Հիլֆսբունդի բոլոր հրատարակութիւնների մէջ չը կարողացանք աշխատիլն գտնել:

կաները, որոնք առաջի շասարանից մինչև վերջինը անընդհատ ուսուցանում են. կրօն, հայերէն, զերմաներէն, թուրքանութիւն, երգեցողութիւն, ձեռի աշխատանք. իսկ պապումութիւնը, նկարչութիւնը, աշխարհագրութիւնը, Փրանսերէնը, անգլիերէնը սկսում են բարձր շասարաններից, այն էլ սակաւութիւն ժամերով (բացի Փրանսերէնը): Քացի այդ շահեկան է համեմատել կրօնի, գերմաներէնի և հայերէնի ժամերի թւերը: Կրօնը ունի 17 ժամ, գերման. լեզուն—16, հայերէնը—15: Այս վերջին համեմատական թւերի վերայ որ և է մէկը գուցէ և կարողանար ցոյց տալ, ինչպէս ապացոյց այն կասկածանքների հիմնաւորութեան, որոնք պարածւած են առհասարակ մեր հասարակութեան մէջ, այսինքն, 1) որ Հիլֆսբունշ'ը ձգտում է իւր հիմնարկութիւններով բոլորքական դարձնել հայերին և 2), որ նա մտադիր է հայ որբերից շատախարակել ոչ թէ հայեր, այլ գերմանացիք: Քէպէս ես չեմ կարծում, որ Հիլֆսբունշ'ի գործիչները իրենց հայկական օժանդակութեան գործում զեկավարեն լոկ մարդասիրական զգացմունքներով ազատ որ եւ միտումից, այնու ամենայնիւ կ'պնդեմ, որ չիշեալ կասկածները գոնէ այն տեսակէտով և պարզաբանութիւններով, որոնցով նոքա առհասարակ արտայայտւում են— ՍԻՍԱԼ են: Օգնութեան միութիւնը, անշուշտ ունի բոլորքական ձգտումներ Տաճկա-Հայաստանում, բայց այդ կրօնական ձգտումները բոլորովին այլ տեսակի են, քան թէ մենք նոցա երեւակայում ենք. այդ կ'փորձենք պարզել յետոյ, առայժմ կը բերենք գերմանական ընկերութիւնների հրատարակութիւններից մի քանի քաղաքներ, այդ երկու կէտերը՝ հաւատարմութեան (պրոդելիդիզմ) և ապազգայնացումի (dénationalisation) հարցերը լուսաբանելու համար:

Սկսենք վերջինից:

ԱՊԱՍՏՈՍԱՅՆԱՅՈՒՄԻ ՀԱՐՅԸ: Հիլֆսբունշ'ի հրատարակութիւններից և նորա գործիչների նամակներից չի երևում, որ հայ որբերի շատախարակութեամբ նա կամենար գործել հոկահայկական ուղղութեամբ. հայ որբերը զրկել իրենց ազգութիւնից, խլել իրենց ազգից—այդպիսի ձգտումներ բոլորովին բացակայում են այստեղ: Ընդհակառակը, օգնութեան միութեան գործիչները ղրական կերպով ասում են, ինչպէս կ'տեսնենք ներքև, և աշխատում են որպէս

սկզբունք անցկացնել հետևեալ զաշափարը. հայ որդերը—հայ են եւ պիտի հայ մնան. ապագայում նոքա պիտի գործեն իրենց ազգի եւ հասարակութեան օգտին:

Յայտնի ամերիկական միասինար Դ-ր Ռայնոլդս (Reynolds), որը տասնեակ տարիներ հայ երեխաների շաստիարակութիւնով է զբաղւել Տաճկաստանում և որին գերմանական Ֆրանկֆուրտեան կոմիտէն յանձնել է առաջ՝ իւր Վանայ որբանոցի շեկավարումը, գրում է. «Ամենից առաջ մենք ցանկանում ենք շաստիարակել երեխաներին մաքուր և օգտուէի կեանքի համար և որքան կարելի է կրթել նոքա որպէս հայերի, որպէս զի, եթէ պայմանները այդ թոյլ կ'տան, նոքա վերադառնան իրենց տները առանց շեւարում-թեան: Մեր շաստիարակութիւնով յոյս ունինք միջոց տալ նոքա կրթողական կերպով ազդելու իրենց շրջանի վրայ»¹⁰:

Նոյն զաշափարը, այսինքն, որ որբերի կրթութեան մէջ ի նկատի է առնւում շոքա ապագայ գործունէութեան հայկական շրջանը, երևան է գալիս Դ-ր Բելկի (Belck) և Դ-ր Լեհմանի (Lehmann) հաշւեւումութիւնից (Bericht): Այս անձերը, որոնք Վանի սեպաձև գրութիւնների ուսումնասիրութեան համար այդ քաղաքում երեք ամիս (1899) անցկացրին, հիւր են եղած Դ-ր Ռայնոլդսին և իրենց հաշւեւումութեան մէջ յիշել են նաև որբանոցների գործունէութեան մասին: «Կարելի է յուսալ, գրում են սոքա ի միջի ալոց, որ եթէ այստեղ (այսինքն, յիշեալ Դպրոցներում) շաստիարակող պիտաներ և աշխիկները, որոնցից ոմանք բոլորովին անուսում են եկել Դպրոցը, կ'վերադառնան (յետոյ) իրենց գիւղերը, որպէս ուսուցիչներ, արհեստավորներ և հաւաքարիմ քրիստոնեաներ, շոքա Դրդի օրինակ կ'լինին իրենց հայրենակիցների համար և օրհնեալ միջոց ամբողջ ազգի մտաւոր և բարոյական մակերևոյթը բարձրացնելու համար»¹¹: «Մենք չենք ուզում, զրւած է ուրիշ տեղ, «երեխաներին բարձր ուսում տալ, որ նոքա յաճախ ստանում են ամերիկական վարժարաններում. ամենագլխաւորը, ինչ որ պակաս է, այդ—հմուտ ար-

¹⁰ Շաբաթական:

¹¹ Wan und das elsass-lothringische Waisenheim daselbst. 1897
երես 25.

հետապնդողներն են: Այդ նպատակով Մեսսերէշում սարքել ենք մենք չափահաս տղաների համար արհեստանոցներ, ուր նոքա սովորում են կոշկակարութիւն, գերձակութիւն և արագձագործութիւն»¹²: Այս խօսքերը կողմնակի կերպով ապացուցանում են նոյն ցանկութիւնը—հայ որբերը կրթել հայերի համար և համաձայն իրենց պահանջներին: Հետաքրքիր է նոյնպէս, որ սա սփոր Էրնստ Լոհմանը, Ֆրանկֆուրտի կոմիտէի վարիչը, այցելելով 1899 թ. սկզբին Փոքր-Ասիայի գերմանական որբանոցները, իւր նամակներից մէկում, (Սիւլասից), գիմում է հայ որբերի գերմանական «ծնողներին» (սոցամասին տես Մուրճ 1899 № 11-12) խորհուրդ է տալիս սոցա, որբերին ալ ևս պարգևներ չուշարկել Գերմանիայից: «Որպէս ամենալաւ պարգև», ասում է նա, «ես կառաջարկէի ուշարկել փող մեր որբերի ապաստարանների վարիչներին, որպէս զի սոքա գնեն երեխաների համար հայերէն գրքեր, որոնք կը մնան նոցա համար իբրև գեղեցիկ չիշապակարան նոցա ամբողջ կեանքի ընթացքում...»¹³: Աւելացնենք այսպէս, որ այն հանգամանքը, թէ Հիլֆսբուռնշը, ինչպէս երևում է, գերադասում է շապերին տալ սպորին ուսում, քան թէ քչերին բարձրը, մեր կարծիքով, նոյնպէս ապացուցանում է, որ «ժանդակութեան միութեան» գործիչները ի նկատի ունին պաճկահայ բնակիչների պահանջները, ամենափարսական կարիքները, և ոչ թէ իրենց որ և է շահերը: Դա ընդունւած է, որպէս սկզբունք, և ի հարկէ հարկաւոր շէպքում, գերմանացիք միջոց են տալիս հայ երեխաներին շարունակել իրենց միաւոր զարգացումը: Դեռ 1897 թ. պատուր Բրոկէսը (Brockes) գրում էր Թիւրքիայից Բեբեկի որբանոցի մասին. «Առաջի (ըստ մեր հաշիւի—վերջին) շաբաթան մէջ 8-ից մինչև 14 տարեկան երեխաներ են: Այս շաբաթան մէջ հաւաքել ենք մենք բոլոր ընդունակ և աշխատասէր երեխաները, որոնք հիմք են տալիս հաւատարմութեան, որ բարձր¹⁴ ուսումը նոցա համար արգասաւոր կը լինի: Իմ կարծիքով, ոչ թէ երեխաների ծնողների (վախճանւած) շատակարգը,

¹² Zweiter Bericht über die Arbeit d. Elsass-Lothringischen Hilfscomités in der türkischen Provinz Wan 1899. Էջ 15.

¹³ Աղբիւրը տես ծանօթ. 8. Էջ 33.

այլ երեխաների ընդունակութիւնը և աշխատասիրութիւնը վճռողական պիտի լինին վճռելու համար թէ հարկաւոր է արդեօք տալ նոցա բարձր ուսում, թէ ոչ¹⁵։ Նոյն 1897 թ. գերմանական «Börsenkurier» թերթի Կ. Պոլսի թղթակիցը, նկարագրելով այդ թերթի մէջ Բեքեկի որբանոցին իւր տւած այցելութիւնը, ի միջի այլոց ասում է. «Համաճայն իրենց ընդունակութիւններին՝ երեխաներից պատրաստում են վարժուհիներ, կամ աշխիւններ (Dienerinnen), և մեծերը արդէն աշխատում են փնտրարութեան մէջ»¹⁶։ Որոշման որբանոցների վարժապետների և վարիչների նամակներից երևում է, որ պատուր Բրոկէսի կարծիքը և Բեքեկի որբանոցում գործադրուող սկզբունքը ընդունւած գաղափար է բոլոր որբանոցների շարանոցներում։ Կը բերենք մի քաղաք մանկա որբանոցի կառավարիչ Դ-ր Ռայնոլդսի նամակից առ Էլսազ-Լոթրինգիայի ճիւղ-կոմիտէին. «Աւելի ընդունակ տղաներից ոմանք ամբողջ իրենց ժամանակը պիտի նւիրեն ուսման, որպէս զի յետոյ, երբ երկրի քաղաքական շրջութիւնը թոյլ կ'տայ, նոքա կարողանան իրենց գիւղերում ուսումնարաններ բանալ և ուսուցիչներ լինել։ Երեխաների մեծ զանգւածքը գործադրում է իւր ժամանակը փոփոխաբար ուսումի, և արհեստի վրայ. նախաճաշից յետոյ կարճ շաշար. սորանից յետոյ մի մասը գնում է արհեստանոցները, մնալով մինչև ճաշի ժամը։ Այսպիսի սովորում են նոքա ոստայնանկութիւն, Դեր-ձակութիւն, հացթխութիւն, Դարբնութիւն և կաշեգործութիւն. նոքա իրենք պատրաստում են իրենց շորերը թելից սկսած մինչև գործւածը, իրենց ուրնամանները՝ կաշից սկսած մինչև կապտաւալ կօշիկը։ Այն մասը, որ ուսումնարան է այցելում, սովորում է (այս արհեստները) օրը մի ժամ և յետոյ ժամ 9—12 անցնում է Դասապետները... մենք չենք ձգտում տալ նոցա մեծ գիտութիւններ, մենք ցանկանում ենք միայն գիտութիւնների տարեքը սովորեցնել նոցա—կարգալ, գրել, փոքր ինչ թւաբանութիւն, աշխատագրութիւն, թիւքերէն և գլխաւորապէս Աւետարանը...»¹⁷։

¹⁵ Աշխիւրը տես ծանօթ. 8, № 5, էջ 33.

¹⁶ «Բարձր ուսումը» այստեղ պիտի հասկանալ ինչպիսի ուսում, որը սկզբնականից աւելի բարձր է։

¹⁷ Տես ծանօթ. 8, էջ 0.

Այսքան առ այժմ՝ ասպարհագրագուծի մասին։ Առաջ բերած քաղաքները բոլորն էլ թեր են, և հիմա մենք չենք բերել ոչ մի կոոր, որը այդ սեպակետից «Հիլֆբուրգի ղէմը խօսած լինէր, այդ այն պատճառով է, որ մենք նորա գործիչների նամակների մէջ ոչ մի սուղ չենք գտել, որից կարելի լինէր ենթադրել, թէ Հիլֆբուրգի իւր գործում ձգտում լինի որ և գերմանական քաղաքական-ազգային նպատակների։ Այն գաղափարը, որ հայ որբերի գերմանական դաստիարակումը, կամ աւելի ճիշդն ասած, որ գերմանական որբանոցները ապագայում կարող են մեծ ծառայութիւն մատուցանել Գերմանիայի արեւելեան քաղաքականութեան, նորա ելեմիտական շահերին Թիւրքիայում, այդ գաղափարը արծաթէց առաջին անգամ 1899 թ. գարունքին, այն էլ ոչ Հիլֆբուրգի, այլ մասնաւոր մարդու կողմից։ (Dr. P. Rohrbach. «Deutschland unter den Armeniern». Preussische Jahrbücher. 1899, Bd. XCVI Heft 2)։ Բացի դրանից, այս գաղափարը արտայայտեց որպէս պատասխան գերմանական մի քանի լրագիրներին, որոնք յարձակում էին Հիլֆբուրգի վրայ, ասելով, որ վերջինը իւր գոյութեամբ խանգարում է գերմանական քաղաքականութեանը Արեւելքում։

Հիլֆբուրգի ղէմ քաղաքներ կարելի է գտնել միայն կրօնական, շաւանտիստական հարցի վերաբերեալ, մի հարցի, որը աւելի նուրբ, աւելի դժուար լուծելի է և որի մասին բաւականին շատ գրեց մեր և եւրոպական մամուլը։

Անցնենք այս հարցին։

Կ Ր Օ Ն Ի Հ Ա Ր Յ Ը։

Ընթերցողը յիշում է վերև ներկայացրած դպրոցական դասերիցուցակից, որ հայ որբերին եռանդուն կերպով կրօնի դասեր են ստանալիս որբանոցներում։ Հարց է առաջ գալիս — ո՞ր կրօնն է այդ լուսաւորչական թէ բողոքական։ Կամ աւելի լայն ըմբռնած, այդ ուսումնարաններում չին դառնում արդեօք հայ երեխաները յանկարծ, կամ փոքր առ փոքր, բողոքականներ, թեպէտ լինին նոքա նաև հայ բողոքականներ, և ուրեմն այդ 2000 որբերը չեն կարող արդեօք լուսաւորչական եկեղեցու համար արդէն կորած համարել։

Այս հարցին վերին աստիճանի շփուլ է որոշապէս պատասխանելը Հիլֆսբուքենշի գործիչների նամակները, նիստերի արձանագրութիւնները, նորա բոլոր պարբերական և ուրիշ հրատարակութիւնների ընթերցումը չի տալիս հետազոտողին պարզ պատճառութիւն, որպէս զի կարելի լինէր պատասխանել բացարձակօրէն, «ոչ» կամ «այո»։ Այս հանգամանքը Դր. Դեյ Դրոբախին (Dr. P. Rohrbach), որ թէպէտ Հիլֆսբուքենշի (= Օգնութեան ընկերութեան) գործիչը չէ, բայց կողմնակի կերպով շատ է գործում յօգուտ «Օգնութեան ընկերութեան» և մանրամասնաբար ծանօթ է Դորա գործերի հետ ¹⁸։ Նորա պատասխանը կը բերեմ յետոյ. առ այժմ, հաւատարիմ մնալով մեր սխալէմին, Դիմենք անմիջական աղբիւրներին, այն է թէ ինչ է ասում Հիլֆսբուքենշի ինքը։ Հարկաւոր է այստեղ ևս նկատել, որ Հիլֆսբուքենշի գործողների այդ խօսքերը և կարծիքները երևան են եկել ոչ թէ իբրև պոլեմիկայի հետևանք, այլ նորա յայտնած են եղել «Օգնութեան ընկերութեան» գործունէութեան առթիւ ծագած պոլեմիկայից առաջ, որպէս միջերի հասարակ փոխանակութիւն այդ գործողների միջև։ Այդ պէտք է ի նկատի ունենալ, որովհետև այդ հանգամանքը առանձին արժէք է տալիս մեր առաջ բերելիք քաղաքականներին։

Մի բրոշուրի մէջ (տես ծանօթ 11), յառաջաբանում, հեղինակը (որը պատուր է և, ինչպէս երևում է, պիտի որ շատ կրօնամոլ լինի) ի միջի այլոց ասում է. «Ոչ թէ ճշշում, այլ ազատութիւն կրօնական կրթութեան մէջ, թոյլատրութիւն մինչև անգամ (!) հայկական ժամասացութիւնները այցելելու, կարգապահութիւն, աշխատասիրութիւն, խրախուսանք Դէպի ինքնուրոյնութիւնը, և ամեն բանի մէջ կրթութիւն երկրի և բնակիչների բախտաւորութեան համար—սորա են թանկագին տեսակէտները (Gesichtspunkte)»։ Ռոբախը, որին Ելզաս Լոթարինգի ճիւղ-կոմիտէն յանձնել էր այցելել Վանի որբերի իւր ապաստարանը, գրում է մի նամակում 15 յունւ. 1899 թ. ...երկրորդը, որը առանձին կերպով արդիւնաւէտ է, Դա Դր Ռայնոլդսի (այդ որբանոցի շէկավարողի) սկզբունքն է երե-

¹⁸ Տես ծանօթ. 8, էջ 11.

խայոց կրօնական շաստիարակութեան նկատմամբ, թէպէս այդ սկզբունքը միայն նորանը չէ. և այլն¹⁹:

Ո՞րն է այդ սկզբունքը:

Դոքայ. Ռայնոլդսի նամակներից մէկում (1896 թ.) գտնում ենք ի միջի այլոց հետեւեալ խօսքերը. «Մենք ամենևին չենք փորձում հեռացնել նոցա (երեսաներին) իրենց ազգային եկեղեցուց. շաբաթը մի անգամ նոքա կարող են այցելել իրենց եկեղեցու ժամասացութեանը, իսկ նոքա, որոնց խիղճը թելադրում է չայցելել, կարող են և մնալ: Բայց մենք աշխատում ենք համոզել նոցա, որ նոքա ըմբռնեն Քրիստոսին, որպէս բարեկամի ((Freund) և գործեն այդ հասկացողութեամբ, որպէս զի շուրս գնան այստեղից, որպէս փրկւած անձեր և թթխմորի պէս գործեն իրենց հասարակութեան մէջ ...»²⁰: Նոյն հեղինակը գրում էր 1897 թ. «...Շաբաթ օրը, նոցա, որոնք այդ ցանկանում են, թոյլ է տրւած այցելել հայկական ժամերգութիւնը: Հաճելի է տեսնել, ինչպէս նոքա, իրենց չափահաս աշակերտների միջից ընտրւած, սպասներով գնում և դալիս են. բայց ամենքը պարտաւոր են կիրակւայ և չոքեշաբաթը աջ ժամասացութիւնների մեր սեփական (բողոքական) մասուհում մասնակցելու. և Աւետարանի ուսուցումը օրւայ շաասածրագրի պարտաւորիչ մասն է: Նոցա շաստիարակութեան նկատմամբ մեր նպատակն է մասնանի չանել Քրիստոսի վրայ, ինչպէս փրկութեան ճանապարհի վրայ, և համոզել նոցա անձնապէս միանալ նորա հետ

¹⁹ Տես ծանօթ. 11, էջ 9. Ափսոս որ, ինչպէս բերած տողերից, այնպէս էլ ամբողջ նամակից պարզ չէ երևում, թէ ինչու՞մնէ կաշանում զանազանութիւնը գիտութիւնների ծառայի մէջ, որը ստանում են «ընտրւածները» և մնացածները: Պարզ չէ նույնպէս, թէ բերած առարկաների ծրագիրը սոցանից ո՞ր մասին է վերաբերում:

²⁰ Dr. P. Rohrbach-ը անցեալ տարի մեծ ճանապարհորդութիւն է արել Տաճկահայաստանում և իւր տպաւորութիւնները նկարագրել է զանազան թերթերում, բայց դրանից եւ մի տարի առաջ նա այցելել է Արմէնիայ, և Անդրկասպեան երկիրները: Այդ ճանապարհորդութիւնը նա նկարագրել է «In Turan und Armenien» գրքի մէջ, որ արժանացել է որոշ ուշադրութեան: Տես Դրա մասին և «Братская Помощь» 2 изд.: Проф. Герве. Призвание России на Востокъ.

(sich persönlich mit ihm in Verbindung zu setzen): Բայց մենք ամենևին չենք ձգտում անջատել նոցա իրենց ազգային եկեղեցուց. նոցա ապահովցրած է²¹ խղճի ազատութիւնը. օրինակ պատ պահելը և դորա նման սովորութիւնները. իսկ իրենց եկեղեցին յաճախելը ծանօթացնում է նոցա իրենց ժամասացութեան հետ: Պատի շրջաններում և ուրիշ շէպերում մենք մեր ժամերգութիւնը կատարում ենք լուսաւորչական եկեղեցու երաժշտութիւնով: Մեր նպատակն է նոյնպէս, ինչ վերաբերում է սնունդին, հագուստին և սովորութիւններին, այնպիսի կենցաղավարութիւն մտցնել (որբանոցներում), որ մենք չ'բաժանենք նոցա իրենց հայրենակիցներից, որպէս զի նոքա անընդունակ չլինին (ապագայում) իրենց գիւղերում ապրելու. միևնոյն ժամանակ մենք շատրիարակում ենք նոցա այնպէս, որ նոքա յետոյ դործեն ժողովրդի մէջ ինչպէս թթխմոր: Մենք խուսափում ենք այնպէս կրթել նոցա, որ նոքա ցանկանան հեռու ապրել այս երկրից (Հայաստանից): (Ստորագծումը հեղինակինն է): Շնորհ հայ եւ և հայ պիտի մնան»²¹:

Թէ որբանոցների այս կրօնական կողմը որքան շեշտար և մինչև անգամ Հիլիսբուռնշի համար մոլթ հարց է, ապացուցանում են այն անթիւ կարծիքները և կշռադատութիւնները, որ գտնում ենք ընկերութեան հրապարակութիւնների մէջ: Այդ հարցը, ինչպէս երևում է, շատ է զբաղեցնում նորան: Դ-ր Ռայնոլդսը ինքը պարզ ասում է այդ իւր մի ուրիշ նամակում (1897 թ.): «...Այն, թէ ինչ դիրք պիտի բռնենք մենք շէպի լուսաւորչական եկեղեցին և ինչպէս պիտի ազդենք երեխաների վրայ, ինկադի առնելով այդ եկեղեցին,—մեզ բոլորիս համար վերին աստիճանի լուրջ հարց է: Անջատել նոցա բոլորովին իրենց եկեղեցուց, իմ կարծիքով, սխալ բան է, և ես ձգտել եմ խուսափել դորանից: Երեխաներին ոչինչ չի ասւում ազգային եկեղեցուց հեռանալու կամ աւերարանականութիւնը ընդունելու մասին: Բայց ես չէի ցանկանալ սխալ ստատարութիւններ յառաջ բերել: Երեխաները պարտաւոր են (ստորագծումը հեղինակինն է) մասնակցել մեր բոլորական ժամասացութիւններին և նոցա ուսուցանւում է Քրիստոսի փրկութեան դործի

²¹ Տես ծանօթ. 11, էջ 20.:

(Erlösungswerk) մասին, համաձայն Աւետարանի...²² ժողովրդի հետ յարաբերութիւնների մասին միասնորարդ ասում է. «Պէտք է շնորհակալութեամբ յիշել, որ վերջին տարիների ընթացքում մեծ փոփոխութիւններ եղան ժողովրդի յարաբերութեան մէջ մեզ հետ. նոքա համակրում են մեզ և մեր գործին: Ի հարկէ, շեռ չի հասել ժամանակը, երբ կարելի լինէր յանձնել երեխաների կրթութիւնը լուսաւորչական հոգեւորականութեանը և հայ ուսուցիչներին, եթէ կամենում ենք, որ ազատ ողորմածութեան մասին վարդապետութիւնը նոքա ըմբռնեն և բարի գործքերը նկատեն ոչ որպէս փրկութեան աղբիւր, այլ որպէս նորա հետեանք (wenn wir wollen, dass sie die Lehre von der freien Gnade erfassen und gute Werke nicht als eine Quelle der Erlösung ansehen, sondern als deren Frucht)*:

Այդ պատճառով շատ ծանր կը լինէր ինձ համար յանձնել հայերին երեխաների շատրիարակութիւնը, որոնց ես այնպէս սիրեցի²³. Հետաքրքիր է այս նամակի պատասխանը, որը գրեց Եղապարտ-Լութինդիայի կոմիտէի գործաւարտ: «Ինչ ցանկանում էք իմանալ, գրում է նա Դր. Ռայնոլդսին, «թէ ինչ ենք մտածում մե՛ք այդ խեղճ երեխաների շատրիարակութեան մասին: Թէպէտ ես շեռ ես չեմ հարցրած մեր (Կոմիտէի) կառավարչական արեանից, բայց առաջուց կարող եմ ասել, որ մենք լիովին ընդունում ենք ձեր գործունէութեան գինը: Ձեր սիրելի կնոջ հետ շուք թողիք ամեն բան, նպատակ ունենալով որոնել Փրկչի համար այն թանկագին մարգարիտները, որոնք մի ժամանակ պիտի փայլեն նորա թաղի վերայ. և երբ այն ցոյց է տալիս նա ձեզ այս խեղճ փոքրիկների միջոցով, պիտի մենք ձեզ խորհուրդ տանք արդեօք յանձ-

²² Տես ծանօթ. 10, էջ 25.:

* Հաւատարմեաց եկեղեցին, որպէս և բողոքականը, նույնպէս չի ընդունում բարի գործքերը որպէս փրկութեան աղբիւր: Օրինակ, այդ ոգով է գրած Մելքիսեդէկ եպ. Մուրադեանցի «Պատմութիւն Քրիստոնէական եկեղեցւոյ» (օրինակ, էջ 140), թէն պարտաւոր ենք աւելցնելու, որ հաշ եկեղեցականների մէջ մենք չենք նկատած որոգորւածութիւնն այդ մեծ վարդապետութեամբ:

ԾԱՆ. Մ Ո Ւ Ր Ճ'ի ԽՄԲ.:

²³ Տես ծանօթ. 10, էջ 5.:

նեղ նոցա լուսա որչական քահանաներին: Այ մի ժամանակ Եւթէ ուրիշ միջոցներով աւելի կարելի լինէր անել երեխաների նիւթական բարօրութեան համար (Թէպէտ ես շատ կասկածում եմ), աշուածմենացնիւ ես կարող եմ ձեզ միայն ասել՝ պարմեցէք նոցա, երկրացին անգլթութեան այդ խեղճ զոհերին, հին-հին առակը Քրիստոսի սիրոյ մասին: Որովհետեւ այսպեղ, այս երկրում (=Ելզասում) մենք չենք կարող տեսնել նոցա, ուստի մենք ցանկանում ենք այսպեղ, վերեւ, հանդիպել սիրելի փոքրիկներին, երբ Տէրը մեզ կը կանչէ: Միայն վարահ եղէք! Այսպեղ աղօթում ենք ձեզ և ձերոնց համար, և ամենը, ինչ որ շուք այդպեղ անում էք մաքուր խըղճով յանուն Աստուծոյ, մեր կողմից ճիշդ կը համարուի: » ²²: Մենք շիրմամբ առաջ բերինք նամակի այն տողերը, ուր հեղինակը խօսում է երեխաների հետ այն աշխարհում հանդիպելու մասին: Հիւֆսթունշի գրեածքները բոլորը լին ան այդպիսի խօսքերով, պարկերնիւրով և զգացմունքներով, և սա, մեր ցանկութեան համար՝ Հիւֆսթունշի կրօնական հարցը պարզելու՝ շատ նշանաւոր կէտ է:

Շատ բնորոշ է Ելզասեան Կոմիտէի համար, երբ սա Դեռ չէր պարկանում Պրանկֆուրտի կենտրոնին, առաջին նիստի արձանագրութիւնը: Այս նիստի մէջ նոյեմբերի 13, 1896 թ. վճռեց մի հրաւէր (Aufruf) հրապարակել, որի մէջ պիտի նկարագրէր հայ որբերի անբախտ դրութիւնը և պարզէր նոցա օգնելու անհրաժեշտութիւնը: Գորա համաձայն՝ Կոմիտէի զործունէութեան առաջին քաջերը պիտի լինեն՝ հաւաքած փողերով բերել Թիւրքիայից հայ որբեր և տեղաւորել նոցա գերմանական ընտանիքներում: Արձանագրութեան 4-րդ կէտը ասում է. «Կոմիտէի զործունէութիւնը չի լինելու կրօնազուրկ (interkonfessionell), այլ նա պիտի լինի աւետարանական (ստորագծումը բնագրինն է): Ժողովը պարզ արտայայտում է նոյնպէս, որ նա հեռու է պահում իրան որ և է քաղաքական յետին նպատակներից: Նա ցանկանում է միայն քրիստոնէական սէր մատուցանել խեղճ որբերին և անբախտներին: Գործունէութեան միջոցին, Կոմիտէն ստիպեց մի քանի փոփոխութիւններ անել իւր գիտաւորութիւնների մէջ: Նոցա մասին կարգում ենք. «Մեծ Դժարութիւնները, որոնք կապած են երեխաների (Գերմանիա) բերելու հետ, վրանգը—զրկել նոցա իրենց ազգութիւնից,

բայց և նոցանից եւրոպացի չը շինելով... վերջապէս այն համոզմունքը, որ այդ երեխաները ամենից լաւ կը շաստիարակեն իրենց սեփական երկրում և սորա օգտին, ստիպեց... և այլն: Այս կոմիտէի որբանոցի մասին (Վանում, շեկավարողը—Դր. Ռայնոլդս) կարգում ենք ուրիշ տեղ՝ Վերնիսները այնտեղ բոլորն էլ շաստիարակում են աւետարանական հաւաքի մէջ: Եւ շու 1897 թ. Էլզասի կոմիտէի գործավարը, խօսելով այդ որբանոցի համար մի գերմանական ուսուցիչ ուղարկելու մասին, գրում էր. «... այսպիսով գուցէ կարելի կը լինի հիմք շինել Էլզասեան առաքելութեանը Արևելքում»²⁴:

Պ. Ռոուբախը ինձ ասում էր, որ ինչպէս Դր. Ռայնոլդս, այնպէս և Էլզաս Լոթրինգի ճիւղ-կոմիտէն ամբողջ Հիլֆսբուրնի մէջ կարող են ամենաբողոքականամբողջ համարել (և ես կաւելացնեմ առհասարակ Ֆրանկֆուրտի կենտրոնը, համեմատաբար Բերլինի կենտրոնի հետ): Պ. Ռոուբախը կարծես թէ իրաւացի է. գոնէ աչքի է ընկնում այն երևոյթը, որ շաւանութեան վերաբերեալ կշռադատութիւնները զոնում ենք մենք զլիաւորապէս Էլզաս-Լոթրինգի ճիւղ-կոմիտէի հրապարակութիւնների մէջ: Վերջինիս շաւանական շիրքը ստիպեց մեզ առանձին ուղարկութիւն շարձել նորա կարծիքների վրայ: Ինչ վերաբերում է Դր. Ռայնոլդսին, մենք օգուտեցինք ամենից շատ նորա գրաւածքներից. և շորա համար ունէինք երկու պատճառ. առաջին նա գրում է շաւանական հարցի մասին աւելի մանրամասն քան ուրիշները, և երկրորդ նորա համոզմունքները այս կէտի վերաբերեալ շահեկան են, որպէս ամերիկական միսիոնարի. իսկ սոքա աւելի բողոքական կրոնամօլ են համարւում, քան գերմանական բողոքական միսիոնարները: Այս հանդամանքները փոքր ինչ նոր լոյս են զցում մեզ հետաքրքրող հարցի վրայ:

Ի նկատի ունենալով այդ, կարծում եմ, որ աւելորդ չէ նաեւ առաջ բերել Թիւրքիայի ամերիկական առաքելութեան, (Western Turkey Mission-ի), 1897 թ., յուլիս 3 կայացրած որոշումները: Դիտաւոր կէտերը սոքա են. «Փրկութիւնը Յիսուս Քրիստոսի միջոցով միակ հիմքն է ճշմարիտ կեանքի և ճշմարիտ մտածողութեան համար: Այդ նպատակի համար օգտւում ենք մենք

²⁴ Տե՛ս ծանօթ. 10, էջ 27-29.:

Աւերարանից, որը բոլոր քրիստոնեաների համար ընդհանուր հեղինակութիւն է կազմում, առանց հեպեթու որեւէ առանձին շաւանութեան կրօնական ուսումին, զգուշապէս խուսափելով այնպիսի հարցեր արծարծել, որոնք կարող են եկեղեցու մէջ բաժանումներ յառաջ բերել: Դէպի հայ լուսաւորչական եկեղեցին զգում ենք մենք ջերմ քրիստոնէական և սրտակից համակրութիւն, և ցանկանում ենք նորան ամեն բարգաւաճում: Այդ պատճառով մենք կարծում ենք որ հարկաւոր է ամենամեծ հոգս քաշել, որ հայ որբերը, որոնք թեպէտ և տեղաւորւած են որբանոցներում բոլորքական հրակողութեան տակ, այնուամենայնիւ հայեր մնան—լեզւի, սիրոյ մէջ Դէպի իրենց ժողովուրդը, անմիջական պատրաստութեան մէջ օգտուելու լինելու այն հասարակութեան, որին նոքա պատկանում են:

Քնդհանրապէս պիտի անկարելի համարել ²⁵, որ կրօնական շաւանութիւնը որբանոցներում կատարւի լուսաւորչական եկեղեցականների միջոցով եւ մեր հսկողութեան տակ: Դորա փոխարէն թոյլ է տւած այն երեխաներին, որոնց ազգականները այդ ցանկանում են, այցելել կիւրակի առաւօփները լուսաւորչական եկեղեցին, և յատուկ Դէպքերում նաեւ հասարակ օրերը: Այդ եկեղեցու մէջ երեխաները կարող են անել այն, ինչ որ ցանկանում են իրենց քահանաները, և ոչ ոք չէ արգելում նոցա ոչ խոստովանութիւնը, ոչ էլ հաշորդութիւնը: Որբանոցների հսկողութեան գործում որ և է բաժանում կամ միացում առաքելութեան (միսսիոնի) և լուսաւորչական եկեղեցականների հետ, այժմ ոչ ցանկալի է, ոչ էլ հնարաւոր:»:

Ամերիկական առաքելութեան (Western Turkey Mission) այդ որոշումը ընդունակ է, կարծես, փոքր ինչ ցրել ընթերցողի կասկածները գերմանական բոլորքականների վերաբերեալ ծածկաստանում, մանաւանդ որ ամերիկական առաքելութիւնը, կրկնում ենք, աւելի կրօնամոլ է համարւում, քան գերմանականը: Արեւելքում Եւ քիչ է մնում որ ընթերցողը այն եզրակացութեան գայ թէ «գուցէ և ճիշդ է, որ Հիլֆսբուշը չի շեղաւարտւում իր գործունէութեան մէջ յետին բոլորքական նպատակներով», արդէն

²⁵ Վերջին բոլոր քաղաքները,—տես ծանօթ. 10. էջ 30.:

յաջորդ գործերը նորից ցրում են այդ կարծապէս մոլորութիւնը և նորից շնունւմ են նորան հին տեսակէտի վերայ: «W. T. Mission-ի քերած որոշումների վերաբերեալ Դ-ր Ռոսբախը ասում է. «ես կարծում եմ, սոքա այն սկզբունքներն են, որոնց ի նկատի ունենալը երաշխաւորում է արդաստուր յաջողութիւն որպէս աւետարանացման գործում, այնպէս էլ հայկական եկեղեցու համար մասնաւորապէս»²⁶: Բայց նոյն Դ-ր Ռոսբախը, մի յօդածում, խորագրած՝ «Ենչ պիտի ի նկատի ունենանք մենք հայերի համար գործունէութեան մէջ», և փառաբանելով Christliche Welt շաբաթաթերթում, ասում է. «բողոքական առաքելութիւնը հայերի մէջ, ինքն ըստ ինքեան սխալ ձեռնարկութիւն է» (ist an sich ein verfehltes Unternehmen)²⁶:

Այսպիսի հակասութիւններով լի են Հիլֆսբունդի (Յերմանական ընկերութեան) կամ նորան համակող գերմանացիների կըշռադատութիւնները՝ գերմանական բողոքական միսիոնիւ յարաբերութեան մասին ղէպի հայ լուսաւորչական եկեղեցին և մենք աշխատել ենք այս հարցի վերաբերեալ առաջ բերել այն քաղաքները, որոնք հակասում են միմեանց: Այդ է պարսկաբնու, որ այնքան շուտ է սկզբից որոշ կարծիք կազմել, թէ որոնք են Հիլֆսբունդի ընդ որ ձգտումները: Բայց հէնց այդ հակասութիւնների վերաբերմամբ կարելի է երկու ենթադրութիւններ անել, կամ Հիլֆսբունդի ինքը չըզիպէ հաստատ թէ ո՞ր պիտակի են նորա ձգտումները հայկական եկեղեցու վերաբերեալ, և այդ պարսկաբնու նորա գործիչների կարծիքները ամեն քայլափոխում հակասում են միմեանց, և կամ՝ այդ հակասութիւնները լոկ երեւութական են և այդպէս թուում են միայն կողմնակի մարդուն, որը չի ըմբռնած Հիլֆսբունդի գործիչների իսկական միտքը: Եթէ առաջի ենթադրութեան հետազոտութիւնից յետոյ զանք բացասական պատասխանի, այսինքն, որ գերման ընկերութիւնը ինքը պարզ չէ ըմբռնում իր նպատակները (որ շուտ երեւակայելի բան է), այն ժամանակ այդպիսի քննութիւնը գրեթէ ասարդիւն է շառնում, որովհետեւ այդպիսի եզրակացութիւն մեզ համար ոչ մի շահեկանութիւն չի կարող

²⁶ Խօսքը, ի հարկէ, ամերիկական որբանոցների մասին է աւստրի:

ներկայացնել. այսօր-վաղը Հիլֆբուրնի՝ կարող է պարզել իւր ձեռ-
պուլները: Իսկ եթէ մենք հասնենք Դրական պարասխանի, թէ
«Օգնութեան միութիւնը» ընդհակառակը ունի շատ օրոշ և պարզ
նստապահներ իւր գործի մէջ, ապա պիտի ընդունել որ նկատած
հակասութիւնները երևութական են: Այդ պայմառով, մեր
ցանկութեան մէջ լուծել, այսպէս ասած, Հիլֆբուրնի՝ շաւանա-
կան պրոբլէմը, մենք կ'փորձենք քննել այս հարցը անմիջապէս
երկրորդ ենթադրութեան տեսակէտից. կ'փորձենք ներշնչակել
այդ հակասութիւնները մի աւելի ընդհանուր գաղափարի փակ:
Սա—յաջորդ անգամ, ուր սկզբից ցոյց կ'տանք թէ որ կողմից և
ինչ յարձակումներ են եղել Հիլֆբուրնի՝ վրայ և ինչպէս է նա պա-
րասխանել:

(Շարունակելի)

Գ Ր Ա Խ Օ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ԱՏՐՊԵՏ.—Քու-եշիկ. Վէպ. Թիֆլիս 1898.

ՆՈՅՆԸ.—Շինոց. պատկեր 1898:

ՆՈՅՆԸ.—Ժառանգներ. պատկեր 1899:

ՆՈՅՆԸ.—Բերսայի Առաքելը—Վէպ. 1899:

ՆՈՅՆԸ.—Թուլումբաջիներ. պատկեր. 1899, (Վերջին չորսը տըպւ-
լած են Նոր-Նախիջևանում):

Պր. Ատրպետը հաշ ընթերցողնե-
րին ծանօթ է իւր մի քանի հեղի-
նակութիւններով: Բացի վերոյիշեալ-
ներից նա գրել է նաև և երկու մեծ
վէպ՝ Խեւ Կարապետ (արտատպւած
Մուրճից Թիֆլիս 1889) և Ալմաստ
(տպւած Մոսկւա, 1891). և երկու
թատերական բաներ՝ Սարրաֆ ոչ-
բերգութիւն (Թիֆլիս, 1893) և Շու-
շան, օպերայի համար (Ս. Պետեր-
բուրգ 1890 թ.): Նրա զրածըների
նիւթը վերցրած է Տաճկաստանի հա-
ւոց կեանքից, որին նա բաւական
մանրամասն ծանօթ է երևում. Նրա
բոլոր զրածըներում աչքի է ընկե-
նում աչն բանը, որ նա չի զանա-
զանում վէպը իրականութեան մէջ
տեղի ունեցած անցքի մի քիչ ըն-
դարձակ և զարդարուն նկարագրու-
թիւնից, ուր մտնում են նաև խօ-
սակցութիւններ և բնութեան տեսա-

րանների նկարագրութիւններ: Վէպը
մի գեղարեստական ստեղծագործու-
թիւն է: Վէպ գրելու համար հեղի-
նակը պիտի գէպքերը, անձերը, երե-
ւոյթները և առհասարակ կեանքում
պատահած բաները իւր գրելիքի
առարկալ շարձնելուց առաջ գեղ-
արեստօրէն վերարտադրէ: Վէպը
որքան իրականութեան մօտ պի-
տի լինի, այնուամենայնիւ նա իրա-
կանութիւն չպիտի լինի: Որովհե-
տեւ վէպը պատկերացնում է կեանքի
աչս կամ աչն կոշմը, ուստի նրա-
նում կատարւած գործողութիւնները
կարիք ունին անձնաւորութիւնների:
Այդ անձնաւորութիւնները պիտի լի-
նին տիպեր, իսկ տիպը իրական անձ-
նաւորութիւն չէ, այլ նորոգեման
մարդկանց ընդհանուր չափութիւն-
ների ամփոփում: Գեղարեստական
երկը ստեղծագործութեան ծնունդ.

է։ Սորեղծագործածը կը լինի վէպ, գեղարւեստական երկ, իսկ տեսածը կամ լսածը նկարագրել չի լինի երկ, գեղարւեստական մի բան, որովհետեւ նրանում պօէզիա, սորեղծագործութիւն չըկալ։ Դա կը լինի... ինչ ուզում էք անուանեցէք, բալց ոչ թէ վէպ, պատկեր, կամ մի ալ գեղարւեստական երկ։ Նրկը երկուեքի հետեւանք է, նրան հոգեպէս կրկնելով պիտի առաջ բերել։

Այս տեսակէտից պ. Ատրպետի գրածքները չի կարելի գեղարւեստական երկեր անուանել. Դրանք համարեա բոլորն էլ իրական Դէպքերի և անձնաւորութիւնների նկարագրութիւններ են առանց սորեղծագործութեան։ Որ իւր գրածքները իրական կեանքից են վերցրած, հեղինակը մի առանձին պարծանքով է չլիւծւում։ Նրա գրքերից շատերի ճակատին Դրօշմւած է՝ ալս ինչ կամ աչն ինչ տեղի «իրական կեանքից»։ Ալմաստի ճակատին գրած է. «վէպ Բարձր Հալոց իրական կեանքից»։ Իսկ «Ին Կարապետի» սկզբում Դրած «Նրկու խօսք»-ի մէջ հեղինակը ասում է, որ վէպի զլխաւոր անցքերին ակնհայտն է եղել, մօտը ունի շատ ապացոյցներ, գործող անձնաւորութիւններից ումանք էլ Դեռ. կենդանի են և ալլն, և աւելացնում է. «Մենք աշխատել ենք, որքան կարելի է, խոյս տալ երեակալութիւններից և միայն հետեւել իրականութեան, որը անցաւոր աշխարհի բնութիւնական պարկերն է»։ Նրկի հեղինակը սրանք չիւշում է, որ աւելի խոր տպաւորութիւն անի ընթերցողի վրայ, որ հաւատան իր գրածներին։ Միթէ վէ-

պով որնէ գալափար արտալայտելու համար անհրաժեշտ է ալլպիսի խոստովանութիւններ մէջ բերել։ Աւելի լաւ չէր լինի, ունեցած Դոկումէնտներով և ալլ ապացոյցների նկարագրութիւններով մի պարմութիւն կամ ուսումնասիրութիւն գրել։ միթէ Դա պակաս համոզիւ կը լինէր «մէզուկտների» պակասաւոր կողմերը պարկերացնելու համար։ Կամ թէ հալ ընթերցողներից շատերին ծանօթ «Գալտիք ինկիլգիտից» գիրքը, որի նմանը, կարծես, ուղեցել է հալ հասարակութեան տալ պ. Ատրպետը, առանց նրա ասած երեակալութիւններից խոյս տալու, կամ առանց «միայն իրականութեան» հետեւելու, պակաս զգւանք է առաջ բերում Դէպի ինկիլգիտորները։ Կամ հէնց մեր հօրագոյն գրականութեան մէջ ելած բացասական երեակներին նկարագրութիւնը, որպիսիք ունին Բաֆիին, Շիրանզադէն և ուրիշները, միթէ «երեակալութիւնից» խոյս տալ կամ «միայն իրականութեան հետեւած բաներ են, որ աչնքան տպաւորիչ են»։ Բանը նրանում չէ, ի հարկէ, թէ հեղինակը կեանքում պարտահալ մի զգւելի Դէպք կը նկարագրի, թէ նոյնանման, իւր մէջ աւելի շատ ընդհանուր չարկութիւններ պարտենակող երեակալութեամբ կը լրացնի և աւելի տիպալին Դարձրած կը պարկերացնի։ Բանը նրանումն է, որ առաջին Դէպքում Դուրս կը գալ մի Դէպքի, թէկուզ հանճարել, նկարագրութիւն, իսկ երկրորդ Դէպքում մենք կ'ունենանք գեղարւեստիւն վերաբարտրած իրականութիւն։ Ասա մենք կ'անուանենք—պարկեր,

պատմաժողովի վեպի կամ վեպի նախ-
նոր գործողութիւնների քանակու-
թեան, ճշտութեան, պարզութեան
կամ բարդութեան, աշխիւնը գրա-
կան տրեղծագործութիւն, որը ըն-
թերցողին նաև գեղարուեստական բա-
ւականութիւն կը պատճառի: Իհար-
կէ իրական շէպի նկարագրութիւնն
էլ կարող է արժէք ունենալ և բա-
ւականութիւն պատճառել, եթէ լաւ
է կարարած: Բայց շարունակ միայն
Դրանցով գրադուրին մեծ քան ան-
ւանիլ վիպասան:

Պ. Ատրպետը իւր գրածքները
անւանում է վեպ կամ պատկեր:
Բայց, ինչպէս պարզ երևում է,
Դրանք ոչ վեպ են, ոչ էլ պատկեր,
ալ մարդկանց զարդարուն կենսա-
գրութիւններ և զանազան անցքերի
նկարագրութիւններ: Նա Թուրումա-
ջիները անւանում է պատկեր: Դա ոչ
ալ ինչ է, եթէ ոչ Պոլսի երկու թա-
ղերում գոյութիւն ունեցած թու-
ղումքաջիական (հրէջներ) երկու
խմբերի կազմակերպութեան և գոր-
ծունէութեան նկարագիր: Միթէ,
եթէ փոխանակ գրելու, թէ կաշ-
Մ. քոն հրէհաւած մէջի գաղթական-
ներին շուտ օգնութեան չըհասաւ,
ալ պատճառով էլ նրանց բնակա-
քանը բոլորովին ալուեց,—եթէ փո-
խանակ ալսպէս պատմելու, ալս օգ-
նութիւն խնդրելը և մերժելը Դր-
ւած են խօսակցութեան ձևով, իսկ
մէջիներին բերնում Դրւած են «քիւ-
ֆաթ» «ձմեր» բառերը—Դրանով
«Թուրումաջիները» պատկեր կըշառ-
նալ: Այսպէս էլ նրա միւս գրածք-
ները: Ալմաստը—Ոսկանի և Ալմաստի
չարարերութիւնների մանրամասն

նկարագրութիւն է (երևի իրական
անձնաւորութիւններ): Ալս վեպւմ
բաւական չնդարձակ տեղ է բռնել
«Բարձր Հալոց թաղերասէրների
ընկերութեան» նկարագիրը: Ամենայն
բարիխղճութեամբ և մանրամասնու-
թեամբ նկարագրւած է ընկերու-
թեան առաջ գալը, գործունէու-
թիւնը, խաղացած պիեսները, աշո-
ւունները, վարչութեան անդամների
անունները, մինչև անգամ հասցե-
ների քանակութիւնը: Ապա Դատա-
րանի զանազան նախագահներ և
քարտուղարներ նշանակելու և նո-
ցա պաշտօնանկ լինելու արկածալի
պատմութիւնները և նորնանման
չաղ բաներ: Ինչու համար, Իհարկէ
գոյութիւն ունեցող մի հիմնարկու-
թիւն վեպի մէջ կարող է տեղ բռն-
նել հերոսների գործունէութեան ուղ-
ղութիւնը, բնաւորութիւնը և ուրիշ
հանգամանքներ աւելի կենսական
շարժնելու համար: Բայց գրաւել
ալ հիմնարկութեան մանրամասն
նկարագրութիւնով, Դա վեպի սահ-
մաններից Դուրս է: Դա քաղաքա-
կըրթութեան պատմութեան գործն
է: Խեղ Կարապետի մասին արդէն մէջ
բերինք հէնց հեղինակի իւր իսկ
խօսքերը: Դրամատիկական գրւածք-
ների պօէզիայի մասին որ խօսք չի
կարող լինել: Իբրև Դրամատիկական
գրւածքներ էլ արժէք չունին: Շու-
շանի շէպը արդէն չարքնի է: Իսկ
Սարրաֆի բովանդակութեան մասին
առւած է «պատմական կեանքից»,
ուրեմն աւելի ևս իրական: Բոռ-Նշի-
կի աւագակութիւնների մասին մին-
չև հիմա էլ պատմում են, կոկ Շինոցը,
Բէրսայի Առաքելը և Ժառանգները երևի

իրական շէպքեր են: (Վուցէ ժառանգներում միքիչ շեր խաղացած լինի երևակայութիւնը): Վուցէ շաղիւրհի հեղաքրքրի լինի կարգալ Աւստրիոյ զոհաբերութիւնները Ոսկանի համար, Ոսկանի խիտը վարձուողը Կոստանցալի հետ, Տէր-Նարապետի և Դաւթի խաչագողութիւններ, Շուշանի բէգի գլխին խաղացած օւլինը, Քոռ-Նշիկի, Առաքելի և Արտաշէսի (ժառանգներ) վրէժխընդրութիւնները, Կաշ-Նազարի գործունէութիւնը (Թուումբաջիներ), Վարդիան խապոր հպարտութիւնը և մարաբալութիւնից խուս րալը (Շըխնոց), Թօսունի ուրական ձեանալը (Սարրաֆ), զանազան մարդկանց արկածները, քաջագործութիւնները, առաքելի վարք ու բարքը, անձնագոյութիւնը, անսահման սէրը և ալնը, բազմ թէ նրանք մեր կեանքի առանձնաչափութիւնները չեն, ոչ էլ գեղարեստական կոտորներ, կամ բանասիրելիական սիրելիագործութիւն: Ի՛նչ, խօս մենք մի նոր Վարք-Սրբոցի կարօտութիւն չունինք: Մեզ հարկաւոր են մեր կեանքի երևույթները որոշ կերպով լուսաբանւած, մի հիմնական գաղափարի շուրջը համախմբւած. մեզ հարկաւոր են որպէս որոնց մասին կարգալիս կարողանանք ասել—անա, սա աչս րեսակ մարդկանց ներկայացուցիչ է, սնւած աչս ինչ հողի վրայ, աչս ինչ երևույթների ազդեցութեան տակ: Մեզ հարկաւոր են որպէս, որոնց մասին կարողանանք ասել—սա մի մարդ է, որ մեր կեանքի աչս ինչ պատմական, հասարակական, քրքրական, ժառանգական երևույթ-

ների արդիւնք է: Մի խօսքով՝ վէպում մեզ հարկաւոր է ունենալ կեանքի ուսումնասիրութիւն, նրա աչս կամ աչս երևույթի որպէս պարկերով:

Բաւական չէ Շիրակեցի մի Քոռ-Նշիկի պատմութիւնն անել և վրան գրել՝ «վէպ շիրակեցիների պատմական կեանքից»: Կամ Կարնում պատահած անցք նկարագրել և վրան գրել՝ «վէպ Բարձր Հայոց իրական կեանքից»: Միթէ Քոռ-Նշիկի նման մի հարստահարած որբ չէր կարող ծնւել մի ուրիշ տեղ, կամ «Ալմոտ» ում նկարագրւած շէպքերը չէին կարող պատահել Տաճկաստանի մի ալ քաղաքում: Եթէ ասենք, որովհետեւ գործողութիւնները մեծ մասով կարարւում են Կարինում խօս Շիրակում, դա էլ ճիշդ չի լինի, որովհետեւ Քոռ-Նշիկի մասին աւելի չ. որ է պատմւած, երբ նա գործում էր Շիրակի սահմաններից դուրս, իսկ Ալմոտում նկարագրւած անցքերը մի խոշոր մասով դեղի են ունենում Կ. Պոլսում կամ ալ տեղ: Բայց եթէ ընդունենք անգամ, որ շէպքերը պատահում են մեծ մասով Շիրակում կամ Բարձր Հայքի սահմաններում, աչս ուսումնասիրել չենք կարող ասել, թէ դրանք Շիրակի կամ Բարձր Հայքի կեանքից վէպեր են, որովհետեւ չկան աչս տեղերի մասին առանձնաչափութիւններ, որոնք միմիայն դրանց չափուկ լինին, որ կարելի չըլինի ասել, թէ աչս երևույթները ամեն տեղ էլ կարող են լինել: Եթէ Քոռ-Նշիկում նկարագրւած անցքերը ամբողջովին վրայադրենք Արարան, Փամբակ կամ

Լոռի, միթէ չենք կարող նոյն իրա-
տւոյթով ասել՝ վէպ Արարանի, Փամ-
բակի կամ Լոռու կեանքից: Միթէ
նոյնպիսի համիաներ, որոնք հովին
չեն ուզում աղէիկ տալ, չըկան ալ
տեւեր, կամ որք հովի աշխատանքը
հարստահարողներ չըկան ալ տեղի-
րում բացի Շիրակից: Իսկ բարձր
մի քանի առանձնապարկութիւններ
կամ Խլի-Ղարաքիլիստ անունը չեն
կարող աչդ վէպը (եթէ դա վէպ հա-
մարենք) «վէպ չիրակեցիներ կեան-
քից» դուրս բերել: ալ պէտք էր
ասել «պէպքը պատահել է 40-ական
թւականներին Շիրակում», կամ, ինչ-
պէս արեւմտեցիք են անում՝ «մարդու
մը պատմութիւն»:

—

Այդ զանազան կեանքերից վեր-
ցրած, երբեմն իրական, պատմու-
թիւնների հերոսները լրար աչքան
նման են, որ համարձակ կարելի է
մինը միւսի տեղ շնել: Գրանց խո-
սակցութեան ոճը բոլորովին նոյնն
է. բիշկին էլ, անկիրթ գիւղացին էլ,
խոհարարն էլ միակերպ, երկար պար-
բերութիւններով, ոճի միևնոյն
առանձնապարկութիւններով են խո-
սում: Բոլոր հերոսներն ու հերոսու-
հիւներն էլ երեւելի պատրոններ են.
երբ ուրեւում առիթ է լինում, ուրում
են շար մեծ ախորժակով ասիական
կերակուրների ամենաընտիր տեսակ-
ները: Երբեմն միայն, աչն էլ հերո-
սուհիների, արտաքին նկարագրու-
թեամբ է զբաղում հեղինակը. և խո-
կապէս ապացուցանում է, որ «երեւ-
կալութիւնից խոս է տալիս»: Հե-
ղինակը երեւ աչքի առաջ ունի գե-
ղեցկութեան մի տիպար, և նրա բո-

լոր հերոսուհիներն էլ արտաքին
պատկերով դրան են նման:

Խեւ Կարապետում Տիրուհու մա-
սին ասած է. «Տիրուհին մի տասն
և չորս տարեկան աղջիկ էր, ոչ շար
բարձր հասակով, բարակ կազմած-
քով, սե-սե աչքերով և թուխ մա-
զերով, որոնք փալում էին սե սաթի
նման: Մի քիչ թուխ էր մորթը,
բայց ոչ սե ու շեղին, ալ ճիշտ աչն
գոնով, որին մեր ժողովուրդը ցորե-
նագոն է անանում: Բայց չքնալ
էր նրա շէմքի գծադրութիւնը, ի-
րար կցած բարակ և երկար նուրբ
ունքերը, խոշոր աչքերը՝ բամբակի
նման սպիտակուցներով, երկար թեր-
թեիկները, ողորկ, նուրբ և բութալը
քիթը, վարդագոն լիւնը, կարմիր
ու բարակ պոնկները—աչ ամենը
նրան տեսնող երիտառարդի սիրտն
էր կորադում, ոգին թոցնում, ուշքը
տանում» և ալն: (Խեւ Կարապետ 66)
Բէգի կնոջ մասին ասած է. «...և
մի վսեմափալ, բարձրահասակ և
բարեկազմ տիկին ներս մտաւ: Բամ-
բակի նման սպիտակ շէմքի վրա
թէն տարիները իրանց խորչերն ու
ակոսները թողն էին, բայց ֆինջա-
նի նման խոշոր կեռ աչքերը (? երե-
ւի տպագրական սխալ է) սե ու եր-
կան թերթիկներով, բարակ ու
նուրբ ունքերը և վարդի պէս կար-
միր աչքերը կարծես ընութեան հեղ-
կուում էին ու պահպանում նախ-
պետական խաթունի առաջութիւնը:
Արծաի սրածալը ռոնգը, վարդագոն
բարակ չրթունքները և կզակի վրա
գնդիկ խալը ապացուցանում էին
ընութեան աչն առաջ պարգևները,
որոնցով զարդարած է եղել լեռ-

ների շնորհակցիւն և ծառայողների Դուստրը իւր գարնան տարիներումս վեհապաշտ լալն ճակատը զարդարած էր» և այլն: (Խե Կարապետ 126): Ալմաստի հերոսուհիներից Կոստանցալի մասին ասւած է, որ նա «առողջ և գեղեցիկ կազմւած» ունէր. (Ալմաստ 21): Ալմաստի աշկալ, Գոհարիկի մասին ասւած է, որ նրա «գեղեցկութեան փալ» ամենքի ունքըն էր գրաւում: Սե-սե մագերը, խոշոր աչքերը, երկալն թերթեւունքները, նուրբ ու խիտ ունքերը, փոքրիկ շրթունքները, սպիտակ մորթը, վարդագոյն աչքերը խոստանում էին, որ նա լինելու է ժամանակին Արզրուումի ամենագեղեցիկներից գերազանցը: (Ալմաստ 67): Իսկ Ալմաստի մասին նոյն երեսում՝ «Գեղեցիկ էր ճէնց ինքը Ալմաստն էլ, սիրուն ու ասորով, և այնքան տալալ նեղութիւններն ու կսկիծները տեսնելուց փոքր գեռ պահպանել էր իւր թարմութիւնը, քնքշութիւնը ու երեսի փալը: Խոշոր ու հրացալ տն աչքերը, թաւ թաւ ունքերը, և լալն ճակատը փալում էին անմեղութեան Դրօշմով, արեից ալւած ցորենագոյն Դէմքի մորթը և վառվառն աչքերի ցոլացմունքը Դեռ չէին թառամել և շրթունքների կարմիր գոյնը Դեռ մըցում էր շատ օրիորդների հետ: Բարձր հասակը, վալեւուչ կազմածքը, լալն կուրծքը և թիկունքը, բարակ մէջքը և գեղեցիկ քալերը նրա կին կամ մայր եղած լինելը կասկածեցնում էին: Շուշանի մասին ասւած է՝ «Շուշան էր անունը. նման ալն սպիտակ ու քնքշիկ ծաղկին, որ աճում է հովիտների ձորերի լա-

տակում: Սպիտակ էր մորթով Շուշանը՝ շուշանի նման, աչքերը վառվառն՝ վարդածաղկի նման, խոշոր ու սե աչքերը՝ սե սաթի նման, կամար ու խիտ ունքերը՝ թաւի նման, նուրբ ու ուղորկ քիթը՝ նկարած պատկերի նման, բարալիկ ու փոքրիկ շրթունքները՝ նուան հատիկների նման, սպիտակ արամները՝ մայրգարտի նման, լալն ու թափանցիկ ճակատը՝ հալու նման, սե մագերը՝ երկար, խիտ փալուն մեղաքսի նման երկար վիզը՝ չկած փշոսկրի նման, բարձր բուլ, չինարի նման, լալն կուրծքը՝ խորանի նման, ուռած, ցցւած սորինքները՝ հասած Դեղձի նման, Դիւրախոթ բազուկները՝ եղջերուի տոտիկների նման, փոքրիկ, կակիլիկ ձեռքերը՝ կոկոն ծաղկի նման և համետ քալերը թագուհու նման» (Ալմաստ 104): Էն է պակաս, որ ասի՝ «կոտուցը սուր՝ մեր Արշակի քիթի նման, բարուրը խոճուճ՝ թեկերը Տիգրանի մագերի նման, փալիլիկ՝ Շալիկի կունքի նման», և Դուրս կը գալ «ճէքիաթ, հէքիաթ պապս» և ոչ թէ «վէպ Բարձր Հալոց իրական կեանքից»: Բալց աւելի լաւ է շարունակենք: Ալմաստում մի կոչը Մարօ կալ. Դրա մասին էլ ասւած է. «կնոջ (Մարօի) բարձր չինարի նման հասակը, առողջ կազմածքը, երկար բարակ ունքերը, նուրբ քիթը, բարակ և վարդագոյն շրթունքները ապացոյց էին, որ նա եղել է ժամանակին գեղեցկուհիների շնորհակցիւն» (Ալմաստ 493): Ապա Զաւալիւր Սուրբիւնէի մասին՝ «ճրա հասակը, ձեռք, շրթունքը և կազմածքը Դիցուհու միալն խորուկ էր: Բամբակի նման

սպիրտակ շէմքով, խոշոր ու սև սև աչքերով, կեռ կեռ բարակ ունքերով, երկար թերթնիչքներով, բաց վարդագույն աչտերով, կարմիր շրթնուքներով, բարձր վզով, երկար, թաւ ու սաթի նման փալլուն սև մազերով, լալն թիկունքով, գունդ գունդ ծիծիկներով, բարակ մէջքով նման էր ալն անմահներին, որոնք...» և ալլն (Ալմաստ, 524): Միւս գերլածքներից՝ Քոռ-Նդիկի հերոսուհու «հրացալու աչքերը» մարել էին» (Ք. Եղնիկ, 29): Շխնոցի Մարգարիտը «հասած էր կարմրած խնձորի նման, սպիրտակ ձեռներն ու մորթը չէր կարելի զանազանել հագնւած (?) սպիրտակագույն չիթ դարիակից: Բազմահիւս մազերը, որ շարքով սփռւած էր թիկունքի վրա, փալլում էին սև սաթի նման: Խոշոր աչքերը ցոլում էին և բոցեր արձակում չուրջը, իսկ աչտերը մալիսի վարդից էլ վարդագույն և էլ հրապուրիչ» (Շխնոց 8): Ժառանգներից իմանում ենք, որ Բէգի համար փախցրած «հրեշտականման գեղանի օրիորդների անմեղ տիպար... գոհը շատ անգամ նւաշած էր լինում, դուռը կախ քցած, սև ունքերի տակ երկար սև սև թերթնիչքներով աչքերը փակւած, շէմքը սպիրտակ մարմնի նման, տխուր և անշարժ: Երկար և սաթի նման փալլուն մազերը սփռւած սաւանի վրա, իսկ կիսով չափ բաց, փղոսկրի նման ուշորկ և փալլուն կուրծքը հազիւ նկատւելու չափ բարձրանում և իջնում էր» (ժառ. 51) Աննամանը ամենից կատարեալն է. «Աննամանը՝ փոքրիկ հովուհին, արդէն մտել էր իւր տասնհինգերորդ գարունը: Նա

փնթել էր շեռահաս վարդի կոկոնի նման, բարձրացել էր... նոճիների նման: Թէև հարաւի հաստալ հողմերը և կիզիչ արեւը նրա ձիւնի նման սպիրտակ մորթի վրալ հովւական տարիներում թողել էին իրենց կնիքը, բաց Աննամանը տեսական կեանքում աւելի գեղեցկացել էր, ընդունելով Շիրակի ցորենի զարթոյթմ գոյնը: Նրա մինչև կրնկները հասնող սաթի նման սև մազերը, նրա լալն ճակատը, կամար ունքերը, խոշոր աչքերը իրենց երկար թերթնիչքներով, վարդից էլ կարմիր աչտերն ու չրթունքները թովում էին դիտող մահկանացուների աչքերը և զրաւում սիրտն ու հոգին: Նրա հետ շրջելը, նրա հետ հառաչելը, նրա ամբոսական բուրմունքը ծծելը, նրա հետ գրկախառնելը կարող էր ամենաթշուառ արարածին թեք տալ և սերովբէական թռիչքներով երկինք բարձրացնել» (ժառ. 61): Խորհուրդ ենք տալ/ս ծանր մեղքերով մեղուցեալներին շտապել շէպի Քլի գաւառը—աչտերից հեշտութեամբ կարելի է «սերովբէական թռիչքներով երկինք բարձրանալ»: Այս նկարագրութիւնները կարդալիս մարդ ակամա՛ կասկածում է, երևի Թիւրքաց Հալաու տանում չէկ աշխիկներ չըկան, կամ թէ չէկերը աչտեր երևի արկածների չեն պատահում: Գոնէ աչտէս են ցուց տալիս «իրական կեանքից» վերցրած ալս վէպերն ու պատկերները: Բէրսայի Առաքելում լիշւած է մի գեղեցկուհի՝ Հլլլէն խանումը, իսկ Թուրումբաջիներում կին չըկա՛յ, որ նկարագրւէր: Շուշանում և Սարսափում, գրւածքների թափերական

լինելու պատճառով հերոսունիների արտաքինի նկարագրութիւն չկալ— եթէ ոչ սրանք էլ անշուշտ կունենալին բարձր չինարի հասակ, սև սաթի նման երկաչն մագեր, սպիտակ կամ ցորենի գոյն մորթ, խոշոր աչքեր երկաչն թերթիկներով, լաչն ճակատ, շեղծի նման ծիծիկներ, նուրբ և ուշորի քիթ տափակ ծալում:

Յուսով ենք, որ ընթերցողը կը ների մեզ աչա երկար արտագրութիւնների համար: Արանով մենք ուզում էինք մի փոքրիկ նմուշ տալ, թէ ինչպէս է Պ. Ատրպետը գրում իւր «Իրական կեանքից» վէպերն ու պատկերները, և թէ ինչ տեսակ խնամքով է նա ուսումնասիրում իւր պատկերացներէք տիպեր:

1898 և 99 թւերին պ. Ատրպետի լոյս ընծայած գրքոյկներն էլ գերծ չեն նոյն ընդհանուր պակասութիւններից: Սրանք կամ հերոսների պատմութիւններ են (Բէրսապի Առաքելը, Ժառանգներ, Քոռ-Նշիկ) կամ պատահարների նկարագրութիւն: Բէրսապի Առաքելը մի գաւառացի է, որ Կ. Պոլսում խոհարարութեամբ վաստակած գումարով անգրանք է գնում հայրենիքում վաճառելու համար, բայց մինչև որ խանութից ապրանքի հակերը դուրս կը բերէր, վաճառականը իրեն սնանկ է հրատարակում, և Առաքելի ապրանքը գնում է մեծամեծ պարիքեր լրացնելու: Իսկ Առաքելը վրէժխնդրութեամբ վառւած սպանում է վաճառականին և նրա կնոջ սիրեկան բէլին, որը շատարանի նախագահ լինելով մերժել էր Առաքելի պահանջը: Քոռ-Նշիկը Շիրակի Խլի Վա-

րաքիլիոս գիւղի հովիւն է, որը գիւղի համայնների շէմ կատարած է, որովհետև նա առճիկը կտրում են և նրա աշխատանքը հարստահարում: Նա էլ աւաղակ շարձած սար ու քար ընկած կողոպտում է հարուստներին և աղքատներին օգնում: Նշիկի և նրա ընկերոջ հրացանները շարունակ ցրում են թշնամիների ուղեղը, բայց վերջիններիս գնդակները Նշիկի մօտովն են անցնում: Վերջում Նշիկը փախցնում է և նշանածին, որը հարկադրւած պսակել էր իւր չըսիրած մինի հետ և հարստանեկան թափորի մէջ եկեղեցուց տուն էր վերադառնում: Նշիկին հեշիւնակը շատ միջոցներ ունէր մի գեղարեստական պատկեր դուրս բերելու: Գրքի սկզբի տողերից մարդ տեսադրւում է սպասելու մի լուրջ ուսումնասիրւած տիպ, որովհետև վիշում է, որ Նշիկը հովիւ լինելով շարունակ հրացանածգութեամբ էր զբաղւած, նրա հօրը գողութեան պատճառով կախել էին, ինքը մի նիհար, սգեղ կերպարանքով, փոքրահասակ և անմաղ երեսով մի մարդ էր: Եւ մարդ սպասում է, թէ անշարունակութեան մէջ կը դան աչն ժամանակաւ Շիրակի աւելի լուրջ ուսումնասիրւած պալմանները, և մեր առաջ կը պատկերանալ մի իսկական գեղարեստական տիպ, որ սունկի նման բուսած չի լինի, այլ ուշակի հետևանք որոշ պատճառների: Բայց չուր իշերն է ելնում և ստացւում է մի պատմական անձնաւորութիւն, նրա զանազան արկածների և քաջագործութիւնների նկարագրութեամբ: Ժառանգների մէջ Արտաշէսը չարձակ-

ւում է իւր հօր կալքերը չափաւորապէս, իւր մօրը տիրացած և իրենց գիւղում հաստատուած քիւրճ բէգի սարալի վրայ, և նրա ապարանքը ալրելով նրա և նրա որդու մահւան պատճառ է շառնում: Ինչպիսի շէպքեր են, բայց թէ յրանք ոչ մեր երկրի համար ընդհանուր երևոյթներ են և ոչ էլ հոգեբանական նշանակութիւն ունեցող ճիշտ պատկերներ. ուրեմն ոչ փաշային են, ոչ ղեղարեստական: Շինոցում էլ պատմած է Տաճկաստանում սովորական դարձած մի բան, կալքերի չափաւորութիւն վաշխառուների կողմից: Իսկ թուրքաւորների մասին արդէն վերը խօսեցինք: Շինոցում մի հետաքրքիր երևոյթ է մէջ բերւած. դա մարաշլուքիւնն է, ալսինքն հողազուրկ գիւղացի դասակարգ, որ ճորտական դուրսեան մէջ է ընկել: Այդ չափազանց հետաքրքիր երևոյթի մասին ալեքան պակասատը, կցկոտը տեղեկութիւններ կան, ալեքան քիչ են պարզւած դրա հանգամանքները, որ ընթերցողը չափ քիչ կարող է գաղափար կազմել այդ մասին. մինչդեռ

հեղինակը երևի հնարաւորութիւն ունէր աւելի մանրամասն պարկերացնելու մեզ այդ երևոյթը և դրանից առաջացած չարիքները:

Եթէ ի ընդհանուր նորա ուղեւանք գործել պ. Արրպեփի հրատարակած վերջին գրքոյկներում, կը տեսնենք, որ նա զբաւում է հարստահարածների և զրկւածների պատմութեամբ, և սրանց վիճակին ուրիշ ելք չի գտնում, բացի կատաղի վրէժխնդրութիւնից: Գոնէ այդ հարստահարածների և զրկւածների վիճակը, այդ վիճակի առաջ գալու մանրամասն պատմանքները ուսումնասիրէր և դուցէ մի աւելի նպատակաւոր միջոց գործէր դրա առաջն առնելու համար: Գուցէ իւր նկարագրած այդ տեղերի կեանքը թուէր և որալիս այս կամ այն կազմակերպութիւնը, այս կամ այն ձևի գործունէութիւնը հաստատական, որդեկական կամ մի ուրիշ ասպարէզում, այդ բաների հետ մեղ ծանօթացնէր հեղինակը:

Մար. Յար.

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՄԻՋՆԱԿԱՐԳ ԴՊՐՈՑԻ ԽՆԴԻՐԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

Մի քանի տարիներից ի վեր Պարսկահայերի մէջ միտք է յշարեւել Պարսկաստանի հողի վրայ մի միջնակարգ Դպրոց հիմնելու: Եւ ոչ միայն միտքն է յշարեւել, այլ և խօսքից գործին անցնելու միտքով թէև Դեռ ևս թոյլ արդարացալով թիւներն են եղել Դրամական խոնդ կազմելու համար: Բայց և այնպէս խնդիրը Դեռ ևս միայն յեղեղման շրջանի մէջ է, թէ Թաւրիզի հայոց առաջնորդաբանում, թէ պարսկահայոց և թէ Կովկասեան մամուլի մէջ: Պիտի խոստովանենք որ մամուլի մէջ երեցած կարծիքների փոխանակութիւններին թէև հեփեած ենք, բայց նոցա մէջ չենք գտած իսկական հանգամանքների բացատրութիւնը:

Պարզը առայժմ այս է որ զոյուլթիւն ունեցող սկզբնական Դպրոցները թէև համարում են անհրաժեշտ, բայց նոքա Դեռ ևս բաւարարութիւն չեն տալիս զգացող աւելի բարձր պահանջներին: Պէտք է զգացում սկզբնականից աւելի բարձր Դպրոցի:

Բայց սկզբնական Դպրոցից վեր կան բազմազան տիպի Դպրոցներ — հանրակրթական միջնակարգ Դպրոցներ և արհեստագիտական Դպրոցներ: Վճիռը յօգուտ այս կամ այն Դպրոցի կախած է երեք փասակ պայմաններից. 1) նիւթական միջոցներից և 2) նպատակաշարմարութիւնից ընդհանուր ժողովրդի կարիքների համար:

Սեղ այնպէս է թւում թէ Պարսկաստանում ներկայումս բաւականաչափ պատրաստի հող չկայ մի միջնակարգ Դպրոցի համար: Կովկասեան թեմական Դպրոցների փորձը ցոյց է տւած, որ որքան և իցէ բաւարար չափով մի միջնակարգ Դպրոց պահելը արժենում է տարեկան շուրջ 40 հազար ռուբլի, որ ասել է թէ մօտ մի մի-

լիոն ուրբի շրամագլուխ Սոանց այդ ապահովութեան — միջնակարգ Դպրոցի կանոնաւոր ընթացքը անհնարին է: Իսկ Պարսկաստանում կազմել մի միլիոն ուսուցիչ շրամագլուխ, այդ այնքան անհաւանական է, որ հնչումթեամբ կարող ենք անկարելիութեան սեղ ընդունել: Որպէս զի Քիֆլիսում Ներսիսեան Դպրոցի համար մի միլիոնի շրամագլուխ կազմէր, Դորա համար հարկաւոր է եղել մի Ներսէս Աշտարակեցու ամբողջ հեղինակութիւնն ու անձնական ջանքերը Քիֆլիսի պէս մի փոքրում, ուր Ներկայ Դարումս կենդանացած են եղել թէ հայոց հարստութիւնը և թէ կրթած Դասակարգը, և բացառիկ կարգադրութիւններ մի համեմատապէս հարուստ թեմի աշխատողների համար յոգուս չիշեալ Դպրոցի, և վերջապէս հոշերի ու շինութիւնների վարձագների բարձրանալը՝ համեմատ Քիֆլիսի ընդհանուր յառաջդիմութեան, յընթացք մի ըսնի փաստեակ փորինների: Երբէք չենք կարող հաւատալ թէ մի Քաւրիզ կարող լինի գլուխ բերել այն, ինչ Քիֆլիսը հաղիւ է գլուխ բերել այնքան ձիգ փորիններում: Իսկ եթէ Արարկապականի Դպրոցը այն է փալու, ինչ ցայժմ ընծայել են մի Երեւանի կամ Նոյն իսկ Շուշայ Դպրոցները, — ապա շնորհակալ ենք:

Դրամական խնդիրը մի միջնակարգ Դպրոցի համար մենք ամեն բանից առաջ քննեցինք միմիայն այն պարագայով որ մեր արած շիւտջութիւնը կարական է և բացասող ամեն առարկութիւն: Բայց միմիայն շրամականը չէ որ պիտի պայմանաւորէր Արարկապականի համար մի բարձր Դպրոցի փրկարը որոշելիս: Ուզում ենք ասել որ նոյն իսկ եթէ կարելի լինէր մի միլիոն ուսուցիչ շրամագլուխ ստեղծել — մենք խորհուրդ կ'առնէինք այն գործադրել ոչ մեզնում գոյութիւն ունեցող Դպրոցների նման միջնակարգ Դպրոց հիմնելու համար Արարկապականում:

Ինչ է Պարսկահայ ժողովուրդը: Մի քանի փաստեակ հազար հոգու ազգաբնակչութիւն, բաժանուած երկու իրարից կապարեւապէս անջատ ու շատ հեռու թեմերի՝ Արարկապականի, որի մէջն է Քաւրիզը, և Իսպահանի կամ Նոր-Ջուղայի, որի մէջն է և Քահրանը: Բայց բառիս բուն իմաստով հայ ժողովուրդը, ազգի մի իսկական հաւուած, Հայաստանի պարսկական հողի վրայ նստած հայ ժողովուրդ, ներկայացնում է միմիայն Արարկապականը. իսկ Իսպահանի թեմի

հայութիւնը, սակաւաթիւ լինելուց զատ, գաղթական բեկորներ է ներկայացնում: Պարսկաստանի հայութեան համար որ և է կենտրոնական դպրոց միայն կ'ունենար ուրեմն միայն Արարատականի հողի վրայ:

Դէհ հիմա տեսնենք թէ ինչ է Արարատականի հայութիւնը. շաթաւրիզն է իւր 3 մօտակայ գիւղերով, Մաքուն 3 գիւղերով, Խոյը 7 գիւղերով, Սալմաստ գաւառն է 30 գիւղերով, Ուրմի քաղաքը 27 գիւղերով, Բարանշուղ գաւառումանը 10 գիւղերով, Սուլշուղը 9 գիւղերով, Սովուճ Բուլաղը 4, Միանշուաք և գիւղերը 4, Մարաշան և մօտակայ 2 գիւղը և վերջսոյէս Ղարաշաղը իւր գաւառակներով՝ Դիզմար, Մէշափարա, Մնճվան և Քէջվան—իրենց 27 հայաբնակ գիւղերով:

Գալով ազգաբնակչութեան, թաւրիզի շրջանում հայերի թիւը տիրի ընդունել շուրջ 3.800, Մաքւայ շրջանում՝ 1.200, Խոյի շրջանում՝ 1.800, Սալմաստի շրջանում՝ 9.400, Ուրմիոյ շրջանում՝ 4.300, Բարանշուղի՝ 1.200, Սուլշուղի՝ 700, Սովուճ-Բուլաղինը՝ 300, Միանշուաքինը՝ 300, Մարաշայինը՝ 900 և Ղարաշաղի շրջանում 5.800 հայ, արականն ու իգականը միասին:

Ամբողջ Արարատականի հայոց թիւն է, հաշւած նաև մի կէս հազար հոգի Արշաբիլում և այլ, վերը չընդշուած տեղերում, ընդամենը 30.392 ըստ վիճակագրութեան Արարատականի հայոց առաջնորդի, 1898 թուականից:

Որպէս տեսնում է ընթերցողը, Արարատականի հայոց ընդարձակ տարածութեան վրայ հայ ժողովրդի թիւը այնքան է, որքան Թիֆլիս քաղաքի հայութեան հազիւ կէսը: Խղճուէ բան է, այնպէս չէ: Հարկաւ, բարեբախտութիւն է որ այդքան քիչ ժողովուրդ կուտակւած չէ մի քաղաքի մէջ, այլ ընդարձակ տեղ է բռնում, ցրւած լինելով 132 տեղերում: Հէնց այդ հստգամանքն է որ Արարատականի հայութիւնը, իւր այնքան չնչին թւով, որքան և իցէ քաղաքական կարևորութիւն է ներկայացնում, մինչդեռ եթէ մի տեղ կուտակւած լինէր—նա առհասարակ կարևորութիւնից զուրկ կը լինէր:

Բայց Ֆաբրը մնում է Ֆաբր: Մի միջնակարգ Դպրոց (6-7 հիմնական շաստարաններով, և 2-3 նախապարաստականներով), իւր գոյու-

Թիւնը արդարացնելու համար, սովորական պայմաններում, պէտք է ունենայ գոնէ շուրջ 500 աշակերտ: Իսկ ամբողջ Արրպատականում չկայ մի կենտրոն, ուր հայութիւնը ներկայացնում լինի գէթ այնքան ժողովուրդ, որը կարողանայ միմիայն ինքը ապահովել յիշեալ Թւի 2/3-ականը, որպէս զի միւս երրորդի համար կարելի լինէր Թեմի ալլ մասերին տրամել:

Նոյն իսկ Ռուսիայի պէս մի համեմատապէս առաջացած երկրում միջնակարգ դպրոց անկարելի է համարուում աշակերտներով ապահովել այն քաղաքներում, որոնք միայն 3.800 բնակիչ ունին, այսինքն այնքան, որքան ունին Քաւրիզի հայկական մասերը:

Ուրիմն, Քաւրիզում և առհասարակ Արրպատականում ու ամբողջ Պարսկաստանում միջնակարգ դպրոց հիմնելու խնդիրը մենք համարում ենք, երկու շար կարեւոր պոսակէտներից, բոլորովին անգործնական, չլսուած արդէն այն հանգամանքի մասին, որ հասարակական խոշոր դրամագլուխների պահպանութեան համար Պարսկաստանի պէս երկրում չկայ ոչ մի լուրջ երաշխաւորութիւն:

Պէտք է նաև դպրոցական խնդրի մէջ ժողովրդի իսկական պէտքերը և դրական հանգամանքները աչքի առաջ ունենալ: Մենք շար աւելի ուրախ ենք, որ Արրպատականում զիւշական ազգաբնակութիւնը ձիւրոյ գերազանցութիւն ունի և ոչ թէ կուրաւած է մի-երկու կենտրոնում: Հետևապէս նաև սկզբնականից վեր դպրոցի համար յանցանք է շեկավարել Քաւրիզի մի բուռն վաճառականների շահերով ու աչքաթող անել քնացած ամբողջութիւնը: Սկզբնականից վեր Արրպատականին հարկաւոր են մի կամ զուգէ նաև մի քանի աւելի բարձր դպրոցներ, բայց միայն այնպիսիներ, որոնք կարող լինեն ծառայել ոչ թէ մի բուռն վաճառականների շահերին, այլ զիւշական ազգաբնակութեան: Եւ այդ խնդրին մենք երբ և իցէ կ'վերադառնանք:

Ա. ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ

Պ. ՎԷԼԻԶԿՕՆ ԵՒ ՀԱՅԱՏԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

I

«Վելիչկոն չկայ... այսպէր էր նոր Կարեւայ այն կարեւոր նորութիւն-շնորհաւորութիւնը, որ Կալիս էին միմեանց ոչ միայն հայերը, որոնց Կովկասեան «գրական Արալչէկեւը» գրական խժշժութիւնների առարկայ էր ընտրել, այլ և ուրիշ ազգութիւններից անձեր, որոնք անկեղծաբար թանկ են համարում ողոսաց կուլուրայի յաջողութիւնները Կովկասում և որոնք մեր «խաւրասիրտ Դարում» չեն կորցրել մարդկայնութեան և եղբայրական համերաշխութեան զգացմունքները:—Պէտք էր այս վերջին երեք տարիները (1897—1899) ապրած լինել Կովկասում, պէտք էր պ. Վելիչկոն խմբագրած կիսապաշտօնական «Кавказ»-ի ընթերցումից ամեն օրեայ տանջանքն զգացած լինել՝ հասկանալու համար այն հոգեկան թեթեւութիւնը, որ պիտի զգան տեղացիները, տեսնելով Կովկասեան գրական հորիզոնը ազատւած այդ չարագուշակ ասուպից: Զարախնդութիւնը և ֆաքտերի տշաւաշումը, ամենայարգելի զգացմունքների վերաւորումը, սխալէմ շարձրած սուրն ու զրպարպութիւնը հայերի դէմ—սկսած պատմական արձանագրութիւնները կեղծելու մեղադրանքից և վերջացնելով ուղղակի մատնու թիւններով նոցա նւաճողական և թշնամական ձգտումների վրայ Ռուսաստանի դէմ—այսպէս էին երեքամեայ զրգուման ամենօրեայ թեմաները արտաքին հեղինակութիւնից ոչ-զուրկ «Кавказ»-ի կողմից: Առաջնորդողը և ֆելիէտոնը, պրոզան և ոգանաւորը, ժողովրդական աղէտը կամ ընդհանուր ուրախ ցնծութիւնը—ամեն ձև ու առիթ տեղին էին համարում օր-օրի վրայ գանազան Բինոկիների, Զիգիտների և այլ այդպիսի յարգելի արշաւողների գրչով ապացուցելու համար թէ

հայերը կային և մնում են աշխարհի ամենասպոր և վնասակար ազգը,—չարչիների ազգ, որին Ռուսաստանը եթէ չոչնչացնէ էլ, դոնէ պիտի դուրս քշէ Կովկասից, իսկ մինչև այդ՝ փակէ նոցա Դպրոցները, ոչնչացնէ այն ուսուցիչները, որոնք յանդգնում են ուսաց պառերով ծառայել ոչ-ուսական զործին (?), այսինքն յանդգնում են վիճել պ. Վելիչկովի հետ, պաշտօնեաների գեղծումները մերկացնել և այլն: Անհնարին է մի առ մի թելել «Кавказ»-ի բոլոր արարքները, որը հասաւ նոյն իսկ այն մեղադրանքին թէ հայերը կազմակերպում են Կովկասեան աւազակութիւնը,—որից, ասենք ի Դէպ, ամենից շատ իրենք են վնասուում, —անկարելի է թելել դործ Դրած բոլոր անարժան միջոցները. բայց մէկը, որ ամենից շատ տմարշին է, չի կարելի չըլիչել առանձնապէս:

Ինչպէս յայտնի է, անցած երեք-չորս տարիները ամենաթըշուտն էին հայերի առանց այդ էլ սարսափներով հարուստ պատմութեան համար: Նշուր զազանութիւնները, որ կատարեցին թիւրքերը հայերի վրայ, բնական կարեկցութիւն զարթեցրին Կովկասեան հայերի մէջ: Եթէ բոլորովին օտար մարդիկ ցնցում էին կարգալով մարտիրոսագորութեան նկարագրութիւնը, այդ անօրինակ կործանումի, որի նմանը, ինչպէս ասում է Լըրուա-Բոլիէ, չի չուում պատմութիւնը,—հապա ինչ պիտի զգային Կովկասեան հայերը, որոնք երեւոյց աչքով փնտնում էին տմարշի գազանութիւնների հրաշքով ողջ մնացած Դժբաղդ զոհերին, այդ սոված, տանջւած փախստականների խմբերը՝ կրած պանջանների նշաններով:

Հայերից ամենաաղքատները և ամենաքարասիրտները շատ պում էին անհատապէս և հաւաքական կերպով թեթևացնել տանջւողների վիճակը: Եւ ճակատագրի ջախջախածների Դէմ բարձրացաւ պ. Վելիչկովի ձեռքը! Եւ հէնց այդ վայրկեանը «Կաւկազ» լրագիրը ամենաշարմարը համարեց, որպէս զի ամեն օր բոլոր հայերի գլխին մեղադրանքներ թափէ սեպարատիզմի, Կովկասը հարստահարելու և ամեն տեսակ փորձանքների համար: Պ. Վելիչկով և մալաքաղաքային մամուլի մէջ նորա համախոհների ջանքերը ապարդիւն չանցան: Նոցա տարածած մառախուղը այժմ՝ անհաւատալի թւացող հեղեանքներ ունեցաւ, այն է՝ խղճուկ հայ գիւղացիները մի ժամանակ հալածանքի էին ենթարկուում քիւրդերի Դանակից

սխալած հայերին օգնութիւն հասցնելու համար ¹։ Եւ այդ սխալ-
մական վիրաւորանքը, որ նա հասցնում էր, ի դէմս հայերի,
մարդկային հոգու շարժումներից ամենանւիրականին՝ անշահասէր
սէրին շէպի մերձաւորը՝ շարունակում էր «Կաւկազ»-ը, կարելի է
ասել, մինչև այ. Վելիչկոի հրապարակախօսական «Ճառացութեան»
վերջին օրը։ Դեռ նոյեմբերին նա բարձրաձայն յայտարարում էր,
ի գոհունակութիւն «Моск. Вѣд.» լրագրի, որ Թիւրքիան վաղուց
խաղաղացած է, և որ ցուցմունքները հայերի թշւառութեան վրայ
«հնարում են հայ թշխմակիցները»... Այդպէս վիրաւորել և ջիգ-
րացնել, հայրենասիրական անխոցելիութեան հովանու տակ, երեք
տարի անընդհատ... Ինչ նպատակ կարող էր լինել այդպիսի Թոշ
հայերը չարափնաս ժողովուրդը լինեն։ Բայց ո՞ր խելացի քաղաքա-
գէտը, վարչական անձը կամ հրապարակախօսը խորհուրդ կը տայ
կուեւ նոցա շէմ քիս-քիս անելու, ամենօրեայ վիրաւորանքի և
նեարդերի գրգռման միջոցով։

Ճշմարիտ, կարելի է անհիմն չհամարել մի քանիսնների գուշա-
կութիւնը այն բանի մասին, թէ «Կաւկազ» լրագրի խմբագրի
նպատակն էր առթել բռնութեան որ և է անմիջ գործողութիւն
որ և է տաքզլուի երկրասարդ հայի կողմից և դորա վրայ ամրաց-
նել իւր համար հայրենիքը փրկողի պատւանդանը։

Բայց, բարեբաղդաբար, այդպիսի անմտութիւն տեղի չունե-
ցաւ։ Բանաստեղծ-հրապարակախօսը հեռանում է «Кавказ»-ի
խմբագրութիւնից ողջ առողջ, Ֆիզիկապէս։ Բայց որպիսի փոփո-
խութիւն երեք տարւայ մէջ ուրիշ կողմերից։ Պ. Վելիչկոն ոչ միայն
բանաստեղծութեան մէջն է այրում «քաղաքացիական մոտիւնները»,
այլ և հրապարակախօսական ծրագրի մէջ փոխում է Ֆրոնտը։ Շա-
տոնեց է արդեօք, որ, սկսելով «Кавказ» լրագրի խմբագրութիւնը
1896 թվին, նա հաւաքում էր աշխատակիցներ լրագիրը արդա-
րութեան և Խուսաստանը բնակող ժողովուրդների եղբայրական համ-
երաշխութեան ոգով վարելու համար։ Եւ ինչ, Բաւական էր մայրա-
քաղաքային մամուլի Շէշկովսկիների կողմից մի թեթեւ ձայն, որ նա,
«Кавказ» լրագիրը վարելու երկրորդ ամսից արդէն իւրացնէր

¹ Տես «Спб. Вѣд.» 1897 թ. № 203։

նոցա մարդասպանական ծրագիրը և հասցնէր այն մինչև կապազու-
թեան վերջին աստիճանը: Հաջերը, ինչպէս և ամեն ուրիշ ժաշո-
վորդ, ունին իրենց արժանաւորութիւնները և իրենց պակասու-
թիւնները: Թող մինչև անգամ վերջինները աւելի շատ լինեն նոցա-
մէջ: Մարդ խտրաւորութեան սրտիսի աստիճանին հասած պէպք է
լինի, որ, երեւակայական և իրական պակասութիւնները մերկացնե-
լու համար, ամենօրեայ անշաղկապ գրգռման համար իբր վայրկեան-
ընտրէ հէնց ընդհանուր ազգային վշտի ցնցոլ ժամանակը, որի մի-
ջոցին, թէ անհատական և թէ հաւաքական անձնաւորութեան հա-
մար՝ բարի խօսքը մանաւանդ մխիթարական է, իսկ պարսաւանքը,
չըխօսելով արդէն զրպարպութեան մասին, մանաւանդ վիրաւո-
րական է և շատն: Համարեա ամեն մի համարում պահանջելով
վնդեւ Ռուսիայից պատառնորուն փախստական հաջերին, պ. Վէ-
լիշկոն իւր գրիչը այնպէս հասցրեց, որ աշխատում էր խել յըժ-
բաշդ որբերի բերանից մի կտոր չոր հացը, եղբայրական օգնու-
թեան մաքուր և սուրբ գործը հրատարակելով փնասակար: Վեր-
ջապէս և ամենավերջինը, բնական շփաշղդութիւնը Ախալքալակի
գաւառում, որ թաղեց հայաբնակ հինգ գիւղերի աւերակների մէջ
մի քանի հարիւր մարդ և մուրացիկ շարձրեց մի քանի հազար աշ-
խատաւորներ, նոյն իսկ այս սարսեցնող աղէպը, որ Կելի ունեցաւ
Թիֆլիսից երկու քաջ հեռու, չըմեղմացրեց «Кавказъ»-ի չարու-
թիւնը: Ընդհակառակն, աջ աղէպը ասիթ Կուեց պ. Վէլիշկոն
սրբապղծաբար խառնել իւր հին հայտնեցութեան հետ և... նոյն
իսկ Նախախնամութեան ձեռքը!! Սա արդէն լցրեց բաժակը և իս-
կական լոյսը դցեց խմբադիր պ. Վէլիշկոն հրապարակախօսական
դէմքի վրայ, որը ներկայացաւ իւր զազանացած մարդասպանու-
թեան ամբողջ մերկութիւնովը (==in naturalibus):

II

Պ. Վէլիշկոն անհերքեցաւ կովկասեան հորիզոնից, բայց հետքերը
կամ աւելի ճիշդը, վերքերը, որ նա թողել է, յեռ գոյութիւն
ունին: Անվստահութեան, զրգուածութեան, ցեղական թշնամու-
թեան և փոխաշարձ նախապաշարմունքի սերմերը փնային: Սա-
կայն, պէպք է յուսալ, որ նոքա երկարապես չեն լինիլ: Չարութիւնը

երկարակեաց չէ: Մի փոքր բարի կամքով էլ շատ հեշտ կարելի է բուժել և ուշշել բոլորը, ինչ փճացած է պ. Վելիչկոյի սգով, հակառակ ռուսաց պարմութեան շարաւոր աւանդութիւններին: Հարկաւոր է միայն մի փոքր առողջ միտք, գիտութիւն հայերի պատմութեան և բնաւորութեան՝ որպէս զի կարելի լինի պայուշաճաւոր կերպով գնահատել նոցա թշնամիների և թիւրքաց քաղաքական գործակալների տարածած այն առասպելը՝ թէ հայերը ուզում են վերականգնել Մեծ Հայաստանը և կռիւ մշել Ռուսաստանի դէմ: Ինչ ոչ որ չի ուրացել, որ հայերը գործնական խելք ունին, և այդ պայմանով ծիծաղելի է մեղադրել նոցա թէ նոքա թշնամական պլաններ ունին Ռուսաստանի դէմ և թէ ձգտում են ձեռք բերել քաղաքական զօրութիւն, որ նոքա չեն ունեցել ամենահին ժամանակներն անգամ, և մանաւանդ չըկայ այժմ, երբ կադմակերպում են վիթխարի կայսրութիւններ, որոնց հետ համեմատելով այսպէս անւանւած Մեծ Հայաստանը, որպէս Մեծ Յունաստանը, ոչ այլ ինչ է, և թէ ոչ պիգմէ:

Կորցրած անկախութիւնը վերականգնելու միտքը շեռ կարող է երերւել այն ազգութիւնների մէջ, որոնք այն նոր են կորցրել, բայց ոչ թէ հայերի մէջ, որոնք համարեա հազար տարուց առաջ են կորցրել իրենց քաղաքական կեանքը: Ասել թէ՛ սաք պիտի պատանի-երեակաջողներն ու մանց մէջ յորա նման մի ֆանտիզի չի ծագում, — ի հարկէ, չի կարելի: Բայց ենթադրել, թէ մի այդպիսի ցնորք կարող է գրաւել լուրջ հայերին, որոնք որ և է կշիռ ունին իրենց ցեղակիցների մէջ, — այդ նշանակում է ամենւին ծանօթ չըլինել հայերի մեծամասնութեան տրամադրութեանը: Այդ պարզ ճշմարտութեան անտես առնելն է հէնց սրեղծում հայտնեցութիւնը, որ հասցնում է մի քանիսներին, ինչպէս պ. Վելիչկոյին և նորա համախոհներին, կատարեալ խելագարութեան, իսկ ուրիշներին — թշնամական կասկածաբանութեան, որ փնտրակար է թէ հայերին և թէ ռուսաց կուլտուրային Երևելքում:

Լեզուի և կրօնի, այդ աւելի քան սոսն և հինգ շարի սրբութեան պահպանումը, — ահա հայկական ազգային գաղափարի ալիքան և օմէգան: Եւ մինչև այդ բանը չըհասկանան մեր քաղաքագէտները և գործող մարդիկ, անխուսափելի կը լինին մեքենայաբար ռուս-

սացնելու շեղապոմսով արած խոշոր սխալները, որոնց հետևանքները, ծանր լինելով հայերի համար, վնասակար կերպով են արտացոլում նաև ռուսաց շահերի վրայ Արևելքում:

Ժամանակ է վերջապես հասկանալ վերջին տարիների սխալը, որովհետև անցքերը այժմ բաւական արագ են ընթանում: Պրոֆէսոր Գէրիէն Ռուսաստանի կոչումը Արևելքում վերնագրով իւր մի յօդւածի մէջ (պ. Братская Помощь գրքի երկ. հրատարակութիւնը) տկնիւրէ ցոյց տւեց, թէ ինչպէս լաւ է հասկացել պրուսացի Ռուբախը այն օգուտը, որ Ռուսաստանը ստացաւ հայերից, որոնք Պետրոս Մեծի ժամանակից ընտելացել էին ռուսաց կուլտուրան առաջ փանոշների շերին Արևելքում, Պարսկաստանի և Միջին Ասիայի վրայ ներգործելու միջոցով: Միևնոյն գիպնական ճանապարհորդը ոչ պակաս պարզութեամբ հասկացաւ այն շերը, որ վիճակւած է խաղալ հայերին Փոքր-Ասիայի առաջիկայ նւաճման ժամանակ: Այդ հարցին նա նորերս մի առանձին յօդւած նւիրեց «Preussische Jahrbücher» յայտնի ամսագրի մայիսեան գրքի մէջ: Մարնացոյց անելով այն խոշոր տնտեսական շահերի վրայ, որ գերմանական արդիւնաբերութիւնը և առևտուրը շուտով պէտք է ձեռք բերեն Փոքր-Ասիայում, պ. Ռուբախ աւելացնում է, որ գերմանացիների և տեղական թիւրք ազգաբնակչութեան մէջ բնական և անխուսափելի միջնորդները հայերն են լինելու: «Ինչ շատ ջուր կ'անցնի Եփրատի միջով, — գրում է նա, — նախ քան թիւրքը վաճառական և արդիւնաբերող կը դառնայ. իսկ մինչև այդ ժամանակ, խելացի, փորձւած, կրթւած հայերը, գիտնալով գերմանական և ուրիշ լեզուներ, անխուսափելի կերպով պէտք է միջնորդներ դառնան Եւրոպայի և Փոքր-Ասիայի մէջ: Ի նկատի ունենալով այդ, պ. Ռուբախը առաջարկում է Գերմանիային օգուտ քաղել թէ հայ որբերի համար հիմնւած ազատարարաններից և թէ ուրիշ հիմնարկութիւններից, որպէս զի հայերից պարտասուեն գերմանական կուլտուրայի անփոխադրելի տարածողներ»¹: Sapienti sat...

¹ Յիշւած պ. Ռուբախը նոյն անձն է, որի անունը այնքան լաճախ տրւում է Մուրճում այժմ որպէս «Գերմանական օգնութիւնը Տաճկան-հայերին» յօդւածում:

Աւելորդ չի լինիլ մեր կուրացած հայակերներէ համար, — թէ ոչ արդարութեան զգացմունքից, գոնէ Ռուսաստանի շահերի տեսակէտից — աւելի հանգիստ և խելացի կերպով քննութեան առնել հայերի դրութիւնը և դերը Կովկասում և Անդրկովկասում: Այդպէս մինչև անգամ զիւր անելու հարկ չըկայ: Այն բանի վրայ, ինչին նոր միայն ձգտում է Գերմանիան, վաղուց արդէն ընկել է Պետրոս Մեծի արձագանքին հայեացքը, որը լաւ էր հասկացել, թէ անկարելի է իրագործել Ռուսաստանի համաշխարհային կուրուրական միասիան Արեւելքում, նայելով իրերի վրայ «Մոսկովեան բացառիկութեան և անհամբերողութեան» նեղ ճեղքով: Մահամեղական աշխարհի դէմ կուեկու համար նա, որպէս բնական շաշնակիցների, հրաւիրեց Արեւելքի միակ քրիստոնեաներին — պարսկահայերին, որոնք առաջինն էին, որ առևտուր սկսեցին Կասպից մահամեղական ծովափի վրայ: Նոյն բանն արաւ և Կասպիին II-ը Սև ծովի մահամեղական ծովափի վերաբերմամբ, որ հրաւիրեցին երկրագործներ և վաճառականներ թիւրքաց Հայաստանից: Մի խօսքով, թէ աւելի հեռաւոր, և թէ մերձաւոր պայմութիւնը ցոյց է տալիս, որ Ռուսաստանը ցանկացած ժամանակ կարողանում էր հայերից օգտակար և հաւատարիմ հպատակներ շինել և իւր ազդեցութեան պարածոյներ դարձնել Արեւելքում: Եթէ նոքա միևնոյն ժամանակ պահպանեցին իրենց կրօնը և մասամբ լեզուն, դրա մէջ միայն չար և կուրացած միջացելային անհամբերողութիւնը կարող է ինչ-որ վնասակար և մինչև անգամ Ռուսաստանի համար վրանգաւոր մի բան տեսնել... Ինչ վերաբերում է ռուսաց լեզուի նշանակութեանը, չխօսելով արդէն ունեւոր դասակարգերի մասին, որոնցով լցած են բոլոր դպրոցները Կովկասի քաղաքներում, հայերի մինչև անգամ վերջին սերունդների սպորին դասակարգերը բոլորը մի կերպ խօսում են ռուսերէն:

Գիւղերում, դպրոցների պակասութեան պայմանով, ռուսաց լեզուն աւելի քիչ է տարածւած, իսկ այժմ հայոց ծխական դպրոցների փակելուց յետոյ 1896 թւին, որպէսզի 20,000-ից աւելի երկու սնունդ աշակերտներ հեռացնեցին, ռուսաց լեզուի տարածումը, ի հարկէ, պէտք է ընկալուի, և ոչ թէ արագանայ յանկիւղծ ցաւ հայերի: Կովկասը լաւ ծանաչողներից մէկը հաւատացնում էր, որ

եթէ մինչև անգամ հայերին արգելէին ռուսաց լեզուն ուսանել, նոքա գաղտնի կերպով կը սովորէին, այնքան զօրեղ է նոցա մէջ պետական լեզուն գիտնալու անհրաժեշտութեան և օգուտի համոզմունքը: Եւ ահա այդպիսի արթուն գործնական-հայերին Կովկասի նորայայտ ճանաչողները համարում են ռուսաց լեզուն սովորելուց խուսափողներ՝ միայն այն պարճառով, որ գիւղական աղգաբնակութեան զանգաճը (ինչպէս յայտնի է, Կովկասում հայոց աղգաբնակութեան 80 տոկոսից աւելին գիւղացիներ են) չգիտէ ռուսերէն, որովհետեւ ինչքան էլ նա ցանկանայ, տեղ չունի սովորելու, Դպրոցների բացակայութեան պարճառով:

Ժամանակ է, ժամանակ աղգաբնակութեան համար պարզել վերջին ժամանակների թիւրիմացութիւնները, որոնց եթէ չեն արեւ-ճիւղ, զոնէ սատրկացրել են կարճատև ռուսինէօր-պաշտօնեաները և պ. Վելիչիօի նման հայապետաց հրապարակախօսները, որոնք քիչ փնտս և վիշտ չեն պարճառել հայերին... և ոչինչ օգուտ Ռուսաստանին: Այդ չարափնտս մտախտուղի ցուելը պահանջում են թէ արդարութիւնը և խէ Ռուսիայի օգուտը:

ԳՐ. Ա. ՄԻՐՈՎ

„С. Петербургскія Вѣдомости“.

1900, № 17.

ԱՄԱԼՔԱԼԱԿԻ ԳԱՒԱՌԻ ԵՐԿՐԱՇԱՐԺԸ ԵՒ ՕԳՆՈՒ- ԹԻՒՆԸ ԱՐԿԱԾԵԱԼՆԵՐԻՆ

Ախալքալակի գաւառի գիւղերին շէկտ. 19-ի մեծ երկրաշար-
ժով հասցրած աղէտը աւելի էլ ծանրացաւ յաճախ կրկնուող երկրա-
շարժներով, որոնցից ամէնազգալին եղան յունւարի 2-ին և ապա
նաև յունւարի 22-ին: Յունւարի 12-ին 26 և 29-ին Քիֆլիսում,
նահանգապետի նախագահութեամբ կազմւած գլխաւոր կոմիտէի մէջ
կարգացած զեկուցումներից յայտնեց հետևեալը.

Վնասւած գիւղերի թիւը 21

որից 19-ը Ախալքալակի, 2-ը Գորւայ գա-
ւառում:

Սպանւածների թիւը 241

Վիրաւորների թիւը 55

Հիւանդացածների թիւը 195

Կորուրւած եղջիւրաւոր անասունների թիւը . . . 2.570

(որից խոշոր տաւար 921, այծ ու ոչխար 1.649)

Կործանւած գիւղերում ողջ մնացածների և կա-

րօպեալների թիւն է շուրջ 4.500

Գրամական նւէրներ ց26 Յունւարի ժողով-

ւած էր մօտ 140.000 ռ.

Այդ գումարից 5.000 ռ. յատկացրած է վարձաւորութեան՝
սպանւած անասունները փրկափններից հանելու և թաղելու—օշի
վարակման շէմն առնելու համար: Պապոսպարւածներին տրոււմ է
ամեն հոգուն 3 ռուբլի ամսական: Վիրաւորեալներին և հիւանդ-
ների հասցնում է բժշկական օգնութիւն:

Վնասւած գիւղերից բոլորովին կործանւած են՝

Մերենիա (130 փուն), Մեծ Սամար (47 փ.), Փոքր-Սամար (50 փ.), Իխրիլլա (70 փ.) և Բեթանո (122 փ.). Իսկ մնացեալներում Բաշինո, Կաջօ, Բուշաշէն, Օլովերփ, Մաջադիա, Ալագուլա, Ղազքիլիսա, Տըրկնա, Մոլիսփա և այլն, շատ փներ ճաքել և մասամբ միայն փլուկ են. այս վերջիններում մի քանի մարդկանց միայն զոհ է եղել, մի քանի տասնեակ էլ անասուն է կոտորւել:

Երկրաշարժի փեղերը կառավարութիւնը շրկեց երկրաբան Վէբէրին, փեղի երկրաբանական յարկութիւնները ուսումնասիրելու համար. այդ կապում էր այն գործնական նպատակի հետ, թէ կարելի է արդեօք աղէտի փեղերում վերաբնակել, թէ անհրաժեշտ է արկածեալներին այլ փեղ բնակեցնել: Զիւների պատմառով հետազօտութիւնը կարելի չէ եղել կատարել, նաև Տաբացիուր լճի շուրջը, բայց կարծիք է յայտնւել որ փների աւելի լաւ շինւածքով վերաբնակութիւնը կարելի է. մանաւանդ կոտորների ձևը, որով նոքա $1\frac{1}{2}$ արշին հասրութիւն ունին, պէտք է փոխարինել թեթեւ կոտորներով:

Ախալքալակի դաւառի աղէտը ամբողջ Կովկասի բացառիկ ցաւակցութիւնը շարժեց և արթնացրեց ժողովրդի մէջ օգնութեան դալու զգացմունքը: Արկածեալները գրեթէ բացառապէս հայեր լինելով՝ նաև նւիրաբերութիւնների մէջ Կովկասի հայութիւնը մի առանձին զգայնութիւն ցոյց տուեց, ու ժողովրդի կողմից նւիրաբերութիւնները անհամեմատ մասով հայերի կողմից եղան: Նւէրների համար մասնակցութիւնը հաջաբնակ փեղերում գրեթէ ընդհանուր էր. անհատներ և անտնական մարմին կազմող կազմակերպութիւններ—իրար անցան օգնութեան ձեռք մեկնելու: Եւ, չնայած առ երևոյթ ամենուրեք ցոյց տւած զգայնութեան, եզրակացութիւնը բաւականին անմխիթարական է գոնէ հարուստ շասակարգի վերաբերմամբ: Արկածեալներին օգնելու համար, գլխաւոր կոմիտէի հաշուով՝ պահանջուում է 3—400.000 ռուբլի. մինչեւ մինչև ներկայ չունւարի վերջը ժողովւած է ընդամէնը մօտ 140.000 ռուբլի, որի մէջ է Քաղաւոր-Կայսեր 50 հազար ռուբլի նւէրը, այլ և Կայսերական Բարձրութիւնների 1.500, Կաթողիկոսի 1000 ու Կաթողիկոսի հրամանով տրւած մի քանի հազար ռուբլի եկեղեցական գումարները, որպէս և երկրիս Կառավարչապետի 3.000 նւէրները:

աջնայէս որ ժողովրդական նւէրները կազմում են ինչոր 75.000 ա. միայն, պահանջածի հազիւ $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{4}$ մասը: Այս հաշւի մէջ չէ Բաքուցիների առանձին ժողովարարութիւնը, որի մասին ստույգ ոչ մի տեղեկութիւն չաչարարուած չէ. այնպէղի ժողովարարութեան նախաձեռնողները, ըստ երևութին, աւելի յաջող գործ կատարած կը լինէին, եթէ Էն սկզբից կաշկանդած չըլինէին իրենց ձեռնարկութիւնը որքանոց հիմնելու կանխագաղափարով. և աւելի ևս յաջող ելք կ'ունենար գործը, եթէ ժողովարարութեան համար նախաձեռնողներ բնաւ չըլինէին և ամեն ոք հետեւէր ընդհանուր հռահքին:

Գալ անգամ, երբ բոլոր ժողովարարութիւնները աւելի յափնւում կը լինեն նւիրարուների անուաներով, մենք կը ներկայացնենք բոլոր կարևորագոյն նւէրների ցանկը:

Ա.

ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

ՀԱՐԱՒ - ԱՓՐԻԿԱՅ ՈՒՄ

(Անցքերը նույնքերի սկզբներից մինչև շեկրիմբ. վերջը)

Անգլիան պաշարման շրջանին չափարարեց Կոլսբերգի, Սոլսբերգի, Ալբերգի, Ալիսալ—Նորտի, Ուէշհաուզի, Գլենգրեյի, Նաև Քլինս-տաունի, Կաթկարտի շրջաններում. նաև չափարարութիւն եղաւ, որպէս զի ոչ մի ուշադրութիւն չշարձնւի Օրանժեան հանրապետութեան չափարարութեան վրայ, որը Կապի մի քանի հողերը ալ՝ հանրապետութեան հետ միացրած է չափարարել:

Կոլսբերգ քաղաքը 1.500 բուրեր գրուեցին:

Լէշիամիթի մօտ երկարատև կռիւ եղաւ, կորուստներով բուրերի կողմից:

Օրանժեան բուրերը գրուեցին Բէրկլի, Վէստ-Գուգլաս և Գրիկլիֆաուն և հաստատեցին աջտեղ իրենց վարչութիւնը:

6-ին նու. հեռագրական հաւորակցութիւնը Զեմտաունի հետ կորուց:

Նու. 9-ին բոլոր բրիտանական հպարակները, բացի մի քանի կանանցից, թողին Լէշի-Գրեյ և մեծ մասամբ զնացին բազուրների երկիրը: Խանութները ու ազարակները (==ֆերմաներ) Օրանժեան բուրերի ձեռքում են: Սպասում էին որ բուրերը պիտի գան Հերչել, ուստից պարգա-մաւորութիւն զնաց բուրերի պետ Օլիւիէի մօտ, որը պատասխանեց թէ մտաբեր չէ Հերչել մոնել, բայց մի ջոկատ կը շրկի Բարկլի-Խոտ՝ վարչու-թիւն հաստատելու համար:

Պաշարած Կիմբերլիէ քաղաքից նու. 4-ին անգլիական խուզարկու մի ջոկատ առաջին փորձն արաւ շուրս գալու, բայց բուրերի հարածնե-րից ստիպւեց ետ դառնալու մի քանի մարդ կորցնելով. Կիմբերլիէում սկզբից մինչև ալ՝ որը կորցրել են ընդամենը 9 հոգի: Նու. 5-ին փորձը կրկնեց, բայց անաջող. կապիտան Բոդլի վերք ստացաւ:

Անգլիան նու. 11-ին հրաման տւեց միլիցիայի 8 նոր վաշտ կազ-մակերպելու, որ 29-ին նու. պատրաստ լինեն ճամբալ ընկնելու:

Միլնէր ինչհ. հասանդապեղը Կապի երկրի և Նադալի) 10 նու. տեղեկացրեց մինիստր Զեմբերլէնին որ բուրերը աշխատում են բազուր-ների պետեր իրնոսնին և Զոէլին իրենց կողմը գրաւելու. շոցանից առա-

Ջինը հաւատ արիւմ է մնում, իսկ երկրորդը չարձակում կատարեց իրնորանի
 ելրոր վրաւ և նորա մօր 3 մարդ սպանեց: Օրանմեան հանրապետութիւնը
 խոտորացիւ է իրնորանին, որ բաղուարների երկիրը ընթացիւ իրենց կը պար-
 կանի, եթէ նոքա ալմից միանան բուրերի հետ. ալդ բանը չուզմունք է
 առաջացնում տեղացիների մէջ, բալց սոքա իրենց բաւարար են պահում:
 Բիւմնորի մօտ տեղի ունեցաւ կռիւ, ուր անգլիացիք բուրերին բռն-
 նած տեղից շուրս վանեցին:

Էստրորտից անգլիական մի վաշտ փորձարաւ քաշաքից շուրս դալու:
 Չանկեր են պոփում թէ Կրիւզէրը խաշաութիւն է առաջարկում.
 որանալաւան ներկայացուցիչը Նորապալում՝ Լէլէտ՝ (որ նիւր ունի
 Հաագում) հերքում է ալդ, աւելացնելով որ Կապիտալ խաշաութիւն
 առաջարկով եկած Գրիգորովսկի, որ Տրանսվաալի նորագուն Կապաւորն է,
 չի շրկած Կրիւզէրից և գործում է իւր սեփական նախաձեռնութեամբ:

Անգ. գեներալ լորդ Մէտուէն՝ Եոյ. 11-ին չարձակում գործեց Բել-
 մոնորի մօտ ամուր Դիրք բռնու բուրերի վրա, և ապա հեռագրեց պարե-
 րադմ. մինիստրին թէ չալթութիւն տարաւ, դերի վերցնելով 40 բուր,
 ձեռք գցելով շատ Այ և տաւար, և ոչնչացնելով պարերազմական շատ
 մթերք: Անգլիացիների կորուստն էր՝ 3 սպա և 55 զինուոր սպանւած,
 21 սպա և 128 զինուոր վիրաւորւած, 18-ր անալոր կորած. վիրաւորւած-
 ների մէջ էր բրիգադի զօրավարը, Բուրերը 3500 հոգի էին:

Կապի երկրի տեղական ցեղերի զինաւորները վճիռ կաւացրին, որով
 առաջարկում են թշնամու ղէմ կուելով ապացուցանել իրենց ներաւածու-
 թիւնը թագուհուն, ոչ մի անկարգութիւն չԴրդել և խոտորանում են շիրակ
 մնալ:

Մէֆկինգում, Թարմ Ջրի պակասութիւնից, տեղ է տարածում
 Բուրերը քանի գ. ում՝ ալքան աւելի են մօտեցնում քաշաքին իրենց
 պարեհները. Մէֆկինգում զօրքը սորիւած է գեորնաւարկ տեղերում
 մնալ, որ առողջութեան վրա վատ է ազդում:

Մօօ գետի վրա անգլ. գեն. Բարտոնը 2.000 հոգով կանգնած է մի
 քանի թնդանութիւներով: Բուրերը, 1-ն նույն սկսեցին գրանատներ արձակել
 նոցա վրա, բալց առանց վնաս տալու Էստրորտի մօտ ևս կանգնած է
 գեն. Գրիլհարը 2.000 հոգով. երկուսն էլ շրջապարւած բուրերից և
 կորած ալն լեհակերից, ուր գեներալ Կլէրի ժողովում է նոր եկած զօր-
 քերը:

Անգլիալում Եոյ. 12-ից ամեն պատրաստութիւններ տեսնւած էին
 Հարաւ-Աֆրիկա 6-րդ զօրաբաժին (Դիւիզիա) շրկելու համար, Ալ-
 Դերշոտում արդէն հրաման էր ստացւած շարժի Դենլ հեծելազօր բրիգադի
 և արտիլերիակի մի զօրաբաժին:

Կեն. Ֆրէնչ Նաուպորտից խուզարկութիւն կատարեց Դէպի Կոլէս-
 բէրգ, բալց եւ նահանջեց կորցնելով 3 մարդ:

«Թալմա» լրագրի թղթակիցը Լորենցո-Մարքեզե քաշաքում (պորտուգալական Նաւահանգիստ հարաւ արեւելեան Աֆրիկայում, ուստից երկաթուղի է գնում Պրետորիա) խօսակցութիւն ունեցաւ տրանսվալեան ծալրագոյն Տադաուր Գրիգորովսկու և Տրանսվալի ազգային խորհրդարանի անդամ Դեպերնիկի հետ. սոքա հիասթափութիւն լաւորեցին որ ոչ մի պետութիւն օգնութեան չեկաւ բուրերին, խոստովանեցին որ վերջ ի վերջոյ անգլիացիներ թէլ շարութիւնը իւր ներգործութիւնը կ'ունենայ, իսկ լաւորեցին թէ բուրերի քաջութիւնը կը գնահատի, որպէս և աչն, որ բուրերը լաւ են վարում անգլիական գերիների հետ, ու վերջը համակիր եղան լաւաշութեան մասին բանակցելու համար:

Մինչեւ Կապի երկրի բնակիչներին շիմեց լաւորարութեամբ, թէ բուրերի կողմից արւած կոչումները նպատակ ունէին համոզում զուսցնելու, թէ բրիտանական կառավարութիւնը կամենում է հոլլանդացիներին նեւել և որ սոքա պիտի զրկեն սահմանադրական իրաւունքներից: Այդ լուրերը սուր են, Բրիտ. կառավարութիւնը կամենում է որ հոլլանդացիք և անգլիացիք ամենաաւել ազատութիւն և ինքնավարութիւն վազեն և առաջան պէս պահանջում է հաւասար ազատութիւն բոլոր հաւատարիմ հպարակ կոյոնիստների համար:

Բուրերը դրաւած են Բէլմոնտ, Կաֆիրստան և հարեան բլուրները: Ժուլէրը կորում է Խոթքորտի անգլ. զօրքերին շէպի Պիտէմարից, բուրք եր գնալու ճանապարհը և նոցա վանեց շէպի Տուգելա գետը:

Անֆիկիսգի մօտ նոյ. 10-ի մօտերքը կառաւի կռիւ եղաւ, առանց հերեանքի:

Նոյ. 9-ին Կապիտար են հասնում Անգլիայից շրկած 3,500 մարդ, բազմաթիւ մթերքներով և 3,000 ջորիներով:

Աֆրիկանդէրների պարագլուխ Հոֆմայէրի նախաձեռնութեամբ՝ Կապի հասարակաց աշխատանքների միեւրոք Զաուէր ուղեսրեց հիւսիս, շրջելու որ իւր ընտրողները Նորտում իրենց չեզօք պահեն, և բանակցի պնդեղ գորնու Օրանժեան բուրերի պարագլուխ Հոֆմանի հետ ու քաջ անել զինադադար առաջարկելու:

Լորդ Մէտուէնի զօրաբաժինը հասնում է Վիտրէպուտսա:

Նոյ. 11-ին լորդ Մէտուէնը Բելտոնտի մօտ պարտութիւն է կրում:

Նոյ. սկիզբները Տրանսվալեան մալքաշաք Պրետորիայում հաշւում 5ին 52 անգլիական սպայ և 1400 սորտին զինուոր գերիներ:

1000 անգլիացի Ալբրէխտի հրամանատարութեամբ շուրս եկան Բուլովայի վրա՝ չարձակելու համար:

12 նոյ. կռիւ Խոթքորտի մօտ, Վիլլա-Գրէնջի ներքոյ, անգլիացիք (գնն. Գիլդեար) սորպուեցան նահանջել, կորցնելով 3 սպանաւ, 44 վիրաւոր:

400 աֆրիկանդէրներ կապի գաղութում, նոցա մէջ և Բարկլի-Խոթի քաղաքապետութեւն միացան բուրերի հետ, որոնք գրաւեցին ալ-Գալաքը:— (հեռագիր 13 նոյն):

Լէշի-Ռիւէ քաղաքը ընկաւ Օրանժեան բուրերի ձեռքը. բրիտանական հպարակները, բացի մի քանի կանանցից, հեռացան:

Կիմբըրլէնց անգլիացիք անաջող փորձ են անում Դուրս գալու (նոյն 11 հեռ.):

Անգլիացում, պատ. մինիստրը հրաման է տալիս որ մինչև 29 նոյն. շարժի չլինի ևս 8 բաղաւթն միլիցիալի:

Գնեներալ Ժուրէր (բուրերի) մի նամակում, որ տպւեց Deutsche Zeitung թերթում, հալա է անում, որ անգլիացիք սորիպաժ լինելով բազմաթիւ զօրք բանեցնել Նաթալում և կապում, էտապալին կէտերում, կարող են պատերազմական գործողութիւնների համար միայն 35.000 մարդ ունենալ, որ շատ քիչ է 700 կիլոմէտր ունեցող պատերազմական գծի համար, մինչդեռ բուրերի էտապալին կէտերը իրենց հալոնի հողի վրայ են և կը պահանջեն միայն 500 հոգի. բուրերի էտապալին կէտերի միջև լաւ ճանապարհներ կան. և բուրերը ալժմ ունին 50.000 զօրք. ի՞նչ բուրերին վիճակի պաշտպանողական շիրք ընդունել—ալ-Գալաք ևս նպաստաւոր կը լինի բուրերի համար և նոքա կը վարեն մի ալժալսի պարտիզանական կռիւ, որին անգլիացիք չեն կարող մի քանի ամսից աւելի շիմանալ:

Բուրերը մօտենում են Սորոմբէրգին. (հեռ. 16 նոյն):

Գեն. Բուլլէր հասնում է Պիտերմարիցբուրգ 14 (26) նոյն. և վերականգնում է հեռագրաթիւը Էստրքորրի հետ:

Անգլիացիք շարժւեցին Դէպի Ֆրէր. երկաթուղային կամուրջները բուրերը քանդած էին:

Մեծ կռիւ Լենսինի մօտ (ալ-Գալէս է պաշտօնապէս կոչւում կռիւն Գրուսպաօի մօտ), ուր անգլիացիք կորցնում են 199 հոգի (ըստ հեռագրի 17 նոյն):

Բուրերի զօրքերը կենտրոնացած են արեւելեան շաշրում (գլխ. հրամանատարը գեն. Ժուրէր), Լէշիսմիթի մօտ, Տուգէլա գետի վրայ և երկրորդ՝ Պիտերմարիցբուրգ-Էստրքորրի գծից արեւելք, որպէս զի անգլիացոց հոգ նահանջելու. հնարաւորութիւնը կորւի. արեւմտեան շաշրում (գլխ. Կրոնիէ) նոյն կերպ գործում է Կիմբըրլէնցի մօտ, Մոդդէր գետի վրայ և լորդ Մէտուէնի ետեւից:

Անգլիացում մինիստր Բալֆուր ճառ է արտասանում (17 նոյն) ուր բողոքում է եւրոպական մամուլի աչն հալեացքի Դէմ, թէ իբր Անգլիան պատերազմ է վարում Տրանսալալի ոսկու հանքերը ձեռք գցելու համար. նա ասաց որ ահա հարկւր տարի է ինչ Անգլիան իւր գաղութներում հարկեր չունի մալր երկրի օգտին:

Կախ Մոզդէր-Ռիւէր գետի վրայ, ուր լորդ Մէտուէն Ջախջախիչ պարտութիւն կրեց. 1800 հոգի սպանւած կամ վիրաւորւած, այսինքն 20% կուլի մէջ մասնակցող անգլիացիականները: Ծովային բրիգադի բոլոր օֆիցէրները սպանւած, բացի երկուսից. մի քանի գլարդիական գնդեր կորցրին սպաների կէսից աւելին:

(Չէմբերլէն, Լէյստէրում. 19 նոյ. ճառ է արրասանում, ուր այս միտքն է չարնում թէ Գերմանիայի «Դաշնակցութիւնը» անգլո-սաքսոնական երկու մեծ ճիւղերի՝ Անգլիայի և Հիւս. Ամերիկայի Միաց. Նահանգների հետ, ամենից մեծ զրաւականները կարող են լինել համաշխարհային խաղաղութեան: Նա գործածեց «Դաշնակցութիւն» խօսքը, թէ և այդ կարող է լինել միայն քաղաքական անձերի մտքերի մէջ: Միաժամանակ չարձակողական էր ճառը Ֆրանսիայի նկատմամբ: Ճառը մեծ աղմուկ է գցում թէ Եւրոպա և թէ Ամերիկա, մեծ մասամբ չարձակողական գոտիով Չէմբերլէնի շէմ. Ամերիկական զբաղանքը Լոնդոնում ճառ խօսեց, չեմպային ողջունելով Գերմանիայի, Անգլիայի և Ամերիկայի համերաշխ գործողութիւնը):

Անգլիայում չարժի է շնորհ 2-րդ կորպուսի մի զօրաբաժինն ևս:

Կիւմբերլէի հետ հաղորդակցութեան համար Մոզդէր գետի մօտ սարքւում է հեղիոդրաֆ. (մօտ նոյոմբ. 20):

Լէյֆսմիթի մօտ բուրերի թիւը հաշւում էին 10.000 մարդ, Կոլլէնզօի մօտ՝ 15.000, և ամուր շիրքերում 15 թնդանիթ:

Լէյֆսմիթի մօտ նոյեմբ. 18-ին բուրերը ռմբակոծեցին քաղաքը պաշարումից շէս ամենաառաջիկ կերպով. այդ շարունակեց նաև 19-ին, իսկ կանոնաւոր կերպով 20-ին. քաղաքի շուրջը բուրերի շրջած թնդանիթները հաշւում էին 32:

Անգլ. գեներալ Կլէրի գալիս է Ֆրէրի մօտ կանգնած բանակը և հրամայնադատութիւնը իւր վրայ վերցնում:

Կիւմբերլէի մօտ կռիւնոյեմբ., ուր անգլիացիք կորցրին 2 սպառ սպանւած և 4 վիրաւոր, սպորին ղեկորներ սպանւած 20, վիրաւոր 28:

Բուրերը մօտում են Գորդրէլստ նոյեմբերի 20 (2 յեկտ.):

Բուրերը չարթութիւններ ցանկելով հանդերձ՝ երբէք աչքաթող չեն անում նաև այն շէպքը, երբ անգլիացիք կ'սկսեն չարձակողականը և բուրերը սրիպրած կ'լինեն եր շառնալ և իրենց հայրենիքի հողի վրայ կուլի. այդ մօքով նոքա միշտ զրաւած են նաև Պրետորիան ամրացնելով և մեծաքանակ մթերքներ պատրաստելով:

Անգլ. գեներալ Հադէկր իւր զօրքերը կենդրոնացնում է Մոլդէնո:

Տրանսպալի կառավարութիւնը ինքն է ալմա բանեցնում ոսկի հանքերը Յոհաննէսբուրգում. նոյեմբերի 25-ի հեռագրով 12.000 ունցի էր սրացւած Ռոբինզոնի, Բունանցի, Ֆերէրի հանքերում. շրամի պալատը ամսեկան ալմա կորում է 100.000 ֆունտ սթերլինգ:

Արադովում ամերիկանդերների երկու ընկերությունները վճռեցին, որ իրենք, իբրև անգլոսպարապետներ, չպիտի մասնակցեն պատերազմին, որին նոքա չեն համակրում. երկու շեկեպատ շրկեցին բուրերի հրամանատարին ալդ մափն տեղեկացնելու:

Բուրերը հաւաքւում են Սպէյտֆոնտէնի մօտ, բլուրների վրա և ամրանում:

Անգլիացում հրաման է տրւում (25 նոյ.) որ թագաւորական ձիաւոր արորկերիակի երկու բադարէլ անմիջապէս ուղևորեն Ասպ:

Արմբերլէյից անգլիացիք փորձում են չարձակել բուրերի վրա (16 նոյեմբեր) արեմոսան կողմից, բայց անաջող. կորցնում են՝ Սկոտ-Տուրնէր հրամանատարին և 24 մարդ սպանւած, 26 վիրաւոր:

Լորդ Մէյուէն, որ վիրաւորւած էր, 23 նոյեմբեր նորից իւր վրա է առնում հրամանատարութիւնը և գլխերները Արմբերլէյի հետ հաշտարակցում է հելիոգրաֆի միջոցով, իսկ Լէյլամիթի հետ անգլիացիք հաշտակցւում են ելէքորական լուսի միջոցով:

Բուրերը միացնում են Տրանսվալի հետ Դրեկուաֆանը՝ Գրեկուալանդ երկրում. հոլլանդացիք, որոնք մինչ ալդ ապստամբել էին անգլիացիք շէմ, ջերմութեամբ ընդունում են բուրերին:

Գեներալ Բուլլէր 23-ին նոյեմբեր իւր չորսով գնում է Ֆուէր:

Դորդրէխտը միացւում է Օրանժեան հանրապետութեան հետ:

Տուգելա գետի վրա կամուրջը բուրերը բոլորովին կործանում են նոյեմբերի 25-ին:

Նադալից 3000 բուրեր նոյեմբ. 25 եկան զեն. Արօնիէի օգնութեան:

Գրաստիօնի մօտ բուրերը խորրակում են բոլոր երկաթուղային շրջութիւնները և կորում հեռագրաթելը (նոյ. 27):

Լէյլամիթում նոյ. 19-ից մինչև 27-ը սպանւած են 5 սպայ, և 26 զինւոր, վիրաւոր՝ 15 սպայ և 130 զինւոր:

Կապի հոլլանդացից ապստամբութիւնը աճում է և չեզոքացնում դեն. Ֆրէնչի և Հադէկրի զօրաբաժինները:

Գեն. Հատէկր 4.000 (ըստ ալ ալբերի 2.700) մարդով, երկու բադարէլով գնաց Սարոմբերգի վրա, ուր բուրերը բռնած էին չափ ամուր շիրք. բուրերը սկսեցին կրակը աչն բռնելին, երբ անգլիացիք կանգնած էին շիրքի ստորոտը. կռիւր տեւեց 3 ժամ. անգլիացիք մեծ պարտութիւն կրեցին: Ալդ մափն Հադէկր հեռագրեց պատերազմ. մինխտրին. «Յաւում եմ, որ պիտի լաջոնեմ ձեզ, որ ալս առաւօտ կադարած չարձակումը Սրտ-րոմբէրգի վրա մեծ կորուստներով ետ մղեց: Թշնամու շիրքի մասին մենք սխալեցանք. առաջնորդներից, բացի ալդ՝ տեղը անպէտք դուրս եկաւ» (28 նոյ. = 10 դեկտ.): Հադէկրը կորցրել էր 8 սպայ վիրաւոր, 9-ը կորած, 2 սպանւած. սորերն զինւորներ՝ 17 վիրաւոր, 672-ը զերի ընկան:

Ամենից շատ ֆնասեցան իրլանդեան գունդը և նորորտումբէրլանդեան հրացանաձիգները:

Անգլիացոց աչս պարտութիւնը ամենաաղետալիներիցն էր պատերազմի սկզբից ի վեր:

Սորոմբէրդից շէպ հիւսիս ամբողջ երկիրը ապստամբում է. ալդ փեշի և բազուրոսների երկրի բնիկները կորցնում են հաւատը յէպի անգլիացիք:

(Ամերիկայում, 30 նոյ. սենատոր Մէսոն սենատում երկար ճառ է արտասանում համակրալից բուրերի համար):

Գեկտեմբերի 11-ին Լեդիսմիթից գեներալ Ուալտ շրկեց Մետկէլիէր'ին 1.500 հոգով, որ գրաւի Սիւրպրիդնոլ բլուրը և ոչնչացնի ալնփեշ Դրաժ գաութիցները. վերադարձին բուրերը ճամբան կտրել էին և անգլիացիք պիտի սւիններով անցնէին, կորցնելով սպանւած 1 սպայ, 10 զինւոր, վիրաւոր՝ 3 սպայ և 40 զինւոր. բուրերի կորուստը իրր թէ աւելի մեծ է եղած:

Անգլ. գեներալ Բերտոնի բրիգադը Դիրք է բռնում Կոլէնզօի մօտ 3 մլոն հեռու:

Նոյեմբերի 30-ին կռիւ Մոդդէր գետի վրայ, որ փեկց մինչև երեկոյ. ժամ 9^{1/2}. Դեկտ. 1-ին կռիւն նորոգւեց. Անգլիացիք (գեներալ Մէտոէն) մեծ պարտութիւն կրեցին. կորուստը մեծ էր՝ սպանւած, վիրաւոր և կորած 817 հոգի. սպանւածների մէջ էր մայօր մարքիզ Վինչէսթըր:

Բուրերի կորուստը անգլիացիք հաշուում են առնւազն 800 հոգի:

Լորդ Մէտոէնի ալդ մեծ պարտութիւնը Դրդում է անգլ. մինիստրին շարժի շինել 7-րդ զօրաբաժինը, ունենալով պահեստի մէջ 8-րդը. (Լորդ Արստ, Անգլիա, ճառ. խօսեց, թէ, չնաւած Դժբախտ շէպքերին, անգլիական ազատութեան գործը պիտի չաշխանակի. Պատերազմից լիտոյ երբէք Տրանսիլաւիին չպիտի թող տրւի սպառնալ Անգլիային, ինչպէս նա արել է անցեալում):

Գլխաւոր հրամանապար Բուլլէրի մեծ պարտութիւնը: Հազիւ լորդ Մէտոէնի պարտութեան լուրն էր վրդովեցնում Անգլիային, լուր հասաւ ինքը Բուլլէրի պարտութեան մասին, որ եղաւ Տուզելա գետի մօտ, ուր Բուլլէրը կորցրեց 1.097 մարդ, Դոցա մէջ 66 սպայ. սպանւած են 82, Դոցա մէջ 6 սպայ. վիրաւոր 667, որոնց մէջ 42 սպայ, անյայտ կորած (գերի) 248, (ծ-ը սպայ). գերիների մէջ 15 սպայ:

Ալդ լուրերի վրայ անգլ. կառավարութիւնը, լալտնելով թէ հանդամանքները ալնպէս են, որ պահանջւում է Բուլլէրի ներկայութիւնը և ամբողջ ուշադրութիւնը, վճռեց գլխաւոր հրամանատար Հարաւ-Աֆրիկայում նշա-

Նախել ֆելդմարշալ Ռոբէրտսին և իբր շտաբի պետ՝ լորդ Կիչնէր'ին (նա որ նորերս Սուդանը վերստին նւաճեց)։

Գեն. Հատէկր Պուրէրսկրաալ'ից իւր բանակը փոխադրում է Ստէրկ-րոմ, գեն. Ֆրէնչը՝ Արունդէլ։

Անգլիայից շրկում է 7-րդ զօրաբաժինը և արտիլլէրիան ուժե-րացնելու համար գառերիցի մի բաժարէլ, և անուամ են նաև ալ կարգա-դրութիւններ։

(Ձէմբէրլէնը, ալ պատերազմի գլխաւոր հեղինակը, շեկր. 6-ին (18) Գուրլին հրաւիրւած լինելով՝ համալսարանից ստանում է իրաւագիտութեան դոքտորի պատուաւոր կոչումը և ուսանողների գոչումներին պատաս-խանում է, թէ Ղրիմի և Հնդկաստանի ապստամբութեան ժամանակ Անգ-լիան աւելի մեծ չարիքների տեսաւ, և համոզւած է որ ալժմ էլ ազգը, որ-պէս այն ժամանակ, որի կը կանգնի)։

Աւարալիան վճռում է շեկր. 29-ին նորից 1500 հեծեալներ զրկել Աֆրիկա, Անգլիայի օգնութեան։

Կիչնէր, շեկր. 7-ին դուրս է ելնում Օմդուրանից՝ Կալիրէ և ապա Հարաւ- Աֆրիկա ուղևորելու համար։

Պ. Կորրիսպից լուր հաղորդեց շեկր. 6 (18)-ին թէ բուրբին միա-ցան 900 կապլանդացիք Բարկոլի'ում, 2000 Բարկոլի-Խոթ'ում և 1.500—Բուրգերսդորպ'ում։

Մինչև շեկր. 6 (18) անգլիացոյ կորուստը անգլիական լրագիրները հաշւում էին 7.630 մարդ՝ սպայ, հնթ-սպայ, սորտին զինւորների թէ վի-րաւորւած, թէ գերի ընկած և թէ սպանւած։

(Մինիստր Գոչնը 6 շեկր. ներկալ եղաւ կամաւորներին պրեմիա-նէր բաժանելու և չափոնեց, որ ցանկութիւններ են չափոնում որ ծովա-լին զինւորները մասնակցեն Հար. Աֆրիկային պատերազմին. բալց, ասաց նա, մեր աչքերը պիտի ուշլւած լինեն նաև ամբողջ աշխարհալին դրու-թեան ու մեզ շրջապատող ամեն կարելութիւնների վրալ. առանց աշ-մուկ բարձրացնելու ցանկութիւնն ունենալու ես ալնու ամենալին վճռում եմ պնդել որ մենք պէտք է ինչ էլ որ լինի մեծամեծ զոհաբերութիւններ անենք որպէս զի մեր ամեն մի նաւին վերա պահենք նորա մարդիկը լիակա-րարութեամբ)։

(Հնդկաստանի գլխաւոր հրամանատար Լոկկարը պատերազմակ. մի-նիստրի հարցին պատասխանեց թէ չորս զունդ և մի արտիլլէրիական բրիգադ պատրաստ են Հար. Աֆրիկա մեկնելու համար։ Հնդկաստանում անգլ. զօրքը բաշկացած է 65- 66.000 մարդուց և 20—30.000 կամա-ւորներից)։

(Կլմպրէլ-Բաններման'ը, լիբերալների պարագլուխը համալնքների ժողովի մէջ, Էրերդինում խօսած ճառի մէջ չափոնեց որ դրութիւնը լուրջ

է, իսկց կատկած չկալ որ լաջողութիւնը ապահոված է. նա պախարակեց գեներալներն վրալ կատարած քննադատական լարձակումները, նոքա արկարար կուում են թշնամու շէմ, և ասաց որ պատերազմը պիտի արիա-
բար և հաւատով շարունակել):

Անգլիացում, Լոնդոնի հարուստ Սիտի քաղաքամասի կորպորացիան ժողով է ունենում շեկտ. 9 (21)-ին, Լոնդոնի լորդ-մէրի նախագահու-
թեամբ, ժողովում հաշորդում է թէ Սիտի'ն (Լոնդոնի հարուստ մասը) կազմակերպում է 1.000 կամաւորների գունդ. Հարաւ-Աֆրիկա շրկելու և հանգանակութեամբ շորա համար հաւաքած է 25.000 ֆունտ (250 հա-
զար ռուբլի) և որ Ռոթշիլդը սորորազրեց 5 հազար ֆունտ. Լորդ գեներա-
լալ-Ֆէլքմարշալ Ուոլսլէյը ընդունեց կորպորացիալն աչք առաջարկը. շուրջ Մալբորն, պարլամէնտի անդամներ լորդ Վալեստի, սըր Էլլեոտ Լիս և վիպասան Կոնան Դոյլ կամաւոր զինուոր գրեցին. Հարաւ Աֆր. գնալու համար:

Կաշմիրի, Կիսորի և Իոջպուրի կառավարիչները առաջարկեցին անգլ. կառավարութեան ձիեր և զօրք. կառավարութիւնը վճռեց ամեն առա-
ջարկովից ընդունել որոշ թւով ձիեր Հարաւ. Աֆրիկա շրկելու համար:

Գերմանական «Բունդեսռայթ» նաւը արեւելեան Աֆրիկայում բռնեց անգլիացիներից՝ խողարկելու համար. Գէպքը, որ առաջին անգամը չէր պատահում, առիթ տուեց բանակցութիւնների Գերմանիայի և Անգլիայի միջև, և ապա գերմ. մինիստր Բիւլովին՝ Անգլիայի շէմ ուղղած ճառը արտասա-
նելու ռալխարագում՝ ծովային իրաւունքի անորոշութեան և աչք իրա-
ւունքը աւելի որոշ կացուցանելու անհրաժեշտութեան մասին:

(Սխալ լուրեր են սրացում, թէ իբր գեն. Ֆրենչը չալթութիւն դա-
նելով, գրաւում է Կոլէսքէրգ քաղաքը):

(Հնդկաստանի ըսրոր տեղացի կառավարիչները առաջարկում են Անգլիային ձիեր՝ Հարաւ. Աֆրիկա շրկելու. Մալբորնի մահարաջան պա-
տերազմական հիւանալի ձի ընծայեց լորդ Ռոբերտսին):

Գնդապետ Պէտրէր Բեկմոնտի մօտ, Լունսդիլի կշտին փոքրիկ կուլ-
միջ 40 հոգի գերի է վերցնում բուրերից. ապա գրաւեց 'Իուզլաս'ը առանց
ընդդիմութիւն գործելու:

Անգլ. կառավարութիւնը վճռեց (21 շեկտ.—3 լուն.) թագաւորու-
թեան սահմաններից շուրս 12 բադալիոն միլիցիա կազմել կամաւորներից,
որից 7-ը Հարաւ. Աֆրիկա շրկելու համար:

Կոլէսքէրգ քաղաքը լուրերի ձեռքումն է. մօտակալ ըլուրներ լրաց
շարունակ կռիւներ են տեղի ունենում:

(Թագուհու հրամանով շարժի է շենում 16 բադալիոն միլիցիա,
շեկտ. վերջերք):

Գնդապետ Պիւնէրը, չկարողանալով ամրանալ Դուզլասում—Անգլիա-

լին հաւատարիմ մնացած բնակիչների հետ հեռանում է, յեկտ. վերջերքը: Դեկտ. 23-ին Մեֆկինզից Դուրս գալու անաջող փորձ արին անգլիացիք, կորցնելով 21 սպանւած և 23 վիրաւոր:

25 յեկտ. գեն. Կլէրի'ի զօրաւածինը առանց հետեանքի չարձակումն արաւ բուրերի ձեռքում գտնուլ Կոլէնզօի վրայ:

Կոլէնզօյում յեկտ. վերջը, Ժուլէրի'ի ներկայութեամբ եղաւ բուրերի պարերազմական խորհուրդ՝ ապագայի գործողութիւնների ծրագիրը որոշելու համար:

(Մանչէստրում, մինիստր Բալֆուր յեկտ. 27-ին ճառ խօսեց. ասաց որ, չնայած Տրանսվալի հետ ունեցած շփարութիւններին, ոչ ոք, (?) և ի հարկէ նաև կառավարութիւնը, պարերազմը չէր համարում անխուսափելի և ոչ նոյն իսկ չար հաւանական: Կառավարութիւնը չէր բողոքում Տրանսվալի զինաւորումների դէմ, որովհետև Զեմսոնի խուժելը Տրանսվալ (1895-ին) կառավարութեան բերանը փակեց. Տրանսվալը միշտ կարող էր պատասխանել թէ զինաւորում է ոչ Անգլիայի, այլ աւաղակների դէմ. Անգլիան, աւելիսով, պարերազմը սկսեց առանց պատրաստւած լինելու: Բալֆուրը խոստովանում է որ բուրերի պարերազմ. ընդունակութիւնները բաւականաչափ գնահատւած չէին, այլ և Լէգիոնի կիրճերը ամենեւին հաշի չէին առնւած. բայց, ասաց նա, բուրերի խուժումը անգլիական հողի վրայ աչնպէս չէ, որ վախեցնի նոյն իսկ ամենավախկոտներին. Բալֆուրը ասաց, որ, ընդհանուր առմամբ, զենեքաւորներին արւած է գործելու ազատութիւն. ճառախօսը ծաղրեց արտասահմանեան դուշակութիւնները թէ իբր սկսած է Բրիտանական կայսրութեան անկումը):

Տեղեկութիւններ Հարաւ-Աֆրիկայի ցեղերի մասին:

Տեղացիներից գլխաւոր ցեղերն են՝ Բուլմէնները, Հոփենդոտները և Կաֆիրները:

Բուլմէնները ստորին ցեղի են. նոցա բոլորն է 1³/₄ արշին, կանայք 1¹/₂ արշին: Բնակւում էին Օրանժ և Վաալ գետերի ափերին, բայց հոլլանդացիք (բուրեր) նոցա ետ են սլել չար դէպի հիւսիս: Առանդուն են և շեմոկրաթ, և չեն ընդունում սպիտակների (եւրոպացիների) հասարակութեան մէջ: Իբրև ստորին ցեղ՝ նոքա նւազել են և երևի ջնջւելու են, Համարել գիտեն միայն մի քանի միաւորներ:

Հոտենտոտները, տեղական անունով հօլ-հօլ, աւելի կարևոր են. բոլորն միջին եւրոպացու չափ է—2 արշին 8 վերջով *) ջրուր են և տոկուն. խաշնարածներ են, գիտեն և յարբնութիւն. թունաւոր ծաղրուներ են, բայց և քնքաւ ամուսիններ. գիտեն հաշւել տասնականները. քաջ են, կրօնը անորոշ է, և չունին տաճարներ և հոգևորականութիւն. մի քանի սնապաշ-

*) 1³/₄ արշինը=1 մէտր. արշինը ունի 16 վերջով:

տութեան ծէսեր ունին որ կատարում են զերդաստանների աւագները:

Կոֆրները սեւերի մէջ ամենից մեծ ցեղն են հարաւ-Աֆրիկայում և ամենից քաջն են. հպատակում են եւրոպացիներին. քրիստոնէութիւնը, մանաւանդ. բողոքական եկեղեցին, նոցա մէջ լաջողութիւն է գորել. մի ժամանակ նոցա մի մասը մահմեդական էր: Այդ նոցա մի ցեղն էր՝ զուլուաներ՝ որ սպանեցին պրինց Նապոլէօնին: Ժամանակով ահալի էին պորտուգալցիներին, ալ նաև անգլիացիք սորաւած են զզուշութեամբ վարւել հեղինակները, Բուրներն, որոնք նոցանից շատ հողեր են խլել, չեն սիրում: Կաֆրները, ազգազրական տեսակէտով, բաժանում են բնւում, բազուտոս և մոտաբելի ցեղերի:

Սպիտակ ցեղը Հարաւային Աֆրիկայում: Սպիտակ ցեղը աւստրալ եկած է Եւրոպայից—հոլլանդացիք, Անգլիացիք, Գերմանացիք, որոնք ծնւած են հարաւ-Աֆրիկայում, իսկ մասամբ միայն ծնունդով եւրոպացիք են: Աֆրիկա ծնւածները կազմում են Աֆրիկանդէրներ. զուտ անգլիական տարրը կազմում են ուիտլէնդերներ, հոլլանդական ծագում ունեցողները՝ Բուրեր (Բուր, կամ Բոէր=boer=գիւղացիք): Բուրերը միայն 1800 թւականներին Կապից (Աֆրիկայի հարաւային ծայրը) անգլիացիներից քշւեցին աւելի դէպի հիւսիս, որ նոքա կազմեցին Տրանսվալի և Օրանժեան հանրապետութիւնները, որոնց անգլիացիք թողին կատարեալ ինքնավարութիւն, բայց ոչ միջազգային դաշինքներ կապելու իրաւունք: Բուրերի երկիրները անգլիական դարձնելու համար անգլիական մեծ զործիչ Սէսիլ Ռոդս անգլիական տարրը՝ ուիտլէնդերներին ներս քշեց բուրերի մէջ: Բուրերը, անկախ լինելու համար, ձգտում էին դէպի ովկիանոսը. բայց Անգլիան նոցա երկիրները ովկիանոսից հեռու պահելու համար՝ ստեղծեց Նատալ կալւածքը՝ Գուրբան, Պիտերմարիցբուրգ, Լէդիսմիթ քաղաքներով: Ընդհանրապէս կարելի է ասել որ աֆրիկանդէրները իրենց համակրութիւններով բուրերի կողմն են:

Մարդահամար: Կապի երկրում 1891-ի մարդահամարով կալ 1.527.224 հոգի, որի մէջ սպիտակ ցեղի՝ 376.987 հոգի, (որոնցից 27.667-ը բուն Անգլիացից, 6.646-ը Շոտլանդիացից, 4.184-ը Իրլանդիացից, 6.540-ը գերմանացի. իսկ մնացած ամենամեծ մասը—աֆրիկանդէրներ, աւստինքնախկին եւրոպացիների սերունդներ, որոնց մէջ հոլլանդական տարրը գերիշխող է):—Նատալում եւրոպական ցեղից կան 47.000 հոգի, կաֆրեր 456.000, հնդկացիք 42.000. վերջիններս եկած են Հնդկաստանից, զխաւորապէս իբր առևտրականներ:

ԶԱՆԱԶԱՆ ԼՈՒՐՆԵՐ

ՆԻԷՐՆԵՐ ՄՈՒՐՃԻ ՊԱՐՏՔԵՐԸ ՀԱՆԳՑՆԵԼՈՒ համար՝ Ստացանք Բաքւից Կիլիկի Ս. Ա.-ից (պրն. Յակոբ Տէր-Գէորգեանի ձեռքով) 15 ռուբլի: Այդ նպատակով ցարդ ստացւած գումարը կազմում է 1.743 ռ. 50 կ.: ՊՐՆ. Գ. ՄԵԼԻՔ-ԿԱՐԱԳԷՅՈՋԵԱՆԻ «Գերմանական օգնութիւնը Տաճկա-Հայերին» լօղւածի սկիզբը, որ տպւեց անցեալ տարւայ վերջին Ձեռն, արտադրութեամբ յրկւում է Մուրճի այս տարւայ նոր բաժանորդ-ներին:

ՄՈՒՐՃԻՑ ԱՐՏԱՏՊԱԾ հրատարակութիւնների թիւը, ինչպէս ընթերցողը կ'տեսնի չափաբարութիւնների մէջ տպւած ցուցակից, անցնում է արդէն 50-ը և կազմում 51 զիրք: Այդքան զիրք արտադրւած է Մուրճից 11 տարւած. տարւայ վրայ, ուրեմն, ընկնում է $4\frac{1}{2}$ -ից ավելի: Այդ 51 զրքերի գները կազմում են 21 ռ. 31 կոպ.։ Ընդհա-նուր թւից 35-ը՝ գեղեցիկ զրականութիւնից են, 16-ը՝ զրականու-թեան ալ ճիւղերից (բնագիտական, ճամբորդական, կենսագրական և այլն)։ Բոլոր 51 զրքերի օրինակների թիւը կազմում է 33.100:— 51 զրքերից Մուրճից արտադրւած են խմբագրութեան հաշուով 47-ը (որոնց գների գումարն է 19 ռ. 20 կ.), հեղինակների հաշուով 4-ը (որոնց գների գումարն 2 ռ. 10 կոպէկ)։

Այդ 51 զրքերի տպագրութիւնը, մօտաւորական հաշուով, նստել է 7.000 ռուբլի, որից 6.000 ռուբլի Մուրճի խմբագրութեան հաշիւ: ՇՈՐՈՎ ՕԳՆՈՒԹԻՒՆԸ ԱԽԱԼՔԱԼԱԿԻ արկածեալներին: Անցեալ անգամ ծանուցինք որ Մուրճի խմբագրատունը ընդունած չորեղէններից 5 հակ (246 կոտր) չրկեց Ախալքալակի քաղաքագլխին Դեկտ. 27-ին: Ունէինք մօտեքսս ևս 213 կոտր և յրամով 51 ռ.: Այդ իրեղէնները և յրամները ստացած էինք 43 անձից: Գորանից Դէս ստացել ենք՝ Թէոփորոս Սարգսեան Հախնազարեանից 5 ռ., 45-րդ՝ Նիշան Թա-թրիկեանից 1 ռ., 46-րդ՝ Տիկ. Շահմուրադեանից 17 կոտր չորեղէն, 47-րդ՝ Տիկ. Հոսիփիմէ Մնացականեանից 53 կոտր չորեղէն: Ըն-դամենը ստացած ենք 529 կոտր չոր և 57 ռ.: Մեզ մօտ գործւածներից չրկեցինք ևս 6 հակ (213 կոտր) Ախալքալակի քաղաքագլխին, Արր.

Բորակչեանի զրառենեակի միջոցով (ըստ հաշւի 10-ից լուսնարի 1900 թ. № 9):

ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ.

—Երկրադ. և պետ. հողերի մինիստրի օգնական նշանակւած է Ա. Խ. Սաէւէն, որը Նորին Մեծութեան Կարլինէտի հողալին-գործարարական բաժանմունքի կառավարիչն էր: Նա չափոնի գործիչ է եղած Սիմֆերոպոլի նահանգի և գաւառի զեմսրածներում:

—Պետական կոնորոլեր Տ. Ի. Փիլիպպովի մահուան հետեանքով պետ. կոնորոլերու նշանակւած է պետ. խորհրդի անդամ Պաւէլ Լեո-վիչ Լոբկո: Վերջինս սրացել է զինւորական կրթութիւն, երկար տարիներ եղած է պրոֆէսոր զինւորական վարչութեան գիտութիւն-ների. ի միջի ալլոց նա զինւորական վարչութեան յաստիոտ է եղել Թագաւոր-Կալսր Նիկոլայ II-ին՝ Թագաժառանգ եղած ժամանակ:

ՀԱՅՈՑ ԳՊՐՈՑՆԵՐ, Թիֆլիսի Յովնանեան-Մարիամեան օրիորդաց Դպ-րոցը, որ հաւատարմիւս ծխական Դպրոցների փակեց 1896 թւին, վերաբացելու է նորերս հաստատւած առանձին կանոնադրութեամբ: Մանրամասնութիւնները Դեռ չափոնի չեն, բայց միայն ալսքան չափոնի է մեզ, որ Դպրոցի տեսչի պաշտօնի համար հոգաբարձու-թիւնը Դեռ անցեալ աշնան հրաւիրել էր Գէորգեան ձեմարանի ուսուցիչներից պ. Յովհաննէս Յովհաննիսեանին, որ և ընդունել էր առաջարկը:

ՆՈՐ-ԲԱՅԱՋԷԻԻ ԳԱԻԱՌՈՒ 20 գիւղերին, որոնք վար հունձ էին ունեցած, երկրիւս բարձր կառավարութիւնը վճռել է տալ աչք գիւղերի շրե-մարանական դումարները 4.393 ու 70 կ. և խնդրած է ներքին գործ. մինիստրութիւնից նոցա տալ պետական փոխադու-թիւն 60. 518 ու 80 կ.:

ՌՈՒՍԱՅ ԳԱՎԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ. Մալրաքաշաքի թերթերը հաշորդում են որ ներկայ 1900 թ. Հիւս. Կովկասում և Անդկովկասում գործելու են պաշտօնեաների խմբեր ուսու դաշթական գիւղեր կազմելու հա-մար Պաշտօնեաների մէջ լինելու են հո. աշափներ և ամբողջ գործին շեկավարող անձեր: Խմբերի համար վարձատրութիւն 1900 թ. հա-մար նշանակւած է 50 հազար ռուբլի, 1901-ին գումարը աւելի է լինելու. Գաշթականները ստանալու են հողաբաժիններ:

Վորոնէժի նահանգից 15 ընտանիք նորերս անցան Վլադի-կաւկազով մեր երկրում հաստատուելու համար. մեզ Դեռ ևս չափոնի չէ թէ ուր պիտի հաստատուին:

ԴՐԱՄԱԿԱՆ ԿՐԻՋԻՍԸ. Բարձրագոյն համաձայնութեամբ ֆինանսական մի-նիստրը սիւրական բանկի կանոնադրութիւնից չեղելով թուլատրեց

(19 նոյ. 1899) որ պիտի բանկը փոխադրուի իւր տակ և վարկ բաց անի բոլորովին հաստատու բազ ոչ երաշխաւորած տոկոսաբեր իճը-թերի յիմաց, բազ միայն աքցիաների արժեքի 60% և օբլիգացիա-նրի 75%:

ԺԱՆՏԱԽՏԻ ԱՍՏՐԱԽԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ: Հակաժանդախտի չանձնաժո-ղովը, նոյ. 2-ին 1899 իւր անդամների մեծամասնութեամբ եկաւ աչն եզրակացութեան, թէ Աստրախ. Նահանգի Կոլոբովկա զիւղում եղած սուր-վարակիչ հիւանդութիւնը անկասկած ժանդախտ էր, իսկ փոք-րամասնութիւնը աչն կարծիքն էր չալորնել թէ աչն հիւանդութիւնը շատ նման է ժանդախտին պնեւմոնիական ձևով:

ՆԻԷՐՆԵՐ ԵՒ ԿՏԱԿՆԵՐ:

Ալրի ժողեփինա Լալայեան (Դուստր Ստեփանոս Նաղարեանցի) նւիրեց 4000 ռուբլի, որպէս զի գումարը վարկալին հաստատուի իւն-նրից մինում շահացնելով՝ կազմի հարկաւոր գումարը, որի տոկո-սիքով իւր հանգուցեալ ամուսին Յակոբի անւան մի մահճակալ աւել-ցըրի Թիֆլիսի Միքայէլեան հիւանդանոցի խելագարների բաժան-մունքի մէջ:

ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ:

Գանձակ, Շուշի և Նուխի քաղաքներում, ուր աչդ քաղաքների օգտին նոցա հրապարակներում կանգնող սալերի, արքաների, անա-ստունների քեռներից տուրք էր վերցւում, երկրիս բարձր իշխանու-թեան հրահանգի համաձայն՝ աչդ տուրքը աչ ևս ժողովուրդու չէ:

Նուշը տուրքը նաև աչ քաղաքներում (նաև Թիֆլիսում) վի-րացւում է:

ԻԻՐԻՅ ՎԵՍԵԼՈՎՍԿՈՒ հալոց գրականութեանը նւիրած 10-ամեալ բեղմը-նաւոր գործունէութեան առթիւ Մոսկւայի մի խումբ հալեր նորա պատրին ներկալ Յունարի 22-ին մի համար հանդէս կադարեցին: Կարգադիր չանձնաժողովի անդամներից պ. Ալ. Մարտիրեանին մինք շրկեցինք հերեհալ չնորհաւորական հեռագիրը:

«Տօդախմբող իւրից վեսելովսկուն ջերմաղին մալթում ենք եր-կար տարիներ գործունէութիւն՝ հաւասար անցեալ տանձամեակին: Յանձին նորա ռուսաց գրագէտը յառնում է հարազատ հալին, որը կարող է պարծենալ աչդիսի բարեխիղճ և տաշանդաւոր ներկալա-ցուցչով: Պատրաստ ենք մեր ամսագրի էջերը ծառաւեցնելու սոփ-րագրութեան՝ չարգելի ու հարազատ վեսելովսկուն գրածները հալոց գրականութեան վերաբերեալ ամրոյջալան հատորներով հրադարա-կելու համար»:

Իւրի: Վեսելովսկի մի բացումիկ եցնոյթ է ռուսաց գրականու-թեան մէջ հալոց գրականութեան վերաբերմամբ: Աչդ նոյն դերը

Գերմանացոց համար կատարում է Արթուր Լալսոյ գերմանացին, ֆրանսիացոց համար՝ Մինաս Զերազ և այժմ մանաւանդ Արշակ Զօպանեան։ Ռուսիայում թերեւ կարելի լինէր չիշել նաև Կիւելի համար սարանի պրիւատ-շոցէնոյ Գրէնը, որը իւր Աճիա խնդրի մէջ նաև հալոց նոր գրականութիւնը իւր ծրագրի մէջ ունի։ Եւ այդ Անսկոպովու գործերը ընդիր են, բուն գրագէտի վաստակներ են։

Իւրիշ Անսկոպովու այդ ասպարէզի վրայ գործունէութիւնը լրջօրէն սկսում է 1892 թւականից («Արդիսոյ») այժմ դադարած ամսական թերթի մէջ իւր հրատարակած ուսումնասիրութիւնով «Հալոց բնութիւնը պարմութիւնից»։ Քիֆլիսի թատրոնը և վարքագրական կոմիդիան)։ Աւելի լալսոյն է նորա Մ. Բերբերեանի հետ միասին հրատարակած «Հալոց բնութիւնը» ժողովածուն, ուր մեր մի շարք լաւագոյն նոր հեղինակներից (Աբովեան, Պարկանեան, Պաշեան, Բաֆֆի, Աղանեան, Շահազիզ) թարգմանած են կարևոր կտորներ՝ հեղինակների կենսագրական տեղեկութիւններով և նոցա երկերի քննադատական գնահատումով։ Այս նա տեւել է մի շարք թարգմանութիւններ գլխաւորապէս Պարկանեանի, Շահազիզի, Նրաուրեանի որոնումներից, մանր ուսումնասիրութիւններ Ադամեանի, Փեչիք-թաշեանի, հալոց գրականութեան, թատրոնի, հալ կնոջ վերաբերեալ և այլն։ Կենսագրական չօրածներ Խրիմեանի, Մխիթար արքայի, Պարսեանի, Պարկանեանի, Նալբանդեանի, Նազարեանի, Պաշեանի և Բաֆֆու մասին։ Բացի «Հալ բնութիւնը»-ը և Սոնդ-դուկանցի «Պալո»-ի թարգմանութիւնը, որը (վերջինս) հրատարակել է նա Ալ. Մարուրեանի աշխատակցութեամբ, բոլոր մնացածները լոյս են տեսել ուսուց օրաթերթերում, ամսագիրներում, «Եւրոպական օրնութիւն» ժողովածուի և Բրոքհաուզի «Հանրագիտարանի» ուսերէն հրատարակութեան մէջ։

ԲՐԻԻԼԼՈՎԻ 100 ԱՄՆԱԿԸ։ Անցեալ դեկտ. 12-ին լրացաւ 100-ամեակը Կարլ Պաւլովի Բրիւլլովի ծննդեան։ Բրիւլլովը, վախճանած 1852-ին, ուսուց զեղարեստագէտների մէջ մեծերից մէկն է։ Բրիւլլովի նախահալերը ֆրանսիացի էին, որոնք, բողոքականութեան համար լալածեցան և Գերմանիա գաղթեցին. այդտեղից 1773-ին քանդակագործ Գեորգ Բրիւլլովը, երկու որդիներով գաղթեց Ռուսիա։ Նորա որդին Պաւլ Եւդոկիա քանդակագործ էր և ուսուցչապետ։ Պաւլովի որդին Կարլը դառաւ արդէն հռչակաւոր։ Ռուսիայում զեղարեստից ճանարանը աւարտելուց չհոսէ նա պնաց Զոռն, ուր դասը դարի կեցաւ, և մի քանի հիւանալի նկարներ տես. 1832-ին նա նկարեց իւր նշանաւորագոյն գործը՝ «Պոմպիի վերջին օրը»։ Ռուսիա վերադառնալով նա նշանակեց պարմական նկարչութեան պրոֆեսոր զեղարեստից ճանարանում։ Նա թալեց Զոռնում։

ՎՐԱՅ ԹԱՏՐՈՆԻ 50-ԱՄԵԱԿ. Յունարի 2-ին Ազնականաց թաորոնի սրահներում հանդիսաւոր կերպով կապացաւ վրաց թաորոնի 50-ամեակի աւելիով վրաց Դրամարիկական ընկերութեան ընդհ. ժողովը, նախագահութեամբ իշխանուհի Ի. Պ. Չելոկանի: Կարգացեց զեկուցումը ընկերութեան գործունէութեան մասին 1882 թից (հիմնադրութեան տարւանից) սկսած և կարգացեց մի պատմական տեղեկատուութիւն վրաց թաորոնի 50-ամեակ գոյութեան մասին: Ապա ողջունեալ արտասանեցին ներկայացուցիչները Թիֆլիսի արքունական թաորոնի կողմից, Թիֆլիսի արտիստիկ ընկերութեան, Կալսերական երաժշտ. ընկերութեան Թիֆլիսի ճիւղի կողմից, վրաց զրազիտութիւն տարածող ընկերութեան, Թիֆլիսի քաղաքային ինքնավարութեան կողմից և ժողովրդական ընթերցումների վրաց բաժանմունքի կողմից: Վերջը ժողովը ընդունեց ընկերութեան պատւաւոր անդամներ՝ Գաբր. Ն. Սունդուկեանցին և Ա. Յազարեւիին:

Լ. ՎԵԼԻՉԿՈՒՆ «Ասակազ» Լրագրի խմբագրութիւնից հեռացնելը Աովկասի Կառավարչապետի հրամանով տեղիք է տեւել մալրաքաղաքային թերթերին գնահատութիւն անել «Ասակազ»-ի նախկին խմբագրիկատարած շերտին: Ինքը պ. Վելիչկո՛ն «Նովոե Արեմիա» Լրագրի մէջ տպագրեց իւր հեռացուելու մասին, իտտանալով մալրաքաղաքում շարունակել աչն, ինչ անում էր «Ասակազ» խմբագրի եղած ժամանակ: Նովոե Արեմիա, Մոսկովսկիցա Վէրոմոստի և Գրաժանին թերթերը իրենց պաշտպանութեան ներքոյ են առել պ. Վելիչկո՛ն, մինչդեռ ալ մեծ թերթերը, և Դոցա մէջ մանաւանդ Ս. Պետերբուրգսկիցա Վէրոմոստի՛ն տալիս են պ. Վելիչկո՛ն աչն, ինչին նա իրօք արժանի է: Եւր Վերջին թերթի մէջ լուս տեսածները մէջ մանաւանդ ուշք է գրաւում Կր. Միրով ստորագրութեամբ յօդածը, որ մենք ալ թերթից թարգմանելով առաջ ենք բերում Մուրճի ներկալ ճեռում: Չենք կարող ասել թէ ալ յօդածով պատասխան տրւած լինի աչն ամենին, ինչ պ. Վելիչկո՛ն լարուցել է ալս վերջին երեք տարիներում Աովկասեան խնդիրների մասին, և չենք էլ կարող կատարելապէս համաձայն լինել որ հաջերը միմիայն և եթ նրանով պիտի գնահատելի լինեն, ինչպէս ալ ցոյց է տրւած պ. Միրովի յօդածի մէջ,— բալց որ պ. Վելիչկո՛ն մեասակար ուղղութիւնը ընդհանուր առմամբ լաւ գծւած է,— ալ քանուրանալի է:

ՄԻ ՀԱՅԵԱՑԻ «ՆՈՐ-ԴԱՐ» ԼՐԱԴՐՈՒՄ. Յիշեալ թերթի № 17-ում կարդում ենք ալս տողերը.

«Աթի գիւղից մի նամակ կարգացի «Պետրոսեան» ստորագրութեամբ, ուր նկարագրւած էին Աթի գիւղի վաշխառուներն աչնպէս, ինչպէս կան. և պ. խմբագրի կարծիքով, ալ քան Պետրոսեանի նման ոչ ոք չի գրել զիւլական կեանքից:

«Այդ կողմից ալ՝ տեսակ լուրացանքներն ան ժամանակ նշանակութիւն կը տանք, երբ նամակագիրը մատնացող արած կը լինի ճշտութեամբ ան միջոցները, որոնցով կարելի էր վերացնել գիւղերի վաշխառութիւնը, մինչդեռ նամակագիրն ալ՝ պիտի բան չի արել, և շրջիտենք ինչի մէջ է ալ՝ տեսակ նկարագրութեան նշանակութիւնը»:

Երբ ալ՝ տուրքը դրու պ. Ազապեանք՝ «Իւր կողմից» ալ՝ տեսակ» լուրացանքներն նշանակութիւն չի տալիս, — գոցէ ալ՝ համագամանքը կարեորութիւն ներկայացնում է Նոր-Վարի համար, բայց կարող ենք «մեր կողմից» ասել պ. Ազապեանին, որ իւր ալ՝ վերաբերմունքը չէպի՝ Մուրճի հրատարակած ուսումնասիրութիւնը կարեկցութեան պէս մի զգացմունք է արթնցնում չէպի ալ՝ պիտի լաւորարարութիւն անողը:— Կոթի գիւղը ուսումնասիրած էր Մուրճի մէջ ոչ ալ՝ գիւղի կարեորութեան պարզապէս, ալ՝ որովհետեւ մեր ցանկացած ձեռք գիւղական հանգամանքներ լանձն առնողը մի հասկացող երիտասարդ, և ալ՝ որը ինքը կոթեցի էր, և մենք նոյն ալ՝ ծրագրով գիւղական ցաւեր ուսումնասիրելը կառաջարկէինք ուրիշներին ևս, ու սիրով կը տեսնէինք ալ՝ ձև ուսումնասիրութիւններ ալ՝ հրատարակութիւններին մէջ, ապացուց, — մենք նոյն իսկ արտապայմանք Մուրճում, երբ Մշակի մէջ մէկը մեր լանձնարարած մեթոդով մի փոքրիկ ուսումնասիրութիւն հրատարակեց Ախալքալակի գաւառի վաշխառութեան մասին, թէ և մեթոդը անտեղ, Մշակում, խտորէն չէր պահանջւած:— Եւ միայն վաշխառութիւնը չէր ուսումնասիրւած Կոթի գիւղի նկարագրը, ալ՝ և տէրունական տուրքն ու հասարակական ծախքերը, յուրս բերելու համար թէ մեր գիւղը ինչ և որքան հասարակական ծախքեր ունի, նաև տէրունական հարկից յուրս, մի ալ՝ անգամ առաջ էին բերւած վաշխառութեան մասին ֆաքտեր, մի երրորդ անգամ՝ անչափահասների ամուսնութեան շէնքերը և ֆաքտեր ամուսնական կեանքից, ալ՝ և ֆաքտեր գոլութիւնների մասին: Ալ՝ ամենի մէջ նորութիւնը, մեր գրականութեան մէջ չեղածը ան էր, որ յօշտիւած խնդիրները ուսումնասիրւած են անտեղ ֆաքտորէն, չէպէտքը առաջ են բերւած լրիւ և լակամէ լանւանէ, խոյս տալով ընդհանուր ֆրագներին: Մենք պնդում ենք որ ալ՝ ուսումնասիրութիւնը թողնում է ընթերցողի վրա մի տպաւորութիւն, որի սրբերի հետ անգամ չեն կարող համեմատուել ընդհանուր ֆրագներով գիւղի մասին մեր թերթերի մէջ լուր տեսած գրածքները և սոցա թ.ում նաև պ. Ազապեանին, որինակ Նոր-Վարի հէնց այս տարւալ լուրարի ճշ-ներում, թէ և պարտաւոր եւք զգում իսկութիւնը խտրողականել, որ պ. Ազապեանի ալ՝ մասին ներկայումս տպւող լուրացանքներն մենք ալ՝ նու ամենալին հետեւում ենք լարգան»:

քով և հետաքրքրութեամբ: Բայց ամօթ չէ, որ ալսքան Կարի գիւղական կեանքը վէպով ու լօղամաներով պատկերացնելուց չեղոյ ալսօր պ. Պետրոսեանի կատարած եզակի ուսումնասիրութեան շինմաց պ. Աղապեանը կանգնում ու լալտարարում է թէ «չգիտենք ինչի մէջ է ալս. Կարի հակարադրութեան նշանակութիւնը»...

ՄՇԵԿ՝Ը ՆԻ ՀԱԿԱՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԴԺՈՒԹՔԸ, Իւր ընդարձակ լօղամ, զրպար-տութիւնների շինմաց, որոնցով ալսքան Կարիներ կերակրել է Մշակ՝ը Մուրճի հաշուով, նա երբ Մուրճում մի էջ նկարողութիւն է գործում իւր նկատմամբ ալս. հա ուղում է հրապարակի վրալ ծախել իբր «անունդ» Մուրճի: Նա ինչքան էլ լաւ լիշում է, որ եղաւ մի ամիս, երբ մենք Մշակով «չընկեցինք»: Նա ուրախ էր Դորանից, և ալս. պարծառով նա իրեն արդէն աղաթ էր համարում գաղտագողի ինսինուացիաներով պարապել: Սակայն իսկութիւնը սա է, որ մենք միայն Դառն պարտաւորութիւնների ենք կատարել Մշակի՝ նկարումը. մենք չենք կարող մնասական բաները առանց ուշադրութեան թողնել:

Մեր անցեալ ամուսն երկու էջ նկարողութիւնները Մշակի՝ մասին ալս. թեթեւ վերցրել ու համեմատել է Ախալքալակի ալս. մասին մեր գրածի քանակութեան հետ: Կենք, ալս. մասին երկու էջ, Մշակի՝ մասին՝ «որքան կամենաք», որ ասել է թէ Դարձեալ երկու էջ: Անշուշտ Մշակ՝ը, Ախալքալակի անունը լիշելով, կամեցել է ընթերցողների աչքի առաջը շնել Մշակում Կարի նկարողութիւնների երկար ցանկը: Բայց նւէրներ «ընդունել» ալս. բան է, և ալս. բան՝ հրապարակաստութիւն անել ու գրական լաւ գործ կատարել: Ամենա-մնասական թերթը Նոյն իսկ կարող է նւէրներ ընդունելու ընդունակութիւններ ունենալ: Նա երբ պ. Վելիչկո՞ն լոկ իւր սեփական հեղինակութեամբ կարողացաւ 14-15 հազար ռուբլի ոչ միայն «ընդունել» ալս. և հաւաքել Ռուսաստանի նոյնալիների օգտին, ալս. ընաւ չեկաւ որքան և իցէ բարձրացնելու իրեն ու իւր խմբագրած թերթի անունը. նա մնաց նոյն մնասականը իւր հրապարակաստական Դերով, ինչ որ էր մինչև ալս. նւէրներ հաւաքելը. և նոյն Վելիչկո՞ն նոյն իսկ Ախալքալակի համար 2000 ռուբլուց աւելի էր հաւաքել մինչև «Ասակազ» թերթից հեռացելու օրը, երբ Մշակը Դեռ ևս միայն իւր հարկերներիցն էր խօսում...:

Գալ ուրեմն ու ժողովրդական ալս.ների անուններն էլ մէջ Կարի գցել զուր հրապարակաստական վիճաբանութիւնների ժամանակ, — ալս. միայն սորոք վարմունք է, և չենք կարծում թէ Մշակի՝ ալս. վիճարանական էթիկան իրեն աւելի օգտակար լինի, քան ինչ օգուտ Կարից պ. Վելիչկոն հրապարակաստական համալին սորա շարունակական քիւ-քիւ անելը հալերի վրալ...

Նւ ինչի էր հարկաւոր Մշակի՞ն աւշ մանեովը? Իբր թէ աս պատասխան էր մեր աչն մերկացումին, որ կատարեցինք՝ իրար հանգէպ շնելով Մշակի՛ն երէկայ խաղացած դերը Գուլամիրեանցին արատաւորելու համար և նոյն Մշակի՛ն ոյսօրւայ կոկորյիլոսեան արցունքները նոյն Գուլամիրեանցի մահւան առիթով:

Մշակ՛ը մեզ պատասխանում է թէ իւր երէկւայ գրածի ու այսօրւայ գրածի մէջ հակասութիւն չըկայ:

Ինչպէս թէ հակասութիւն չըկայ, քանի որ Դուք երէկ չափաւորում էիք Արաքս հանգէսը իբր — «մեռած արտադրութիւն» իսկ Գուլամիրեանցին իրեն, իբր մէկը, որը հրատարակում էր Արաքս՛ը — (չաւ կարդացէք!) —

«կոյր փառասիրութեան, խմբագրի, հրատարակչի անւան տակ ծարալիկ կերպով ճրհակերութիւն, մուրացկանութիւն անելու համար» (դեռ Մշակ, 1896 № 221 և Դորանից քաւածք Մուրճ 1899 թ. № 11-12, էջ 1500-1501):

Մինչդեռ այժմ, Գուլամիրեանցի մահը Դուք ուրում էք, չափաւորելով աւշ մահը իբր — Բողոք հասարակութեան անտարբերութեան դէմ: (դեռ Մշակ 1899 № 221):

Եւ Դորանից աւելի հակասական ինչ կարող է լինել աշխարհքիս երեսին: Բայց ո՞ւմն էք ասում. մի թերթի, որը նոյն իսկ Ախալքալակի ժողովրդական աղէտից ալտօր մի ուկկամ է չինում...:

Բաւական չէ աւշ. Ալտօր աւշ նոյն թերթը (№ 12), մեզ պատասխանելով և մի կերպ ուզելով գլուխը ծածկել, պնդում է թէ իւր երեք տարի առաջ տպածի մէջ (որ սակաւն Գուլամիրեանցին էր վերաբերում) Մշակը իբր թէ միայն «չարձակեւ էր մեծապատիւ մուրացկանների վրայ»:

Նւ Դուքս է գալիս, որ նա, ում մահը, Մշակի աշխատան կարծիքով —

«Բողոք է հասարակութեան անտարբերութեան դէմ» աւշ անձը եղել է ուրեմն ոչ ալ ինչ, բայց եթէ մի մեծապատիւ մուրացկան»:

Բաւական չէր, ուրեմն, մի հակասութիւն. Մշակ՛ը ալտօր, իրեն մեր մտրակից ազատելու համար, ընկնում է մի երկրորդ շփոխալին հակասութեան մէջ, Դարձեալ մի նոր արագ կայցնելով իւր իսկ «ոչբացեալին»... Իբր թէ Գուլամիրեանցը, Արաքս՛ի հրատարակչը մեծապատիւ մուրացկանի տիպար եղած լինէր...:

Նւ ի՞նչ կը կարծէր տաւանդաւոր երգիծաբան Պարոնեանը, որ իւր «մեծապատիւ մուրացկան» խօսքը պիտի անպիտանների բերանով չպրուէր աչնպիսի աշխարաւոր անձերի վրայ, որոնց բոլոր

թշուառութիւնը կապացած է եղել Մշակ'ի պաշտած մամոնան մոռացած լինելու և անշահ գործին ներառած լինելու մէջ, ինչպիսի մի օրինակ էլ Գուլամիրեանցն է ներկայացրել իւր Արաքս'ով:

Նեմեզիդա'ն թէն ամեն օր գալիս է պարծելու ձեռք բաց աշտպարժի սոսկումը շուք կը զգաք աջ՝ ժամանակ, երբ շատ ուշ կը լինի... նոյն իսկ զնշալը...

ՏԳԵՂ ԳՐԱԿԱՆ ԵՐԵՒՈՅԹԻ ԸՆԹերցողները, ներկայ համարի «Նոր ստացւած գրքեր»-ի շարքում կը կարգան նաև «Մ. Շովրեան.—Հալերը մարդաբանական և աշխարհագրական տեսակէտից, Արտատպած Արաքսի ամսագրից: Վաշարչապատ, տպ. Մ. Աթ. Ս. Էջմիածնի, 1899»:

Այս պիտի նշանակէր թէ Մ. Շովրեան գրել է մի աշխարհութիւն լի-չեալ խորագրով. ահա էս չէ. Եւ սակալն, Մ. Շովրեանին սեփականը միմիայն գրքի գրքովի երկու էջ նկագրութիւնն է, որի մէջ նա չափունում է թէ ալ աշխարհութիւնը թարգմանութիւն է «Ա. Պետերբուրգի գիտութեանց ճեմարանի պրոֆ. Գ. Ն. Անուշին» մի ջօղածի, որ տպած է Գր. Ջանչեանի հրատարակած ուսանելի «Աշխարհաբան օգնութիւն Տաճկահայերին» լաւիսի ժողովածուի մէջ: Գրական էթիկայի զգացմունքից կատարելապէս զուրկ պիտի լինի մէկը, որը մի բան թարգմանելով՝ իւր անունը դնում է հեղինակի անուն տեղ: Այն դար գրական կեանք ունենալուց չեղող պէտք էր կարծել որ աշխարհի երեւոյթների տգեղութիւնը ամենքին պիտի հաղկանալի դառնար լինէր: Եւ դեռ «Շովրեան»ը մի իրար ծանօթ անուններից է մեր մամուլի մէջ: Չըլինի թէ մեղքը Էջմիածնի տպարանինն է:

ՖԵԹՎԱՃԵՍՆԻ ՊԱՏԿԵՐԱՆԱՆԻՒՄԸ: Թիֆլիսի ղինորական-պատմական թանգարանի սրահներից մէկում պ. Ֆէթվաճեանը ի ցոյց էր դրել իւր իւշաներկ և ջրաներկ (աքաւրէլ) նկարները: Պատկերահանդէսը, որ պարունակում է մինչև չիսուն նկար, ընդհանրապէս շատ նպաստաւոր տպաւորութիւն է անուամբ Նկարչի տաղանդը կաշանում է մանաւանդ իրերի դեկորացիական մասին, օրինակ զգեստների, բնական գոյնը տալու մէջ: Նկարների մէջ առանձնապէս աչքի են ընկնում նոքա, որոնք ներկայացնում են Սուլթան Մահմուդի դամբարանը, թրքոսին մզկիթը մոնեկիս, Ախալցխայի կիւնը, թրքաց պոստը Փոքր-Ասիայում, մերկ մուրացկան ծերունին, գիւղական հալքահանան Ս. Գիւրքը կարգալիս: Այս նկարների մէջ նաև մի Ֆրէսկո Պր. Ֆէթվաճեանը տրապիզոնցի է, ուսած Ա. Պոլսի կաթերական գեղարեստից Դպրոցում և ապա Հռոմում ու Վիեննայում: Վերջին տարիները նա գործում է գլխաւորապէս Ս. Պետերբուրգ: Ի ցոյց դրած նկարները վերջին տասնեակ տարիներից են և ներկայացնում

են արդիւնքը ալն ժամերի, որ նա կարողացել է տնտեսել պարտէններով բռնւած զբաղմունքների միջոցին:

ՀՆԳԿԱՍՏԱՆՈՒՄ ՍՈՎԸ. Ներկայ տարւոյ լուսարից սկսել է սովը Հընդկաստանում, որի նմանը եղաւ 1897-ի սկզբներում: Անըբերութիւնը լառաջացել է 1899-ի աշունքաւ սովորական անձրևների բացակայութիւնից, իսկ ձմեռաւ անձրևները լուսարի կէսին նշան, երբ արդէն ուշ էր Բոմբէյի, Ռաջպուտանի և կենտրոնական շահանգների համար: Հնդկական կառավարութիւնը հաշիւ է որ սովից տառապող երկրի տարածութիւնն է 150 հազար անգլ. քառակուսի մղոն անգլիական շահանգներում, և 400 հազար քառ. մղոն բնիկների պետութիւններում: Վնասւած ժողովուրդը ալդ փեղերում 49 միլիոն հոգի է, որից 22 միլիոնը անգլիական հողերում, 2⁷ միլիոնը բնիկների պետութիւններում: Անգլիական կառավարութիւնը սովադանջներին օգնում է միմիայն վարձատրող աշխատութիւն տալով. ներկայ լուսարին ալդ աշխատողների թիւը հասաւ 3.563.000-ի (1897-ին նոյն ժամանակ 7-րդա թիւն էր 2.026.000): Բացի ալդ, Հնդկաստանի դանձարանը Կրամական փոխարութիւն է առում բնիկների պետութիւններին, որոնք չեն կարող Դրամ ճարել: Կարօրների թիւը աճելու է մինչև լուսար: Հնդկաստանի դանձարանին, որպէս ենթադրում է կառավարութիւնը, մինչև 1 ապրիլ (նոր դոմար) սովեալներին օգնելը նստելու է 30—40 միլիոն ռուփի ($\approx 2-2\frac{1}{2}$ միլիոն ֆունտ սթրլինգ $\approx 20-26$ միլիոն ռուբլի): Բանող և կաթնադու անասունը, որպէս նախատեսուում է, աւելի է կորորելու քան առաջները նման Դէպքերում, ալնպէս որ մասնաւոր սորորագրութեամբ հաւաքող զումարները գլխաւորապէս պիտի դնան զիւլադիների օգնութեան՝ տաւար գնելու: Լոնդոնի լորդ-մէրը (քաղաքագլուխ) սորորագրութիւն է բացարեւ սովեալների օգտին:

ՖինլԱՆԴԻԱ.

Դեկտ. 6-ին Հելսինգֆորսում, զլխաւոր շտաբի գնդապետ Ջէլկ, զօրաց զլխաւոր հրամանադարի և մարտիջ փեղական գարնիզոնի առջև հաշորդութիւն արաւ Ֆինլանդիալում կատարած զինւորական ռեֆորմի մասին: Նա պարզեց Բարձրագոյն առաջարկների մէջ սկզմից արած պահանջները և սենատի և զեմստուպին պաշտօնեաների եզրակացութիւնները, առանց չօչափելու խնդրի քաղաքական կողմը:

—Նրկրի ընդհանուր-նահանգապետ գեն. Բորրիկով Կրասնոե-Աելօլում նորան ուղղունող ֆինլանդացիներին ասաց՝ Ֆիչեցէք, որ Ֆինլանդիան մասն է մեծ մալր-Ռուսիալի, նորա հեռ լաւիտեան կապւած: Խիստ կատարելով փեղական օրէնքները և կարգերը, ոչ ոք չի խանգարում միաժամ լինել սրբով ռուս:

—Նոր տարւանից Հելսինգֆորում սկսեց հրատարակել կառավարչական թերթ ռուսերէն լեզուով:

—Հելսինգֆորսի հիւրանոցների տէրերն մերժել են ընտկարան և սնունդ տալ իրենց մօտ իջևանել ցանկացողներից ոմանց, որի պատճառով ընդհանուր-նահանգապետ գէն. Բորրիկով առաջարկել է Հելսինգֆորսի նահանգապետին վերաքննել ռադիկալական կանոնները և սոցա համաձայնեցնել ներկալիս պահանջների հետ:

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ ԵՒ ՌՈՒՍԻԱ. Պարսից կառավարութիւնը 22¹/₂ միլիոն ռուբլու փոխառութիւն է արել Թեհրանի Ռուսական փոխադու բանկայից ախ պալմանով որ եթէ պարսից կառավարութիւնը կարողանալու չլինի փոխառութեան գումարի տարեկան տոկոսները և չիջուցման մասը վճարել՝ ապա պարսկական մաքսատների վրալ պիտի կատարւի նոկոլութիւն Ռուսիայի կողմից և աչդ մաքսատների եկամուտներով ապահովւի պարտքի կանոնաւոր վճարումը: Փոխառութիւնը կնքած է 40 տարով: Արժուած է որ Բենդեր-Արասի մաքսատունը չի մընում հաշւի մէջ: Փոխառութիւնը, իւր ունենալիք քալաքական հետեանքների համար, նկատուած է որպէս քալաքական խոշոր աքո և ռուսաց Դիւանագիտութեան չաջոլութիւն, նամանաւանդ, որ պալմանների մէջ կալ և ալս, որ մինչև պարտքը վճարւի՝ պարսից կառավարութիւնը իրաւունք չունի որ և է ալ պետութիւննից փոխառութիւն անել:

ՖՐԱՆՍԻԱ ԵՒ ՌՈՒՍԻԱ. Նոյ. 24-ին Փրանսիական զրահակիր (Կոսմա) ծովապետ Ֆուրնիէի հետ՝ 25-ին հասաւ Սեաստոպոլ: Ֆուրնիէին ներկայացան նախ ռուսաց շտաբի պետ ծովապետ Կուզմիչ և ալ իշխանաւոր անձեր, ապա Ֆուրնիէն ափ իջաւ և ալցելութիւն արաւ զլիւաւոր կոմանդիրին՝ Տըլրփովին:

ՖՐԱՆՍԻԱ:

—Ֆրանսիական մինիստրական խորհուրդը Դեկտ. 17 (29)-ին որոշեց երկրի և զաղութների պաշտպանութեան համար ծախսել 120 միլիոն ֆրանկ, 2¹/₂ տարում աւարտելով գործը, ծախսը ծածկելով սովորական բիւջէից:

Արտաքին ստուտորը 1899 թւին, մաքսալին վարչութեան պաշտօնական տեղեկութիւնների համաձայն, եղած է հետեւեալը. ներմուծում՝ 4.217.150.000 ֆրանկի, արտածութիւն՝ 3.899.142.000 ֆրանկի. միասին՝ 8 միլիարդ 116 միլիոն ֆր.: Համեմատութեամբ 1898 թւականի հետ, ներմուծումը 1899-ին 255 միլիոն ֆրանկ պակաս է եղած, արտածութիւնը՝ 389 միլիոն ֆրանկ աւելի:

Ուրեմն 1899 թւին ներմուծում և արտածութիւն միասին կազմում են 8 միլիարդ 116 միլիոն 292 հազար ֆրանկ: Դեռ ևս 25

դարի առաջ 1876-ին Ֆրանսիայի արտաքին առուստուրը կազմում էր 9 միլլիարդ 456 միլլիոն ֆրանկ, իսկ սպէցիալ առուստուրը 7 միլլիարդ 564 միլլիոն ֆրանկ: Չգիտենք թէ 1899-ի համար հեռագրի հաշորդածը ընդհանուր թէ սպէցիալ առուստուրին է վերաբերում. եթէ ընդհանուրն է՝ ապա Ֆրանսիան այս քառորդ դարում 9.456 միլլիոնից իջել է 8.116 միլլիոնի, իսկ եթէ սպէցիալ առուստուրին է վերաբերում՝ այս քառորդ դարում 7.564 միլլիոնից բարձրացել է 9.456 միլլիոնի, այսինքն մօտ 2 միլլիարդ ֆրանկի աւելացել է նորա արտաքին առուստուրը:

—Դեհանելը նոր տարեշրջանի համար նորից ընտրւեց նախագահ պապգամատորների ժողովի 308 ձայնով ընդդէմ Բրիսսոնին որդաւած 221 ձայնի:

—Յունարին կատարւեցին սենատի անդամների մի երրորդ թւի ընտրութիւնը: Հանրապետականները գրեթէ միակ լաջողութիւն ունեցան. բաց ընտրւեց նաև գէն. Մերսիէ՝ն, որը ալիքան փոստը լեր կատարեց Դելէֆուսի գործի մէջ:

—Կառավարութիւնը դատի կանչեց «Ասոմպլոն» կրօնական ընկերութիւնը, որը, աշխատների միաբանութեան շիւմակով շիւղել է անբաւ հարստութիւն, հրադարակում է թերթեր (որոնց մէջ գլխաւորը La Croix) և ամեն կերպ հարստահարում է միամիտների բարեպաշտութիւնը: Ընկերութիւնը ճանաչւեց մեղաւոր և դատապարտւեց 16 ֆրանկ տուգանքի, և ընկերութեան գործունէութիւնը արգելւեց: Դէպքը չափ խօսել տւեց իւր վրայ. կառավարութիւնը դատի ենթարկելով ասոմպլոնիստների՝ կամեցաւ նոցա զաւրտի արարքները երեսն հանել—և նպատակին հասաւ:

Թիիլֆիւ: Սուլթանի փեսայ Մահմուդ-փաշա իւր երկու որդեկերանցով գրապիրով և հրապարակախօս Խոնի-Դանիշի հետ փախաւ Կ. Պոլսից. ըստ ոմանց՝ իբր պապկանող Երիտասարդ-թիւրքիւի կուսակցութեան, ըստ ալոց՝ իբր անաջող միջնորդ անգլիացոց ֆինանսիստների Բաշտաշի երկաթուղալին գծի նկատմամբ: Մահմուդը երկու որդիների հետ շեկտ. 9(21)-ին Մարսէլ հասաւ շոքենաւով:

—Նոյ. 14-ին ձերբակալւեցին պետական խորհրդի իրաւագիրական բաժնի նախագահ Սաիդ-բէլ, պետ. խորհրդի քաղաքացիական բաժնի անդամ Ֆէրդի-բէլ և չէլի ուլ Սալամի խորհրդի անդամ մուլա Զիա. նոքա տարւեցան Իլդիդ-բէօշի, դատւեցան արտակարգ դատարանում, որ կազմել էին զինւ. մինիստրը, արտաքին գործ. մինիստրը, ռաբաձիգների գրոմէլտէրը, պետ. խորհրդի նախագահը և չէլի ուլ Սալամը, և դատապարտւեցան աքսորի: Ըստ ոմանց՝ դատապարտւածները բանակցութեան մէջ են ելած սուլթանի մեծ որո

շու հետ, որին սուլթանը չի սիրում, ըստ ուրիշների՝ գահաժառանգ Ռէշադի հետ, նպատակ ունենալով սուլթանին գահալքէժ անել:

ԳԵՐՄԱՆԻԱ:

Արտաքին առուտուրը 1860 թվականից շէս բարձրացել է $2\frac{1}{2}$ միլիարդից $8\frac{1}{2}$ միլիարդ մարկի (ուրեմն $10\frac{1}{2}$ միլիարդ ֆրանկից ավելի): Այսպիսով ուրեմն ալժմ Գերմանիան իւր արտաքին առուտուրով (ներմուծութիւնը և արտածութիւնը միասին) Ֆրանսիայից անց է կացել և համաշխարհային շուկայում Անգլիայից վերոջ բըռնում է երկրորդ տեղը:

ԻՐԱՆԳԻԱՅԻ երկու կուսակցութիւնը միանալով՝ պարագլուխ ընտրեցին Զոն Ռէշմոնդին: Վերջինս կոչ արաւ իրլանդական աղզին, չափոնեւով որ բուրբիլի ղէմ մշտող պարսկազմի ձախուղութիւնները չարմար առիթ են տալիս իրլանդական պատգամաւորներին ստիպելու ալ կուսակցութիւններին որ իրլանդիային շնորհւի ինքն ղաւարութիւն, լուծւի հաշալին խնդիրը և ալն:

ԱՆԳԼԻԱ: Համալքներ ժողովը բացւեց գահական ճառով, որին ի պատասխան որակելք ուղեւձին Ֆիցմորիսը առաջարկեց չափոնեւով տգոհութիւն կառավարութիւնից՝ Հարաւ-Աֆրիկայի պարսկազմի առիթով, որ ալնքան անպարաստ՝ Անգլիան կուի չարուցեց և պարտութիւններ կրեց: Մի քանի օր վիճաբանելուց վերոջ ժողովը 352 ձայնով ընդշէմ 139-ի մերժեց Ֆիցմորիսի առաջարկը:

ՉԻՆԱՍՏԱՆ: Ալրի կայսրուհին, որը իւր ձեռքն է առել ամբողջ կառավարութիւնը, հեռացրել է երկրասարգ կայսրին և սորա տեղ կայսր է հրադարակել իւր ազգականներից մի անչափահասին: Կայսրուհին վճառական կերպով ոգակցիւ է սկսել՝ ամեն եւրոպական մոքերի ղէմ, հրաւելելով որ պիտական ծառայութիւն մոնոլինը կրթած լինեն հին գլականութեամբ՝ Կոնֆուցիոսի ուղղութեամբ: Հրաման է տրած երկու վերանորոգիչներին մեծ վարձարութեամբ կառավարութեանն շանձնել կամ կենդանի կամ սպանւած:

† **ՄԵՍԱԿՈՎՍԿԻՅ,** Աւգոստ, պրոֆեսոր քաղաքա յնդեսութեան Լաչպիզի համալսարանում, վախճ. Նոյ. 9-ին:

† **ԾԵՐԵԹԵԼԻ,** Գէորգի Նֆիմովիչ, վրացի հրապարակախօս և հասարակական գործիչ (չըլիթիւն բանաստեղծ իչիւ. Ակակիչ Ծերեթեւուհետ), կարելի է ասել, որ գլխաւոր ներկայացուցիչն էր վրա-հակական համակալտութեան, որ նա քարոզում էր գրչով և գործով: Նրբ, օրինակ, 1897-ի քաղաքային ընտրութիւններին վրացիք, Վելիչիօի ու իչիւ. ձաւճաւաճէի քարոզածին համեմատ՝ առաջին ընտրութիւններին չընտրւելով, ալ ևս չըկամեցան քւարկել, ալպիսով ցոյց անելով հակերի ղէմ, Գէորգիչ Ծերեթեւին չհետեց իւր ազգայններին: Հանգուցեալը վրաց պարբերական մամուլի հիմնադիրներիցն է:

Ծնեց 1842-ին Քութալիսի նահանգի Շորապան գաւառի Գորիս գիւղում. 1863-ին Պետերբուրգի համալսարանի բնագիտական բաժինը աւարտելուց լեռով եկաւ հալոնիք, հիմնեց Գրոէթա լրագիրը, որը վարեց մինչև 1868-ը, չանձնելով ալն Ս. Մեսխիին. ինքը սկսեց հրատարակել «Վիւշական լրագիր»ը, ապա Կրեքուլի ամսագիրը, որ չուրով ապա ուրիշներին չանձնեց. 1893-ին իւր ամբողջ աշխատանքով հրատարակուող Կաւլի թերթի գլխաւոր աշխատակիցն ու ուղղութիւն տուին եղաւ թաղմանը ներկայ էր մեծ բազմութիւն և երեք շիա-կառք զարդարած էին հարկւրաւոր պատկերով:

ՆՈՐ ՍՏԱՑԻԱԾ ԳՐԲԵՐ

(Ուր թւական չկայ—ներկայ տարւանն է)

- 1) ՏԵՐ-ՄԻՐԱՖԵՍՆՆՑ, Բովհ.—Գեոհանների ազատ ընթերցանութիւնը. 190 չանձնարարելի և մերթելի գրքերի ցուցակով. Արտարպած Մուրճ ամսագրից, Թիֆլիս, տպ. Տ. Ռօթինեանցի, 60 կոպէկ:
- 2) ՇԱՆԹ.—Գերաւանուհին. (վէպ). Արտարպած Մուրճ ամսագրից, Թիֆլիս, տպ. Տ. Ռօթինեանցի, 40 կոպէկ:
- 3) ԹԱԴԵՈՍԵԱՆՑ Բերտապօրի Բանաստեղծութիւնները, Հելինակի պարկերտի և կենսագր. ակնարկով. Հրատարակութիւն Գոլթնի. 1899. Մոսկւա, տպ. Բարխուդարեանցի, 20 կոպէկ:
- 4) ՇԱՎՐԵԱՆ (?) Մ.—Հալերը մարդարանական և աշխարհագրական տեսակէտից. Արտարպած Արարատ ամսագրից, 1899. Վաղարշապատ, տպ. Մ. Ա. Ս. Էջմիածնի:
- 5) ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ, Ղաղարոս.—Շէլլի Զաւադ. (պատկեր քրդական կեանքից. Նմանութիւն). Թիֆլիս, տպ. Կ. Մարտիրոսեանցի. Աղբիւր-Տարաղի հրատարակութիւն. Թիֆլիս, 1899. գին ?
- 6) ՏԱՂԱԻԱՐԵԱՆ, Դրբոր. Ն.—Բառացուցակ ակտանանց ու Դեղօրէից չարկութեանց փրանոներէն է ի հալ. Կ. Պոլիս, տպ. Կ. Մարթէնեան. 5 յրուշ:
- 7) ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՑ, Յարութիւն.—Մելիք-Բեգլար (պատմական պոէմա). Թիֆլիս, տպ. Վրաց Հրատ. Ընկ., 10 կոպէկ:
- 8) ՏՈՒՍՏՈՑ, Լեւ.—Մանկութիւն և Պատանեկութիւն. Թարգմ. Պ. Պ. Հրատ. Թ. Հ. Հ. Ընկ., Թիֆլիս, տպ. Մ. Մարտիրոսեան. 1 ուրբի:
- 9) ԲՈՒԴՈՒԼԵԱՆ, Ա., բժիշկ.—Ինչ է անառակութիւնը. Ս. Պետերբուրգ, տպ. «Տրուդ» Ընկ., 5 կոպէկ:
- 10) ՅԸՂԻՐ.—Փառանձեմ Կոմիտիա չորս արարածով և վեց սպարկերով. Թիֆլի. 1899. տպ. Մ. Վարդանեանց. 1 ուրբի:
- 11) ՇՁԵԴԼՈՎ'ից փոխադր. Սարգարեան-Արեւշապեան, Ա. Դամ.—Դրբոր

- Թաթոս, կաթակ-վոյդըւիւ 1 արարւածով: Թիֆլիս, 1900 թ. տպար.
Տ. Ռօրեանցի. 20 կողէկ:
- 12) (ԳՐԻՄՄԻՑ ?)—Նօթը աղու. հեքիաթ: (Պարկերազարդ): Հրատ. Թ.
Հ. Հր. Ընկ.—Թիֆլ. տպ. 40 կող.
- 13) ԹԱՏՐՈՆ, գրական և թարգմանական հանդէս, 3-րդ տարւալ (1899 թ.)
№ 2. Հրատ. Ա. Թարխանեանց: Թիֆլ., տպ. Կ. Մարտիրոսեանցի
Տարեկան 2 գրքի գինն է 3 ռ.
- 14) ПАНТЮХОВЪ, И. И. д-ръ—Щаурская котловина и ея окрест-
ности. (Общій взглядъ. Природа. Люди. заключение). Тифлисъ,
тип. К. Казловск. № 40 կողէկ:
- 15) ТОТЪМІАНЦЪ, В.—Мощь коопераціи. С. Петерб., тип. Ско-
роходова, 20 կող.
- 16) BASMADJIAN, M. K. J.—Une nouvelle inscription arméniaque ou
vannique.
- 17) ՆՈՅՆԸ.—Une nouvelle inscription byzantine.
- 18) ԿՄՍԻԿԻԱՆԻ, М.—Армянскій календарь 1900 г. Тифл., типогр.
Козловск. 20 կողէկ:

ՄՈՐԻՃԻ ՊՈՍԱՐԿ:

Պարսկաստանի բաժանորդներին չափանում ենք, որ այսուհետեւ
Մուրճի №-ները իրենց շրկելու և նախադրած բանդերներով
Գորա համար Մուրճի խմբագրութիւնը չի պահանջում լաւելածա-
կան վճար (որ ամեն բաժանորդից կանէր 1 ռ.—1 ռ. 20 կող.):
Իսկ եղած առաջարկները՝ լաւելածական վճար ստանալ՝ մենք հրա-
ժարում ենք: Արտիկեր, վերջի վերջով խմբագրութիւնն է պար-
տական բաժանորդներին թերթը ոչ միայն շրկել, այլ և տեղ հասց-
նել: Անցած 1899 թւականին Պարսկաստանի բաժանորդներից մենք
ստացել ենք շատ գանգատներ աղ. մասին: Նրան պարսկական պոստը
հասել է ծալալեղ անկարգութեան:

Վ.ԲԻՊԱԿՆԵՐ, Մուրճ № 1899 թ. № 11—12, Գրախօսականի մէջ, էջ 1471,
երկու սխնականի վերջին տողերը պիտի ջնջել և շոքա տեղը դնել
բաց մնացած տողեր. այն է, ձախ սխնակի վերջին տողը պիտի լի-
նի՝ «ալեքան կաշկանդել է Բոչէնին, որ նա մէկ որդի ունենալով»
և ալն: Իսկ աջ սխնակի վերջին տողի տեղը դնել «ալեքան կաշ-
կանդել է Բոչէնին, որ նա մէկ որդի ունենալով» և ալն:

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՐՏԱՏՊԻԱԾ „ՄՈՒՐՃ“ ԱՄՍԱԳՐԻՑ

	Բ.	Կ.
1. ՊՈՇԵԱՆՅ, ՊԵՐՃ.— «ՅԵՅԵՐ» (վէպ)	1	—
2. ՏԷՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ, ԳՐԻԳՈՐ (Գլխարցի)՝ «Մանուկների մարտադուլի. գործարանների հիւանդուլիւնները» —	05	
3. ԱՏՐՊԵՏԵԱՆ, Ս.— «ԽԵԻ-ԿԱՐԱՊԵՏ», վէպ հայ-կաթողիկե- ների կեանքից	1	—
4. ԼԷՅ.— «ԿՈՐԱԾՆԵՐ» (վէպ).	—	50
5. Մ.-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՅ, Ս.— «ՀԱՅ ԴԻԻՂԱՅՈՒ ՍԵԻ ՕՐԸ» —	40	
6. ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ.— «ԱՅՅ ԹԻՒՐՔԱՅ-ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ» —	60	
7. ՊՈՇԵԱՆՅ, ՊԵՐՃ.— «ԲՂԴԷ», վէպ	1	20
8. ՓԱՓԱԶԵԱՆՅ, Վ.— «ԽԱԹ-ՍԱԲԱ» (հայ բոշան. կեանքից —	15	
9. ՄԱՐԻՍԵԱՆ, ԽԻԿԻՆ Մ.— «ՀԵՂԻՆԷ» (մեծ վէպ), ա. մասը —	50	
10. , , , , բ. մասը —	75	
11. ՂԱՐԱԳԵՕԶԵԱՆՅ, Յ.— «ՍԵԻ-ԼԵՈՆՅԻՔ» (տոհմ. պատկ.) —	15	
12. ՆԱՄԱԼԵԱՆ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ.— «ՀԱՐԵԻԱՆՆԵՐ» . . . —	03	
13. , , «ՄԻՆԱՍԻ ԵՁԸ» . . . —	03	
14. , , «ԵԶԻԴ ԱՂԶԻԿԸ» . . . —	03	
15. , , «ԽԱՆՐ ՔԱՐԸ» . . . —	03	
16. , , «ՆԻԱԶԻԱԾ ԿԵԱՆՔԸ» . . . —	03	
17. , , «ՄԵՐ ԻՆՁԸ ԿԸ ՊԱԿՍԻ» . . . —	05	
18. ՔԵՇՄԻՇԵԱՆՅ, ԱԼ.— «ԲՈՅՍՅԵՐԻ ՄԵԾԱՐԱՆՔԸ» . . . —	10	
19. ԲԱԼԱՂԵԱՆ, ՍԱՄՈՒԷԼ.— «ՄԻԿՐՈՖՆԵՐԸ» . . . —	13	
20. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ.— «ԶԱԼԱԲԻՆԵՐԻ ԱՐՇԱԽԱՆՔԸ» —	10	
21. ՏՈՒԷՆ, ՄԱՐԿ.— «ԶԻԱՐՃԱԼԻ ՊԱՏՄԱԾՔՆԵՐ» . . . —	15	
22. ՎՐՈՅՐ, Մ.— «ՊԵՏՐՈՍ ԱԴԱՄԵԱՆ» —	20	

23. ԱՐԾՐՈՒՆԻ, Վ. ԲԺՇ.—«ՀԻՊՆՈՏԻՍՄ», Մասն ա. — 50
24. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ.—«ՏԻԳՐԱՆՈՒՀԻ» (դրամա). — 50
25. ՇԻՐՎԱՆԶԱԴԵ.—«ԱՐՍԷՆ ԴԻՄԱՔՍԵԱՆ» 1 50
26. ՍԵՆԿԵԻԶ, ՀԵՆՐԻԿ.—«ԱՌԱՆՅ ԴԱԽԱՆԱՆՔԻ» 1 50
27. ԱՂԱՅԵԱՆՅ, ՂԱԶ.—«ԻՄ ԿԵԱՆՔԻ ԳԼԽԱԻՈՐ ԴԷՊՔԵՐԸ» — 75
28. «ԱԴԱՄԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՍԱՆԴՐՈՒՆ», յառաջաբանով
և ընտրութեամբ ՎՐՈՅՐԻ — 20
29. ԱՐԾՐՈՒՆԻ, ԲԺ. Վ.—«ՀԻՊՆՈՏԻՍՄ», մասն բ. — 50
30. ՂԱՐԱԶԵԱՆ, ԴԷՈՐԳ.—«ԲԱՆԻՈՐԵՆԵՐԻ ԱՊԱՀՈՎԱՅՈՒՄԸ
ԱՐԼՄՈՆԻԱՆ ՆԵՐՈՎԱՅՈՒԼԻ և ԹԵՄԱԽԱՅՈՒԼԻ» — 50
31. ԲԱՀԱԹՐԵԱՆ, ՍԱՐԳ.—«ՀՈՂԱՅԻՆ ԵՒ ԱՆՋՆԱԿ. ԻՐԱԻ.
ՀԻՆ-ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ» — 40
32. ՓԱՓԱԶԵԱՆ, Վ.—«ՏՈՒՐԻՍՏԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻՅ» (պատ-
կերներ) — 40
33. ՄԻՐԻՄԱՆԵԱՆ, ՅԱՐ.—«ՇՈՒԱ ՌՈՒՍԹԱԻԵԼՈՒ «ԸՆՋԵՆԱ-
ԻՈՐԸ» արձակ պատմած, ԿԵՆՏԱՂՐՈՒԹԻՒՆՈՎ — 15
34. ՇԱՆԹ.—«ԴՈՒՐՍԵՅԻՆԵՐ», ՎԷՍ. — 50
35. » «ԵՐԱԶ ՕՐԵՐ» — 40
36. ՏԵՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆՅ, Յ.—«ԺՈՂՈՎՐ. ԸՆԹԵՐՅԱՆՈՒԹԻՒՆԸ» — 25
37. ԶԱՔԱՐԵԱՆ, ԹԱԴԷՈՍ ԲԺ.—«ԱՄՈՒՍՆԱԿԱՆ ԱՌՈՂՋԱ.
ՊԱՀՈՒԹԻՒՆ» — 20
38. ԲԱԲԿԵՆՅ, Գ.—«ՆՈՐԵԿ» (վէպ) — 70
39. ՓԱՓԱԶԵԱՆՅ, Վ.—«ԱՆՅԱԳԸ» — 15
40. ՇԱՆԹ.—«ՎԵՐԺԻՆ» (վէպ) — 60
41. ՀԱՆՐԻ ՀԱՅՆԷ.—«ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՔԵՐԹ.
ԻԱԾՆԵՐ» — 40
42. ՆԻԿ. ՄԱՐ.—«ՀԱՅ-ՎՐԱՅԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ
ՄԱՍԻՆ ԱՆՅԵԱԼՈՒՄ» — 20
43. ԱՂԱՅԵԱՆՅ, Ղ.—«ԺԱՄԱՆԿԱԿԻՅ ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹԻՒՆ» — 20
44. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ.—«ԽՈՐՏԱԿԻԱԾ ԿԵԱՆՔԸ» յառաջ
վէպ 1 —
45. ՇԱՆԹ.—«ԴԱՐՁ» — 40
46. ԱԴԵԼԵԱՆ.—«ՍԿԵՍՈՒՐԸ» (պատմածք) — 20
47. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆ ԼԵՒՈՆ.—«ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ

- ՊՈԵՄԱՆԵՐ՝. Գ/րք Ա. — 50
 48. ԴԵՄԻՐՃԵԱՆ ԳԵՐԵՆԻԿ.—ՎԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ՝. . — 30
 49. ՅԱԿՈԲԵԱՆ ՅԱԿՈԲ.—ՎԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ՝. . . — 30
 50. ՏԵՐ-ՄԻՐԱԲԵԱՆՑ, ՅՈՎՀ.—ՎԵՌԱՀԱՍՆԵՐԻ ԱԶԱՏ ԸՆ-
 ԹԵՐՑԱՆՈՒԹԻՒՆԸ՝ 190 յանձնարարելի և մերժելի
 գրքերի ցուցակով — 60
 51. ՇԱՆԹ.—ՎԵՐԱՍՏԱՆՈՒՀԻՆ՝ (վէպ). — 40

Երգիչ պ. Լ. ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆԻ ձեռնարկութեամբ, Պարիզ սկըս-
 ւած է հրատարակել՝

„ՀԱՅՈՑ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ“

Հաւաքածոն, 6 գրքով, ձայնագրւած և թարգմանւած ՆԵՐՈ-
 պական լեզուներով (բացի հայերէնից՝ ֆրանսերէն, գերմաներէն,
 անգլիերէն, ռուսերէն, իտալերէն)։

Արդէն լոյս է տեսած առաջին գիրքը։

Բաժանորդավճարն է՝ 6 գրքինը 32 ֆրանկ, (10 ռ., որ կա-
 րելի է վճարել մաս-մաս՝ առաջին գիրքն ստանալիս 4 ռ., երկ-
 րորդը՝ 3, երրորդը՝ 3 ռուբլի)։

Ամեն 2 ամիսը լոյս է տեսնելու 1 գիրք։

Դիմել՝ Paris. Direction des „Chants Populaires armé-
 niens“, 18. Rue de Douai.

Բաժանորդ գրւել ցանկացողները կարող են դիմել նաև ՄՈՒՐՃԻ
 խմբագրութեան, որին լրկւած են բաժանորդական անդորրագրեր
 հրատարակութեան վարչութեան կողմից։

ԱՂԲԻՐ շեռահասների ամսաթերթ. բաժանորդագին **3** ռ.:

ՏԱՐԱԶ պարկերադար՝ շաբաթաթերթ. բաժանորդագին **6** ռ.:

ՂԵԻՐԻ և ՏԱՐԱԶԻ բաժանորդագինը (Պարիզի մոդաներով
ամիսը մի անգամ, և «Հանդէս XIX դարու» պրէմիայով) **10** ռ.,
արդասահման **18** ռ. (=50 Ֆր.):

Դիմել՝ Тифлисъ. Въ Редакцію „Агбюръ-Таразъ“.
Tiflis. Red. des Agbur et Taraz.

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

Պ Ա Տ Կ Ե Ր Ա Զ Ա Ր Դ

ՏԱՐԵԿԱՆ ԵՐԿՈՒ ՍՏԻԱՐ ՀԱՏՈՐ

Բաժանորդագին **3** ռ.

Դիմել՝ Тифлисъ. Ерванду Лалаянцъ.
Tiflis. Ervand Lalayantz.

„Թ Ա Տ Ր Ո Ն“

Հանդէս, տարին 2 դիրք, բաժնորդավճարը **3** ռ.:

Դիմել՝ Тифлисъ. Александру Тарханянцъ.

„ТИФЛИССКІЙ ЛИСТОКЪ“,

ЕЖЕДНЕВНАЯ ГАЗЕТА,

1900 года выходить въ увеличенномъ форматѣ

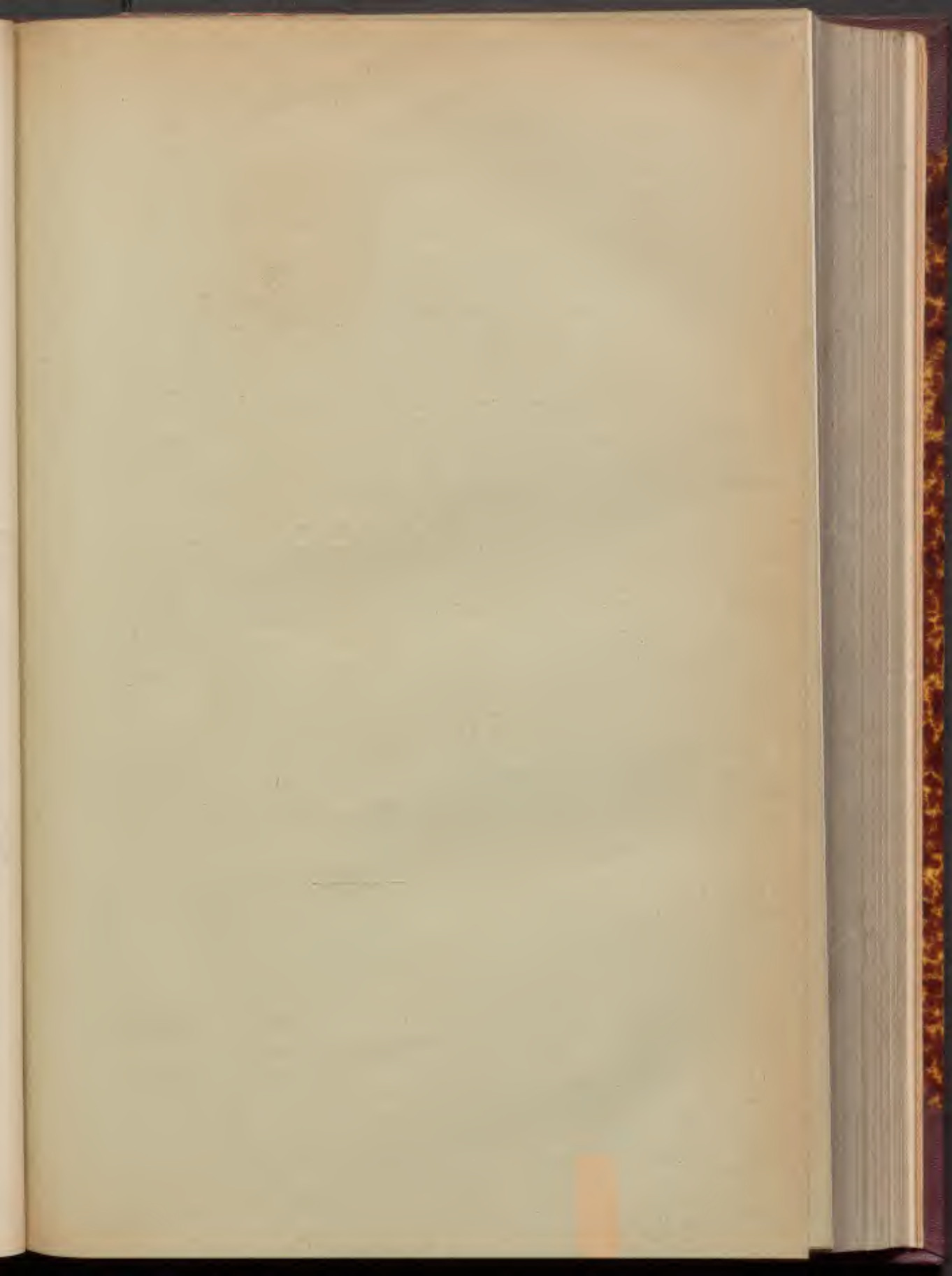
по слѣдующей, утвержденной правительствомъ программѣ: I. Приказы по военному и гражданскому управленіямъ Кавказа и Закавказья. II. статьи по внутреннимъ вопросамъ. III. Обзоръ иностранной политической жизни. IV. Научно-литературный отдѣлъ. V. Общая хроника: внутренняя и иностранная. VI. Библіографія. VII. Мѣстный отдѣлъ и корреспонденціи. VIII. Обширный справочный отдѣлъ.

Иллюстрированныя прибавленія къ газетѣ, посвященныя кавказовѣдѣнію и матеріаламъ исторіи Кавказа въ связи съ постепеннымъ развитіемъ въ краѣ гражданскихъ учреждений, будутъ выходить попрежнему, не менѣе двѣнадцати номеровъ въ годъ.

По понедѣльникамъ и послѣпраздничнымъ днямъ подписчикамъ будутъ разсылаться телеграммы.

Подписная цѣна остается безъ измѣненія, а именно: иногороднымъ: на годъ—7 руб., на 6 мѣсяцевъ—3 руб. 50 к., на 3 мѣсяца—2 руб., на 1 мѣсяць—1 руб.

Подписка принимается исключительно въ конторѣ изданія: Тифлисъ, Головинскій, № 3.

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ — ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ,

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ 1900 ԹԻԱԿԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

Ս Կ Ս Ի Ա Մ Է

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆԸ տարեկան 10 ռուբլի, կամ 30 ֆրանկ:
ԴԻՄԵԼ՝ ԹԻՖԼԻՍ, Սերգիևսկայա փողոց, տուն № 6: Այլ քաղաքնե-
րից՝ Тифлисъ. Въ Редацію журнала „МУРЧЪ“.
Արտասահմանից՝ Tiflis. Rédaction de la Revue
„MOURTCH“.
